

**TALLINNA ÜLIKOOLI
EESTI KEELE JA KULTUURI INSTITUUDI
TOIMETISED 14**

Pühendusteos
emeriidprofessor Mati Hindi
75. sünnipäevaks

Koostanud ja toimetanud
Reili Argus, Annika Hussar
ja Tiina Rütmaa

Tallinn 2012

Tallinna Ülikooli eesti keele ja kultuuri instituudi toimetised 14
Publications of the Institute of Estonian Language and Culture 14
Tallinn University

Toimetuskolleegium / Advisory Board

Lars Gunnar Larsson (Uppsala), Maisa Martin (Jyväskylä),
Kaili Müürisepp (Tartu), Helle Metslang (Tartu/Tallinn), Meelis Mihkla
(Tallinn), Renate Pajusalu (Helsinki/Tartu), Helena Sulkala (Oulu),
Urmas Sutrop (Tallinn/Tartu), Maria Voeikova (Viin/Sankt-Peterburg),
Cornelius Hasselblatt (Groningen), Epp Annus (Eesti Kirjandusmuuseum /
Ohio State University)

Kogumiku kirjastamine on saanud võimalikuks tänu riikliku programmi
„Eesti keel ja kultuurimälu 2009–2013“ toetusele.

Kujundanud ja küljendamud / Design by Sirje Ratso
Kaanefoto / Cover photo by Karin Kaljuläte (Scanpix)
Trükk / Printed by Pakett

Postiaadress / Postal address:

Eesti keele ja kultuuri instituut / Institute of Estonian Language and Culture
Tallinna Ülikool / Tallinn University
Narva mnt 25
10120 Tallinn
ESTONIA

ekki.toimetised@tlu.ee
www.tlu.ee

Autoriõigus/Copyright: autorid ning TLÜ eesti keele ja kultuuri instituut, 2012

ISSN 1736-4221
ISBN 978-9949-29-057-4

Saateks

Artiklikogumik on pühendatud Tallinna ülikooli emeriitprofessor Mati Hindile ning koostatud tema 75. sünnipäevaks.

Kogumikus on 9 artiklit kokku 13 autorilt, kelle hulgas on Mati Hindi endiseid ja praeguseid kolleege, mõttekaaslasi, sõpru ning õpilasi Eestist ja mujalt. Artiklid on kirjutanud nii emeriitprofessor Hindi eakaaslased kui ka mõned päris noored autorid. Kirjutised on inspireeritud eelkõige Mati Hindi enda keeleteaduslikest huvidest. Nii näiteks käsitletakse üht edelaläänemeresoome fonoloogilist ühisuuendust: prevokalisatsiooni eesti ja liivi murretes; liivi keele võimalikku kura keeleainest; kreevinite keele päritolu. Samas leidub kogumikus kaks piiblitõlkeainelist kirjutist ning Mati Hindi välismaa kolleegide uurimisvaldkondi peegeldavaid artikleid, nt artikkel soome eituslause sõnajärje kohta. Samuti on artiklite hulgas viimasel ajal TLÜ EKKIs populaarseid valdkondi käsitlevaid kirjutisi, mille teemadeks on teise keele omandamine, murdekeele etno- ja toponüümid ning lastekirjanduse verbikasutus. Loodetavasti pakub kogumik lugemisrõõmu nii juubilarile endale kui ka teistele keeleteadlastele.

Õnnitleme emeriitprofessor Mati Hinti sünnipäeva puhul!

Kogumiku toimetajad

Sisukord

<i>Tabula gratulatoria</i>	9
Krista Kerge	
Mati, vaba ja vabaduseta	13
Auli Hakulinen	
Näkökulmia suomen kieltolauseen sanajärjestyksen määräytymiseen	20
Annekatriin Kaivapalu	
Keelesüsteemide võrdlus teise keele omandamise uurimises eesti ja soome keele näitel	45
Airi Kapanen, Reili Argus	
Verbikesksed ühendid sotsiokultuuriliste kategoriseerijatena eesti uuemas lastekirjanduses	75
Annika Kilgi	
Eitusvormid 17.–18. sajandi eesti piibliversionides	106
Matti Leiwo, Maria Kela, Pirjo Kulju	
Jumala, jumalat ja kuulija suhteessa tilaan ja toisiinsa. Katekismuksen ensimmäinen käsky eriaikaisissa käännöksissä	138
Karl Pajusalu, Pire Teras	
Ühest edelaläänemeresoome fonoloogilisest ühisuuendusest: prevokalisatsioon eesti ja liivi murretes	156

Lembit Vaba

Kura kaja liivi keeles 177

Jüri Viikberg

Etno- ja toponüüme murdekeelest: *saksa* ja *saksamaa*
eesti loodussõnavaras 203

Eberhard Winkler

Täienduseks kreevinite ja nende keele ajaloole 219

Tabula gratulatoria

Tallinna ülikooli eesti keele ja kultuuri instituut

Krista Kerge

Auli Hakulinen

Annekatrin, Aivo, Kärt ja Ats Kaivapalu

Airi Kapanen

Reili Argus

Annika Kilgi

Matti Leiwo

Maria Kela

Pirjo Kulju

Karl ja Renate Pajusalu

Pire Teras

Lembit Vaba

Mai Tiits ja Jüri Viikberg

Ebehard Winkler

Kersti Lepajõe

Liisi Piits

Ellen Niit

Maia Rõigas

Mati Erelt

Reet Kasik

Tiit-Rein Viitso

Tiia Lehismets

Meelis Lainvoo

Meelis Mihkla

Eno Noorväli

Tartu Ülikooli eesti ja üldkeeleteaduse instituut

Peeter Päll
Koolibri AS
Ülle Viks
Anu-Reet Hausenberg
Haldur ja Sirje Õim
Maris Johannes
Silvi Vare
Uno Liivaku
Emakeele Selts
Küllli Habicht
Reet Vääri
Marju Kõivupu
Arvo Krikman
Birute Klaas-Lang
Riho Grünthal
Mall Kaevats
Jaan Ross
Helgi Vihma
Toomas Paul
Ülo Kaevats
Jaan Õispuu
Livia Viitol
Pille Kippar
Einar Kraut
Viivi Maanso
Jaanus Vaiksoo
Tõnu Tender
Tiiu Jaago
Kristiina Ross
Helju Kaal
Eevi ja Heino Ross

Marje Joalaid
Kalli-Merike Karise
Silvi Tenjes
Mart Meri
Vilja Oja
Jüri Valge
Annika Hussar
Margit Ross
Anastassia Šmõreitišik
Helle ja Toomas Metslang
Helena ja Hannu Sulkala
Kullo Vende
Hille Pajupuu
Helmi Neetar
Pentti Leino
Ingrid Krall
Silvi ja Peep Nemvalts
Maie Jaago
Piret Järvela
Vilve Mill
Karin Muller
Eda Kauksi
Urve Parveots
Aino Rebane
Ene Neito
Urve Toompuu

Mati, vaba ja vabaduseta

Tallinna Ülikooli eesti keele rahval on pidupäev: 28. augustil 2012 pühitseme Peda kauaaegse õppejõu ja tervete õpetajapõlvkondade legendaarse kasvataja, omaaegse teisitimõtleva, hilisema vabamõtleva, arvamusiidri ja avaliku sõna meistri professor Mati Hindi 75. sünnipäeva.

Mati Hint lõpetas Tartu ülikooli 1963. aastal väärika diplomiga, mis tõendab ülikooliharidust – praeguses mõistes magistrikraadi – eesti ja soome-ugri filoloogias, struktuuralses ja matemaatilises lingvistikas. Tartu toonane generatiivse grammatika rühm vahendas maailmateaduse moodsaimat mõtlemist ning andis eesti lingvistika kaasajastusele ja edasistele arengutele tohutu tõuke. Õpinguid ja tööd jätkas Hint Teaduste Akadeemia keele ja kirjanduse instituudis. Filosoofiadoktoriks väitles Hint end juba aastal 1971 ja tegi seda hiljem teistki korda. Väideldes end Helsingi Ülikoolis 1997 (taas) doktoriks, vahetas Hint filoloogiateaduste kandidaadi diplomi samaväärse, kuid kõlalt väarikama vastu.

Tallinna Ülikooli dotsendiks sai Mati Hint 1975. aastal. Kommunistlikus ühiskonnas ei lubanud tema vastuvõetamatud vaated normaalset akadeemilist karjääri ja liikumist. Rahvusvaheliselt oli Mati Hint tuntud tänu oma töödele, mille suurt kaalukust tõstis nii morfofonoloogia võtmepositsioon toonases keeleteaduses kui ka keeletüpoloogide jätkuv huvi eesti keele vastu. Meie fonoloogiliselt mitmekesine keel andis Hindi tähelepanuväärsetele teoreetilistele vaadetele avara lähtepunkti. Rahvusvahelisi kontakte toetas 1970. a fennougristika maailmakongress Tallinnas. Soome kolleegidega hoidsid kontakte võrdleva keeleteaduse seminarid, mis samuti jõudsid Eesti pealinna. Mati Hinti tunti ja viidati üle maailma ja

seda tuntust oli noortel võimalik aduda mitmel üritusel, mille arvutuslingvistika legend Mart Rimmel omal ajal suletud Eestisse tõi: Tallinnas toimusid 1980ndatel rahvusvahelised sümposionid, millel osalejate nimestik on maailma lingvistikaloos pehmelts öeldes aukartustäratav, ning 1987. aastal ka ülemaailmne foneetikakongress, mille siin toimumisel mängis teisel pool piiri suurt osa Ilse Lehiste nimi ja energia. Kolleegi tuntust kogesin ka ise maailma pääsedes – ikka palusid tuntud lingvistid eri paigust tervitada Mati Hinti, Haldur Öimu ja Mart Rimmelit.

Ometi oli Mati Hindile täiesti suletud N. Liidu riigipiir. Kõik tema kontaktid said areneda vaid kirjavahetuse kaudu – kuid seegi oli KGB pideva jälgimise all. Oma esimesele väliskonverentsile pääses Hint alles 1988. aastal, kui oli juba üks Eesti rahvarinde liidreid. Ka siis üritas KGB viisa saamist viimsepäeva laupäevani pidurada, andes väljasõiduloo Kremsi fonoloogia- ja morfoloogiapäevade algamise eelõhtul. Nõutavalt tuli sõita Moskva kaudu ja saada suletud saatkonnast puhkepäeval Austria sissesõiduviiša, ning ehkki kaasas oli üks foto teab mitme nõutava asemel – viisa kolleeg sai. Kui Hint lõpuks ürituse kolmandal päeval astus konverentsiruumi, tõusis kogu saal plaksutades püsti. See oli aplaus Hindile ja Eestile, mis on ühe elu kaks lahutamatu poolt. Professoriks sai Hint alles uuel ajal, aastal 1999. Praegu on ta TLÜ emeriitprofessor.

Eesti, eesti kultuur ja eesti keel on Mati Hindi elu, olgu siis keeleprofessorina, riigikogu liikmena, Eesti esindajana Euroopa Nõukogu Parlamentaarsel Assambleel, maailmamõtte tõlkijana või avaliku eetilise hääle rollis, kes kunagi ei lase silmist teisi keeli, teiste inimeste ja rahvaste elu Eestis või kultuuri arenguid maailmas. Oleks isegi piinlik loetleda, mida professor Hint on oma elus jõudnud teha. Selleks on ta liiga tuntud, olles tõlkinud Goethet, avaldanud kuulsat „Eesti sõnafonoloogia“, siiani käibiva erudeeritud keeleteoreetilise lugemiku „Häälikutest sõnadeni“, millest on

ilmunud kaks eri mahuga varianti, „Eesti keele foneetika ja morfoloogia“, eesti mõttelukku kuuluva „Keel on tõde on õige ja vale“, oma poja Madis Hindi mälestusele pühendatud raamatu „Minu vaade maale ja merele“ jne ning rääkides oma vaheda sulega eesti keele, kooli, kultuuri, ühiskonna ning maailma asjades pidevalt kaasa.

Ka Mati Hindi elukäik ei ole midagi niisugust, mida kolleeg paaril lehel saaks kirjeldada. Olen teda tundnud 1979. aastast, mil ise keele ja kirjanduse instituuti tööle sattusin ning kui eesti filoloogia pidas läbiringimisi keeleteaduse, keelekorralduse ja keeleõppe moderniseerimiseks. Just siis töötas Mati Hint Henno Rajandi jt KKI grammatikutega koos kooli jaoks välja uue õppekava, alustas oma õpikuautori-karjääri ning tegi ilma vabariiklikus õigekeelsuskomisjonis, mis toona muutuste tuules reorganiseeriti. Oma üliõpilastega koos uuris Mati siis muutusi eesti morfofonoloogias ja aitas kaasa sellele, et õigekeelsusotsused toetuksid uurimistulemustele. Mitte kunagi varem ega hiljem ei ole samas valdkonnas tehtud nii ulatuslikku uurimistööd, nagu toona tegid Mati Hint ja Jaak Peebo.

Hint oli ka Tartu ja Tallinna üliõpilaste pidevate sidujate ringis. Tema eestvõttel jätkusid varem alanud ühised üliõpilaselümpiaadid ehk võistlused eesti keele ja kultuuri tundmises. Tema professuuri ajal said alguse ka kahe ülikooli jätkuõppe ühisseminarid.

Kui 1987. aastal sattusin ise Pedasse tööle, rääkisid üliõpilased oma erilisest kogemusest Mati Hindi juhitud murdepraktikal ja tema rangetel eksamitel. Üliõpilane on Hindi jaoks olnud noor kolleeg, mis tähendab noorele täit vastutust, suurt õpivõimet, täpset uurimistööd ja kõrget taset kõiges, kuid ka kollegiaalseid suhteid, külaskäike Hindi koju, osasaamist Hindi rikkalikust lingvistika- ja kultuuriraamatukogust jm äärmiselt rikastavat.

Sooja kollegiaalsust suhetes üliõpilastega mäletan veel Hindi professoriseminariga aegadest, kus teadusseminar tähendas oma-

inimeste arutelu üliõpilase uurimisteemal, nii et kateedri uks oli noortele alati avatud. Kasvav anonüümsus ja ajastuomane võõrandumine on sellised Tartust kaasa toodud tavadid järjest haruldasemaks muutmas, kuid just eesti keele rahval paistavad need säilivat.

Mati Hindi mainekatest isiklikest sõpradest on mul au olnud tutvuda nt Viini ülikooli emeriitprofessori akadeemik Dressleriga ning California ülikooli emeriitprofessori doktor Anttilaga. Kõik nad on eriline seltskond, kes ühelt poolt esindab lingvistikatippude põlvkonda 1960ndate kultuurihüppega traditsioonide surve alt vabanenud maailmas, kus riikide piirid on avanenud ja globaliseerumine alanud. Teisalt esindab see sügavalt eetiline sõpruskond avaralt erudeeritud professuuri ajast, kus maailma mõistus oli tema vaimne eliit. Nemad ei ole ühe kitsa keeleeriala, vaid lingvistika asjatundjad avara maailmapildi kontekstis, ühtaegu tugevad teoorias ja rakenduses, keelte ajaloo ja nüüdispildi, ühe keele sügavuse ja variatiivsuse, murrete ja keelte võrdluse valdkonnas. Maailm on väga muutunud ja niisuguseid professoreid kohtab juba väga palju harvemini.

Jääb öelda: meil on see au.

Õnne ja tervist sulle, Mati!

Rääkigu sinust allpool mõned faktid.

Krista Kerge,
pikaaegne kolleeg

Noppeid professor Hindi elukäigust

Sündinud 28. augustil 1937 Tartumaal

Perekond Abikaasa Juta Hint, tütar Maarja (snd 1967) ja poeg Madis (1970–2001). Neli lapselast

Haridus

1957–1963 Tartu Riiklik Ülikool, eesti ja soome-ugri filoloogia, struktuuriline ja matemaatiline lingvistika

1963–1966 Jätkuõpe Teaduste Akadeemia keele ja kirjanduse instituudi juures

1971 *PhD* (filoloogiateaduste kandidaadi kraad) Eesti Teaduste Akadeemiast

1997 *PhD* Helsingi Ülikoolist

Ametid

1966–1975 Teadur TA keele ja kirjanduse instituudis

1975–1992 Dotsent Tallinna Ülikooli (Tallinna Pedagoogilise Instituudi) eesti keele ja kirjanduse kateedris

1992–2000 Tallinna Ülikooli (Tallinna Pedagoogikaülikooli) eesti keele professor, eesti keele kateedri juhataja

1999–2002 Samas sihtteema „Eesti keele loomulik grammatika“ juht

2002– TLÜ emeriitprofessor

Poliitiline tegevus

1988–1992 Rahvarinde juhatuse liige

1992–1995 Riigikogu liige (VII koosseis), Euroopa Nõukogu Parlamentaarse Assamblee liige

Teaduslikud põhisuunad

Eesti fonoloogia, morfofonoloogia ja morfoloogia; prosoodia; kakskeelsus; etnilised, keelelised ja kultuurilised õigused

Publikatsioonid

Umbes 10 raamatut ja 300 artiklit vähemalt tosinas riigis üle Euroopa ja USA-s

Erialakooslused

- 1963– Akadeemilise Emakeele Seltsi liige, alates 2010 auliige
- 1979– Suomalais-Ugrilainen Seura (Helsinki)
- 1981– Kalevalaseura (Helsinki)
- 1982– Suomalaisen Kirjallisuuden Seura (Helsinki)
- 1983– Societas Linguistica Europaea
- 1989– Societas Uralo-Altaica (Hamburg)

Autasud ja aunimetused

- Tallinna aukodanik, paarikümne Eesti ja mõne Soome teadus-, kirjandus- ja kultuuriauhinna laureaat
- 1990 Poul Lauritzen Prize for Freedom (Taani)
- 1997 Riigivapi neljanda klassi teenetemärk
- 2003 F. J. Wiedemanni keeleauhind
- 2006 Riigivapi kolmanda klassi teenetemärk
- 2006 Tallinna vapimärk
- 2009 Balti Assamblee medal Balti riikide ühtsuse ja koostöö arendamise eest

Teadus-, haridus- ja kultuuripreemiaid

- 1978 „Loomingu“ aastapreemia artikli „Keelekorralduse küsimärgid“ eest
- 1987 „Loomingu“ aastapreemia kirjutise „Ükskord üks mees leiutas ühe masina“ eest
- 1987 „Vikerkaare“ aastapreemia artikli „Kakskeelsus roosade prillideta“ eest
- 1988 Eesti Kultuurifondi suur aastapreemia
- 1999 Tallinna Pedagoogikaülikooli teenete medal
- 2001 Wastse Testamendi medal B. G. Forseliuse Seltsilt
- 2003 B. G. Forseliuse medal B. G. Forseliuse Seltsilt

Hiljutisi publikatsioonid

- 2012 Hilise Aaviku radikaalne keeleuendus. – Keel ja Kirjandus 2, 81–102
- 2008 Tartu keele avaliku kasutamise taandareng vajab täpset dokumenteerimist. — Keel ja Kirjandus 7, 553–556
- 2007 Minu vaade maale ja merele. Raamat Madise mälestuseks. Harjumaa: TEA Kirjastus
- 2007 Brotze väljaande filoloogilisi probleeme. – Keel ja Kirjandus 5, 405–412
- 2006 Võitlus tartu ja tallinna keele vahel Rõngu surnuaias. – Mitmõkeelisus ja keelevaihtus õdagumeresoomõ maiõ pääl (Mitmekeelsus ja keelevahetus läänemeresoome piirkonnas). Toim. Helen Koks, Jan Rahman. Võru: E & FN Spon (Chapman & Hall), 175–181
- 2005 Kõne F. J. Wiedemanni auhinna vastuvõtmisel emadepäeval, 11. mail 2003 Väike-Maarjas. – Ferdinand Johann Wiedemanni keeleauhind 1989–2003. Toim. Eevi Ross. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 154–157
- 2004 Eesti keele foneetika ja fonoloogia. Tallinn: Avita

Näkökulmia suomen kieltolauseen sanajärjestyksen määräytymiseen

Auli Hakulinen
Helsingin yliopisto

Tiivistelmä. Artikkeliki käsittelee suomen kieltosanan paikkaa lauseessa. Aihetta ovat aikaisemmin tutkineet Eeva Lindén ja Ilkka Savijärvi. Kieltosana on suomessa verbi, jolta kuitenkin puuttuu monia verbin morfosyntaktisia ominaisuuksia, ja joissakin tapauksissa se on tulkittavissa partikkeliksikin. Myös sanajärjestyksen suhteen se käyttäytyy toisin kuin verbit yleensä: se esiintyy usein alussa myös väitelauseissa. Artikkelissa osoitetaan, että kieltoverbialkuisuus ei ole suomessa ruotsin kielen vaikutusta. Siinä myös täydennetään joitakin Savijärven tekemiä murrehavaintoja tilastoilla sananparsista sekä laskelmilla nykyisestä kirja- ja puhekielestä. Artikkelin jälkipuoli on omistettu kysymykselle siitä, miten kieltosana käyttäytyy spontaanissa keskustelupuheessa. Analyysi on tässä osassa kvalitatiivinen: pohditaan sitä, voiko kieltosanalla alkavat vuorot selittää semanttis-pragmaattisesti eri tavalla kuin sellaiset, joissa kieltosana on keskellä. Lopullista vastausta ei tätäkään kautta saada siihen ilmiöön, että väitelauseiden kieltöalkuisuus vähenee lännestä itään siirryttäessä.

Asiasanat: *inversio, keskustelupuhe, kieltoverbi, kirjakieli, murteet, partikkeli, puhekieli, sananparsi, teema, suomen kieli*

Johdanto

Tässä artikkelissa otan esiin useita eri seikkoja, jotka vaikuttavat siihen, esiintyykö suomen kieltosana lauseen alussa vai sen keskellä. Vaikka sanajärjestys on suomessa vapaampi kuin esimerkiksi naapurikielessä ruotsissa, vapaa se on lähinnä kieliopilliselta kannalta (Vilkuna 1989). Toisin sanoen sanajärjestystä ei suomessa juuri käytetä lauseenjäsenten pitämiseen erillään toisistaan, koska tähän tarkoitukseen on morfologiset keinot. Sanajärjestys ei kuitenkaan vaihtelee mielivaltaisesti, vaan siihen vaikuttavat monet sellaiset pragmaattis-tekstuaaliset seikat kuten mitä edellä on sanottu, mitä painotetaan tai miten pitkä ja painava jokin lauseen konstituentti on. Myös erot puhutun kielen ja kirjoitettujen tekstien sanajärjestysten välillä ovat selvät.

Kieltosana on suomessa apuverbi, jolla on lähinnä vain persoona- ja lukutaivutus: *minä en, sinä et, hän ei; me emme, te ette, he eivät*. Tempusvaihtoehtoja ei ole, ja tempusta ja modusta ilmaisee yleensä pääverbi: *en tulisi, en puhune, en liene osannut*; ainoa modus kieltoverbillä on imperatiivi *älä, älkää*. Savijärvi (1977) on osoittanut, että persoonataivutukseen ei ole kaikissa murteissa ainoa vaihtoehto, vaan mahdollinen on taipumaton kieltosana, esim. *ei mää tiär ollenka* (mts. 55). Kieltosanalla on suomessa sekä (apu)verbin että partikkelin ominaisuuksia¹, mikä voi osaltaan selittää sen sijoittumista lauseeseen.

Ajatus siitä, että jokin sana voisi kuulua useampaan kuin yhteen kieliopilliseen kategoriaan, voi kieliopin johdonmukaisuuden kannalta tuntua oudolta. Laitinen (2004) on kuvannut, miten 1800-luvulla juuri kieltosanan sanaluokka-asema aiheutti syvällisiä

---

¹ On oletettu, että uralilaisissa kielissä vallitsisi ns. drift eli ajautuminen apuverbiydestä kohden taipumatonta partikkelia (viitteistä ks. Miestamo 2011: 90). Tämä muutos on hitaasti meneillään suomen puhekielessäkin.

kiistoja kielimiesten välillä. Kieliopillisuusmiehet halusivat että kielien kategoriat olisivat ehjiä, siis esimerkiksi että suomen kieltosana olisi aina katsottava verbiksi. Kansankielimiehet puolestaan sallivat enemmän monimuotoisuutta ja epäsymmetriaa, ja he esittivätkin, että kieltosanan voi lauseasemasta riippuen katsoa joko verbiksi tai partikkeliksi. Nykyään on varsinkin kieltävän vastauksen alussa ja eräissä kiteytyneissä sanaliitoissa muoto *ei* tulkittu partikkeliksi; on siis alettu toimia kansankielimiesten perinnettä noudattaen (ISK §1624-1625).

Myös kieltolauseen sanajärjestys on aikanaan paljon keskustelua ja kielenohjailua herättänyt ilmiö: väitellauseessa kieltosana voi esiintyä joko lauseen keskellä, siis subjektin tai muun teemalausekkeen jäljessä (*Minä en syö; Nyt ei sada*), tai lauseen alussa (*En minä syö; Ei nyt sada*), eikä syytä lauseenalkuisuuteen ole ollut helppo esittää tyhjentävästi. Monien muidenkin partikkelien esiintyminen lauseen alussa on yleistä, mutta entä mitä tekee apuverbi subjektin edellä? Useissa artikkeleissaan Eeva Lindén (1947, 1959, 1963) on selvittänyt, miten kielimiehet pyrkivät 1920-luvulla muuttamaan sellaisia arvostettujenkin kirjailijoiden sanajärjestyksiä „suoriksi”, joissa kieltoverbi oli kirjailijan jäljiltä subjektin edellä, esim. *Se oli nyt Naimista tyhmää ja sopimatonta, mutta ei hän osannut muutakaan* → *mutta hän ei osannut muutakaan* (Juhani Aho: Kevät ja takatalvi). Sanajärjestyksen oikaisijat arvelivat, että tällainen käännteinen järjestys (verbi ennen subjektia) olisi ruotsin kielen inversion vaikutusta, ja vierasta vaikutustahan pidettiin tuolloin vielä kartettavana, kieltä rappeuttavana. Lindén osoitti kuitenkin, ettei esitetty oletus kieltoalkuisuuden vierasvoittoisuudesta voinut olla oikea, koska suomen murteissa esiintyy kieltoalkuisuutta sellaisissakin lauseasemissa, joissa se ei ruotsin kielessä ole mahdollista. Hän muistutti (1963: 217) siitäkin, että suomen kieltoverbi ei ole syntaksiltaan kovin verbimäinen: sehän ei voi esiintyä predikaattina eikä saada omia

määritteitä. Sen vuoksi sitä ei Lindénin mukaan pitäisi tarkastella sanajärjestyksenkään suhteen samoin kuin täysiä verbejä.

Kieltosanan pyrkimisellä väitelauseen alkuun tai subjektin edelle täytyy siis olla jokin muu selitys kuin kielikontaktista syntynyt inversio. Tässä kirjoituksessa käsittelen alkuasemaisuutta kolmen aineiston avulla. Ensin esittelen joitakin laskelmia kieltoalkuisten lauseiden yleisyyksistä eri murteissa ja tekstilajissa, sitten otan esimerkkejä sananparsista ja lopuksi analysoin yksityiskohteisemmin vapaassa keskustelussa esiintyviä kieltoalkuisia vuo-roja. Tarkoitukseni on näin tuoda lisävalaistusta kieltoalkuisuuden ymmärtämiseen. Kaikkia vaikuttavia tekijöitä en ole vielä pystynyt selvittämään.

Kielto ja kieltoalkuisuuden selitykset

Kun Yhdysvaltain taannoinen presidentti Richard Nixon esitti kuuluisan kieltolauseensa *I am not a crook* 'En ole roisto', hän tahattomasti synnytti käsityksen eli implikoi, että häntä olisi sellaiseksi epäilty. Kieltolause on siis kontekstiin sidotumpi tai kontekstia synnyttävämpi kuin vastaava myönteinen lause. Mutta kieltoalkuinen kieltolause on oikeastaan kaksinkertaisesti kontekstisidonnainen, ainakin suomessa. Nixonin lauseen voisi suomentaa kahdella tapaa: '**Minä en** ole roisto' tai '**En minä** ole roisto'. Jälkimmäinen vaihtoehto edellyttää, että joku on edellä tosiaan väittänyt Nixonia roistoksi. Lehtiuutinen kertoi hiljattain Suomen edellisen presidentin Tarja Halosen kommentoineen Unkarin mellakoita näin: „Halosen mielestä mielenosoitus on tärkeä, mutta „**ei päätöksiä** kadulla tehdä”.” Kommentti oli reaktio juuri nähtyyn mellakointiin. Nyt käsiteltävän aiheen kannalta villakoiran ydin onkin seuraava Savijärven (2001: 79) lause: „Kielto edellyttää luonnostaan joko todellista tai ajateltavissa olevaa dialogia”.

Lindénillä on runsaasti aitoja murreteksteistä poimittuja esimerkkejä kieltoalkuisista lauseista, niin itsenäisistä päälauseista, sivulauseista kuin rinnasteisten virkkeiden jälkilauseistakin. Hän ei kuitenkaan näytä esimerkkitapausten edellä olevaa kontekstia, josta olisi nähnyt, mihin verbialkuinen ilmaus mahdollisesti reagoi. Ilkka Savijärvi (2001 [1998]), joka on laajoista aineistoistaan kartoittanut sekä kieltoalkuisuuden alueellista vaihtelua suomen murteissa että lähisukukielten kieltoalkuisuutta, on käyttänyt aineistonaan haastattelupuhetta. Lindénin tavoin Savijärvi käsittelee lauseita sellaisenaan, ympäristöstään irrotettuina. Silti hänen laskemansa ovat tuottaneet kiinnostavia tuloksia. Ensinnäkin hän on näyttänyt toteen sen Lindénin (1947: 330) uumoileman mutta näin selvänä ensi näkemältä yllättävän tuloksen, että erot murteiden välillä ovat varsin suuret.² Aineisto on kaikilta murrealueilta samanlaista: kieli-tieteilijän haastattelemien informanttien kerrontaa, joten erot eivät voi perustua puhetilanteiden erilaisuuteen.

Taulukko 1. Kieltoalkuisuus Suomen murteissa

variantti	Σ	kieltoalkuisia	%	verbiloppuisia	%
lounaismurteet	495	468	95	153	33
hämäläismurteet	436	417	86	115	28
kaakkoismurteet	597	381	64	86	23
savolaismurteet	481	285	59	57	20

Mitä enemmän siirrytään kohden itää, sitä harvemmin kieltolause alkaa kieltosanalla. Kun lounaismurteissa on kieltosanalla alkavat lähellä sataa prosenttia kaikista kieltolauseista, savolaismurteissa vain runsas puolet on tällaisia. Savijärvi (ma.) on tarjonnut mahdolli-

² Taulukko perustuu Savijärven (2001) s:illa 82 ja 104 oleviin taulukoihin, joissa on mukana myös lähisukukielten tuloksia.

seksi selitykseksi ruotsin kielen vaikutusta, ovathan lounaismurteet olleet pitkään ruotsin kanssa kontaktissa. Tämä ei kuitenkaan selitä sitä, että kieltoalkuisuus vähenee tasaisesti kohti itää, koska esimerkiksi hämäläismurteiden kontaktit ruotsin kieleen ovat yhtä vähäiset kuin savolaismurteidenkin. Itse asiassa kieltenvälinen vaikutus voi olla päinvastainen. Jan Lindström (2006) on tutkinut suomenruotsin kieltoalkuisuutta, kuten *Inte var han till mycket hjälp hemma* 'Ei hänestä ollut paljon apua kotona'. Hänen havaintojensa mukaan kieltopartikkelilla *int(e)* alkavat kieltolauseet ovat yleisiä puhutussa suomenruotsissa ja näiden lauseiden pragmaattinen tehtäväkin on hyvin samantapainen kuin puhutussa suomessa. Ruotsin ruotsissa niitä esiintyy sen sijaan hyvin satunnaisesti, lähinnä niillä alueilla, joiden naapurustossa on vanhastaan puhuttu suomea. Näin ollen Lindström olettaa kieltoalkuisuuden joko säilyneen suomenruotsissa suomen vaikutuksesta tai jopa syntyneen kontaktista suomen kanssa.³

Toinen taulukkoon merkitty piirre on pääverbin sijoittuminen lauseen loppuun, siis *En minä sitä tiennyt* vs. *En minä tiennyt sitä*. Tätä Lindénin (1959) hypotaktiseksi nimittämää sanajärjestystä on enemmän lounais- kuin savolaismurteissa, joskaan erot eivät ole yhtä dramaattiset kuin kieltoalkuisuudessa kaikkiaan. Mutta samassa artikkelissa Lindénillä on tärkeä havainto, jonka mukaan myös vakuuttelun partikkelilla *kyllä* alkavat myönteiset lauseet ovat yleisesti verbiloppuisia: *kyl se tiä semmost mutkust o* 'kyllä se tie sellaista mutkaista on'. – Tähän havaintoon palaan tuonnempana.

---

³ Lisätodisteen sen puolesta, että suomen kieltoalkuisuus ei ole ruotsin vaikutusta, tarjoavat leksikaalistumat, joissa konjunktio ja kieltosana ovat sulautuneet: *että + ei* → *ettei*, *jos + ei* → *jollei*, *jotta + ei* → *jottei*. Suomenruotsista on havaittu vain heikko samansuuntainen tendenssi (Lindström 2005): *att int de blir* 'ettei se tule', *om int de blir* 'ellei se tule'.

Kieltoalkuisuus on suomessa vahvasti puhutun kielen piirre. Tämä käy ilmi seuraavasta taulukosta, joka perustuu niin ikään Savijärven (2001: 82) laskelmiin. Olen lisännyt taulukkoon kaksi alinta riviä: ne edustavat nykyisen sanomalehtikielen ja nykyisen keskustelupuheen⁴ aineistoa.

Taulukko 2. Kirja- ja puhekielen ero

Teksti	Σ	kieltoalkuisia	%
Agricola, 1500-luku	489	376	77
raamattu v. 1961	374	208	56
Virittäjä, 1980-luku	498	94	19
Demari v. 2000	7288	1319	18
nykykeskustelu	145	120	76

Vanhimmassa kirjasuomessa kieltoalkuisuus näyttäisi tämän taulukon mukaan olevan yhtä yleistä kuin nykypäivän keskustelupuheessa. Jos pitää paikkansa, että suomen verbialkuisuus ei ole ruotsin vaikutusta, ei liene syytä olettaa, että ensimmäisen, lounaismurteisiin perustuvan suomennoksenkaan verbialkuisuus olisi ollut ruotsin vaikutusta. Pikemminkin se on noudattanut lounaismurteiden silloista puhekielistä käytäntöä.

Yksi seikka, jossa raamatunsuomennosten kieliopilliset muutokset⁵ näkyvät, on kieltosanan paikka. Muutos Agricolan suomennoksista vuoden 1961 raamatunsuomennokseen on selvä: kieltoalkuisuus on vähentynyt 20 prosenttiyksikköä. Savijärven laskelmat tieteellistä tekstiä edustavasta aikakauslehti *Virittäjästä* voisivat viitata siihen, että sen teksti on vähäisessä määrin argumentoivaa, siis lähinnä toteavaa: enää viidesosa kieltolauseista on kieltoalkuisia. Mutta kun tätä lukua vertaa viime vuosien sanoma-

⁴ Peräisin Sivisen 1996 tutkielmasta.

⁵ Muista esimerkkejä esim. Strellman 2005.

lehtitekstiin, joutuu taas ymmälle⁶. Sosiaalidemokraattinen *Uutispäivä demari* sisältää paljon useampia tekstilajeja kuin *Virittäjä*, myös pakinoivaa, kantaa ottavaa ja dialogista. Silti kieltoalkuisuus on siinä yhtä harvinaista kuin *Virittäjässä*. Nykyisessä vapaassa keskustelupuheessa sen sijaan kieltoalkuisuus on yhtä yleistä kuin varhaisessa suomennoksessa. Tästä on varovaisesti pääteltävissä, että puhuttu ja kirjoitettu nykysuomi ovat tässä suhteessa varsin etäällä toisistaan (vrt. myös Savijärvi 2001: 83).

Sananparret lännessä ja idässä

Sananparret ovat kiteytyneitä, yleistäviä lausetyyppejä, mikä tekee niistä monipuolisesti käyttökelpoisia. Mutta niistä paistaa vuoropuhelun tiivistymä: ne ovat alun alkaen voineet syntyä johonkin tiettyyn tilanteeseen, jonka loppuhuipennuksena esitetty lause on sitten jäänyt elämään itsenäisenä sananpartena (ks. esim. Lauhakangas 2004: 23). Kieltoalkuiset lauseet ovat yksi vakiintunut sananparsityyppi, josta Lindén (1963: 222) on todennut, että sellainen on „vakuuttava, koska se on esitetty yleisesti tunnetuksi”. Vakuuttavuus tarkoittanee tässä yhteydessä, että kieltolauseella kumotaan jotain ilmassa tai keskustelussa ollutta. Niinpä esimerkiksi lause *Ei se kysy joka antaa tahtoo* sopisi tilanteeseen, jossa isäntäväki kysyy *Haluaako joku vielä kahvia*, sen sijaan että tarjoaisi sitä sanomalla *Täällä olisi kahvia*. Kun alkaa tutkia sananparsiesimerkkejä, havaitsee pian, että kieltoalkuiset sananparret ovat lounaismurteissa verrattomasti yleisempiä kuin itäisemmissä.⁷

---

⁶ Uutispäivä Demarin tiedot ovat peräisin CSC-tekstipankista. Kiitän Lari Kotilaista avusta.

⁷ Jan Lindström (suullinen tieto) ei ole löytänyt ruotsista kieltoalkuisia sananparsia. Tämä on mahdollinen lisätodiste siitä, että suomen kieltoalkuisuus ei olekaan ruotsin vaikutusta.

Tarkistaakseni, että ensivaikutelmani pitää paikkansa, tein pistokokeen joukosta julkaistuja sananparsikokoelmia⁸: laskin sadasta ensimmäisestä sananparresta, monessako niistä kielto oli keskellä. Seuraava asetelma näyttää tulokset:

Taulukko 3. Sananparsikokoelmien kieltolauseita

Alue	Kielto keskellä
Varsinais-Suomi	5/100
Satakunta	6/100
Häme	11/100
Suistamo, Pohjois-Karjala	29/100
Inkeri	47/100
Etelä-Karjala	64/100
Itä-Karjala	78/100

Asetelma on siis samansuuntainen kuin Taulukossa 1: mitä edemmäs itää kohti mennään, sitä yleisempiä ovat sananparret, joissa kielto on keskellä eikä alussa. Vaikutelmana oli, että lännessä sananparret olisivat olleet inttävämpiä (vrt. 1a) kuin idässä (b). Kieltoal-
kuiset eivät kuitenkaan puuttuneet täysin idästäkään (d), ja siellä esiintyi joistakin sananparsista kumpaakin varianttia (d).

- 1 a) Ei korppi korpin silmää puhkase.
Ei kahrelle yhressä vahinkoo tuu.
- b) Korppi ei korpin silmää kaiva.
Vävy ei oo mies eikä elläen immeene.
- c) Ei leipä paljas uo ko siin on kuor piällä.
Ei puu yhel iskul kuavu.
- d) Omena ei ~ Ei omena että puust puttoo. 'Ei omena kauas puusta putoa.'

---

⁸ 1930-luvulla järjestettiin eri ylioppilasosakuntien toimesta paikallisia sananparsikeruita, joiden tuloksia julkaistiin useina niteinä.

Kiinnostavin havainto aineistoista oli kuitenkin se, kuinka samantyyppisiä *ei-* ja *kyllä-*alkuiset sananparret olivat. Viimeistään nyt on tehtävä päätelmä, että kiteytyneissä kieltoalkuisissa idiomaattisissa lauseissa, siis juuri sanalaskuissa, kieltosana *ei* on yhtä lailla partikkeli kuin vastaavissa myönteisissä vakuutteluissa partikkeli *kyllä*.⁹

- 2 a) Ei härk muist vasikkan ollus.
Ei huamelttan tiär kui lysti ehtol o.
Ei vanhuus tul yksi, se tua munt tullesas.
Ei lapse mittän tiär, mut kyl lapsekki luuleva.
Ei kukka ol sepp synttys.
Ei meitä flika ol nii mittän kaunei, mut ne ova nii luantevii.
Ei se suven kuumuut valit, kon talven kylmyre muista.
Ei pihlava kaht taakka kanno: marjo ja lunt.
Ei susi koiran kualemaa itke.
Ei ystävys yksin pualin pypsy.
- b) Kyllä hevonen luutaakiv vetää.
Kyllä vanha härkä vakonsa tuntee.
Kyllä kova saapas jalaan muakkaa.
Kyl leippä o jost leuvak kestävä.
Kyl syäryks ja maattuks ja olttuks saa, mut ei saa yhtikä mittän tehryks.
Kyl se naimises korvaa, ko nuarena kommeilee.

Yksi toistaiseksi tutkimaton mutta intuitiivisesti tiedetty ero Suomen länsi- ja itämurteiden välillä¹⁰ on se, että liitepartikkelit kuten

⁹ Pistokoe *kyllä*-partikkelin yleisyydestä kolmen alueen sanaparsissa (Varsinais-Suomi 95 kpl/1359, Etelä-Pohjanmaa 19/1545 ja Etelä-Karjala 11/1545) viittaa siihen, että partikkeli *kyllä* on selvästi lounaismurteiden suosima.

¹⁰ Marja-Leena Sorjonen (suullinen huomio). Opiskelija Salla Niemisen murre-syntaksin harjoitustyön mukaan savolais-, pohjalais- ja hämäläismurteiden välillä on suuri ero *pA*-partikkelin käytön yleisyydessä. Yleisin partikkeli on savolaismurteissa, joissa esiintymiä oli Lauseopin arkistossa 225. Myös

-han/-hän ja *-pa/-pä* ovat itämurteissa tavallisempia, kun taas irtopartikkelit, kuten *kyllä*, *toki* (ja *ei*) ovat läntisiä. Tämän melko alustavan tarkastelun jäljiltä jää vielä avoimeksi kaksi asiaa: länsi- ja itämurteiden erossa ei ole sinänsä mitään epätavallista, mutta vaikeampi on selittää, miksi kieltoalkuisuus vähenee tasaisesti mentäessä lännestä itää kohden; miten jatkumo on selitettävissä? Toiseksi: vaikka oletetaan, että kieltosana *ei* on sananparsissa yleensä partikkeli, on kuitenkin muistettava, että myös persoonamuotoinen kieltosana esiintyy usein lauseen tai sananparren alussa: *Em mnä ol kattene, mutten sois kellä mittä oleva*.

Kiellon paikka vastauksissa

Edellä olen esitellyt – joskaan en kovin hyvin ratkaissut – kysymystä siitä, että kieltoalkuisuus on erilaista eri murrealueilla ja vaihtelee myös kirjakielen eri vaiheissa. Seuraavaksi otan esiin joitakin konkreettisia esimerkkejä jokapäiväisistä keskusteluista saadakseni selvemmän käsityksen siitä, minkälaisissa konteksteissa kieltoalkuisuutta esiintyy vapaassa puheessa. Kaikkein odotuksenmukaisin kieltoalkuisen lauseen konteksti on sellainen, jossa edellinen puhuja on esittänyt vaihtoehtokysymyksen.¹¹ Yleisin, tunnusmerkitön kieltevä vastaus on kieltoalkuinen; tällainen vastaus kumoaa kysymyksen sisältyvän, sen implikoiman toisen vaihtoehdon (ks. 3 a-c).

---

pohjalaismurteissa esiintymiä oli runsaasti, 188, kun taas hämäläismurteissa vain 35 tapausta.

¹¹ Esimerkit ovat peräisin Helsingin yliopiston Suomen, suomalais-ugrilaisen kielten ja pohjoismaisten kielten laitoksen keskusteluarkistosta. Tätä artikkelia varten käytän vain mahdollisimman lyhyitä katkelmia, joiden litterointia olen yksinkertaistanut paljon. Artikkelin lopussa on luettelo erikoismerkeistä selityksineen.

- 3 a) A: Ootsä flunssassa.
 B: **En mä** oo flunssane varsinaisesti kuha on tommost kökää
- b) V: Pääsiks Kurkela valtuustoon,
 S: **Ei:: se** päässy
- c) M: Onko gradu valmis
 T: **Ei se** nyt aivan valmis mut - -

Interrogatiivimuotoinen vuoro voi olla myös pyyntö tai kutsu kuten esimerkissä 3d. Siinä vastaaja paitsi torjuu kysymyksen implikaation myös kumoaa verbiä vaihtamalla (*ei me voida* vs. *ei me tulla*) kysymykseen sisältyvän presupposition, että kutsun noudattaminen olisi mahdollista.

- d) S: Tuutteks te,
 T: **Ei me** voida kun tota sil Majjalla on seiskytviisvuotissynttärir

Kysymysvuoro ei ole välttämättä aina interrogatiivimuotoinen. Yksi tapa „kalastaa” (ks. Pomerantz 1980) puhekuppanilta tietoja on esittää väitelause, jonka toinen voi sitten joko vahvistaa tai esittää sille vaihtoehdoisen selityksen. Seuraavassa tapauksessa soittaja ei onnistu kalastamallaan saamaan etsimäänsä tietoa.

- e) 1 S: Sä oot tullu.
 2 (0.4)
 3 V: Tullu mistä,
 4 S: Maalta.
 5 V: **Em mä ollu maalla,**
 6 S: Ai sä et ↑ ollu maalla.
 7 V: **Emmollu maalla.**
 8 S: Aha. Säet_ oot tehny ahkerasti duunii sit
 9 [varmaa
 10 V: [No ei puhuta siitä

Vastaaja tyytyy vain korjaamaan kysyjän „ymmärrysehdokkaan” (riveillä 1–4), kiistämään tämän oletuksen, mutta ei esitä odotuksenmukaista omaa vaihtoehtoa. Kieltoalkuinen, torjuva vastaus on myös topiikin lopetusta implikoiva; koska puhuja ei anna itsestään mitään, ei sijoita lauseisiinsa teemaa, keskustelua on vaikea jatkaa.

Subjektialkuisen kielteisten vastausten merkitys on selvästi toisenlainen kuin edellä esiteltyjen kieltoalkuisen. Esimerkissä 4a sisältyy jo kutsujan epäilevään kysymykseen epävarmuus siitä, onko vastaanottajan mahdollista noudattaa kutsua. Subjektialkuinen vastaus ikään kuin toimii omana itsenäisenä, kysymyksestä riippumattomana väitteenään, johon liittyy myös selitys. Vastaukseen sisältyvä liitepartikkeli *-kaan* (*ei ollakkaan*) implikoi, että tulemisesta on luovuttu vastoin aiempia aikomuksia. Myös esimerkissä 4b subjektialkuinen vastaus on enemmän kuin vastaus.

- 4 a) Ä: Niin sitä mun piti vaa kysyä et ku te ootte tulos
sunnuntaina ni oottekse te tarkotuksella (.)
tai ootteks te tulossa sunnuntaina
T: No **me ei** ny sitte **ollakkaan** tulossa, - -
kun me ruvettiin miettiin sitä että ku mul on tossa - -
- b) S: Onks teil töitä.
T: Eip tota- **Kalle ei** tee viikoloppusi töitä.

Esimerkin 4b soittaja tiedustelee onko vastaajalla töitä juuri nyt, meneillään olevan keskustelun ajankohtana, joka on lauantai. T aloittaa vastauksensa ensin kieltosanalla, mutta korjaa sitten itseään ja tuottaa subjektialkuisen lauseen (*Kalle ei tee*). Tämä lause on kontekstissaan tulkittavissa pikemminkin selitykseksi kuin vastaukseksi, ja sen tulkinta olisi näin ollen seuraava: ‘me emme tee töitä, koska apumiehemme Kalle ei koskaan tee viikonloppuisin töitä eikä siis nytkään’.

Edellisten väitelauseiden kumoamista

Entä jos kieltolauseen edellä ei ole kysymystä vaan jokin väitelause, joko puhekuomppanin esittämä tai puhujan oma? Mikä merkitys on silloin kielloalkuisuudella? Esimerkki 5a on katkelma keskustelusta, jossa pohditaan, miten remontoitavasta asunnosta saisi parhaiten kuljetettua roskat pihalle. Soittaja S on pyytännyt V:tä mukaan kantamaan. Tämä pohtii ensin mahdollisuutta, että roskat voisi laskea köyden avulla pihalle (rivit 4–5), mutta kumoaa¹² sitten oman ajatuksensa kielloalkuisella lausumalla, jota molemmat puhujat siten vielä yhdessä toistavat.

- 5 a) 1 S: => Ne pi[↑]tää kantaa.
2 V: Joo.
-- ((rivejä poistettu))
3 S: Mm, (.) Se on kyl hi[↑]tsin hankalaa.
4 V: Juu, (.) Ei ku mä aattelin et l- jollain köydel --
5 laskis niit saaveja mut **ei se onnistu**.
6 S: **Ei se** varmaa **onnistu**
7 V: Juu **ei se onnistu**

Vastaavanlainen, edellisen ajatuksen kumoava tehtävä on myös esimerkissä 5b, jossa on kyse kaivinkoneen saamisesta käyntiin. Puhuja P kumoaa M:n epäilyn siitä, ettei kaivinkone käynnistyisi (*ei lähde*). Kieltolause esittää, ettei tilanne ole mitenkään ongelmallinen.

- 5 b) 1 M: Mä aattelin kun (.) on tuot kylmää o ollu et
2 jollei se lähe.
3 P: **Ei:h siin mitää hätää oo ollu**.
4 Vähän aikaa se kestää ennen ku se läht-

---

¹² Hamberg (1991) on käyttänyt nimitystä „kumoava kiello” ainakin osin samantapaisista ilmauksista. Tosin hänellä on tässä ryhmässä myös subjektiivalkuisia tapauksia.

Toisaalta kielto voi myös ennakoida sen kanssa kontrastoivaa myönteistä lausumaa, ikään kuin kumota tai torjua etukäteen toisen vaihtoehtoista. Kyseessä on eräänlainen „ei X mutta Y” -rakenne. Esimerkin 5c puhelukatkelmassa soittaja Kaija pohtii, kannattaisiko neuvotella tavoittelemansa sähkömiehen kanssa puhelimesta vai lähteä tapaamaan tätä. Kieltoalkuinen lausuma (r. 6–7) sekä peruuttaa Kaijan aiemman ajatuksen sähkömiehelle „lirkuttamisen” tehokkuudesta että ennakoi „selvempää” vaihtoehtoa.

- 5 c) 1 Kaija: Ku minä sitä sitte ajatteli että jos sitä
2 kävis niinku silmästä silmään lirkuttamasa
3 Vieno: Njaa että[tehovoimii kuite-
4 Kaija: [vai soitanko
5 E:n minä nyt heheh niin kauheasti
6 ommaan tehooni ajattele mut kuitenkin
7 ajattelen että: selvempi ku puhelimesta soittaa ni
8 Vieno: Njii:
9 Kaija: että jos sitä lähtis vaikka torstai iltana käymään.
10 Vieno: Joo:;

Esimerkkien 3 a-e avulla esitin, että kieltoalkuinen vastaus kumoaa edeltävään kysymykseen sisältyneen toisen vaihtoehdon. Esimerkit 5 a-c havainnollistavat puolestaan sitä, että muissa konteksteissa kieltoalkuinen lausuma niin ikään kumoaa tai peruuttaa jotain edellä väitettyä.

Kieltosana on keskellä jälkimmäisen puhujan lausetta

Esimerkin 4 tapaukset kuvasivat sitä, miten tulkitaan kysymyksen jäljessä oleva väitelause, jossa kielto on subjektin jäljessä. Seuraavaksi tarkastelen, miten sellaiset lausumat, joissa kieltosana on keskellä, käyttäytyvät muissa responsiivisissa vuoroissa kuin vas-

tauksissa. Esimerkki 6a on samasta ongelmasta mutta eri puhelusta kuin 5a. Soittaja T perustelee, miksi hän pyytää ystäviltään apua remonttiroskien kantamiseen.

- 6 a) 1 T: Ja tuota: (.) sit me vuokrataan
2 tommonen pakettiauto,
3 S: Joo,
4 T: Ja sit ne kamat pitää kantaa sinne pakettiautoon ja sitte
5 tota tonnep (.) kaatopaikalle (.) s[iit au]:tosta
6 S: [Joo.]
7 T: Siin on se ongelma et ne on niin painavii et **mä en**
8 jaksa kantaa niit ees Veken kanssa,
9 S: Joo:.
10 T: Et sit me ehkä tarvittas tollast vahvaa miestä niinku Arto,

Tässä tapauksessa kieltolause ei kumoa mitään edellä esitettyä, vaan sillä soittaja vain kertoo pyyntönsä perusteluksi jotain omasta tilanteestaan: hän ei jaksa kantaa painavia roskia edes miehensä kanssa. Lauseessa on siis puhe subjektista, joka teemana ei ole kiellon vaikutusalassa. Vastaavanlaisia tapauksia on paljon; otan vielä toisen samantapaisen esimerkin kahden työtoverin puhelusta. Soittaja S on luvannut lainata toverilleen joitakin työkaluja. Nyt kyse on siitä, mihin aikaan ne olisivat V:n haettavissa.

- 6 b) 1 V: Joo mä haen huomenna pois ne ja
2 [tasottelen vähän.]
3 S: [Mihin aikaan:] mi- **mä (.) mä en oo** kovin aikasin täällä
4 elikkä **sun (.)** töihin mennessä **ei kannata** vielä haake,
5 V: Mihin aikaan sä jätät sen suurin piirtein,
6 S: Siinä amupäivällä,

Soittaja perustelee työkalujen hakemisen myöhempää ajankohtaa sillä, ettei hän ole tulossa kovin aikaisin töihin. Hän puhuu siis itsestään (rivillä 3) ja toveristaan (r. 4); nämä ovat lauseissa teemoina.

Seuraavaa tapausta pidin ensin poikkeuksena tähän asti esittämästäni. Toisin sanoen ihmettelin, miksi rivin 10 lausuma on kieltoalkuinen. Eikö siinäkin puhuja kerro itsestään, eikö siis siinä ole selvästi teemana „naisihminen“? Katkelma on äidin ja aikuisen tyttären puhelinkeskustelusta. Äiti Irja on aikeissa tulla käymään tyttären luona, ja hän uhkaa puuttua tämä arkiseen sotkuun tiskaamalla (ks. riviä 4). Tytär tunnustaa asuntonsa sotkuisuuden (r. 6) ja tuottaa sitten kieltoalkuisen lausumansa (r. 10). Tarkemmin ajatellen sen teemana ei kuitenkaan ole naisihminen, vaan lause ilmaisee geneerisen, yleispätevän totuuden lähes sananparsimaisella ehdottomuudella. Lause siis kumooa kuvitelman, ettei Sini olisi selvillä siitä, kuinka naisihmisen tulisi elää.

- 7) 01 Irja: Joo, no mä voin ilmestyä sinne sitte johon[kin aikaan.
02 Sini: [No ilmesty
03 ihmees[sä ni kehitellään jotain [häppeninkiä.
04 Irja: [Joo. [Taas tiskailen siellä ja sellasta.
05 Sini: Aijajai mä voisin kyl tiskata täs hö hö hö.
06 [itsekin mul [on aika kauhee sotku.
07 Irja: [he he he [Nii.
08 Irja: Ai. [joo,
09 Sini: [Täon h- khy- siis tää o ihan [hävytön niinku et
10 **ei naisihmisen** pitäis asuu tämmö[ses .
11 Irja: [Nii.
12 Sini: Ku mul on noit lehtii niinku joka puolel

Lähes samanlaisten tapausten merkityserot

Lopuksi otan vielä tarkasteltavaksi kaksi esimerkkiparia, joissa merkityserojen tulkinta on vähemmän ilmeistä kuin edellä esittämässäni tapauksissa. Esimerkeissä 8a ja 8b on kyse kerronnan vastaanottamisesta ja sen myötä jonkin sellaisen asian kuulemisesta, josta vastaanottaja ei ole aiemmin tiennyt. Katkelmassa 8a soittaja kertoo halvasta risteilystä Helsingin edustan saaristoon, jonne hän on lähdössä ystäviensä kanssa. Katkelmassa 8b kertovat pikkukaupunkiin muuttaneet A ja S helsinkiläiselle ystävälleen T:lle uuden kotikaupunkinsa illanviettomahdollisuuksista, joiden huipentumana on levyjä soittava „videojukeboksi”. Kummassakin tapauksessa vastaanottaja kuittaa ensin asian itselleen uutiseksi partikkelilla (8a: rivi 10 *Aijaa*, 8b: rivi 8 *Ahah*). Niitä seuraavat kommentoivat kielto-lauseet eroavat sanajärjestykseltään, mutta kumpaankin lausumaan sisältyy asteikon ääripäätä edustava ilmaus, vrt. *ikinä kuullukkaa* vs. *edes nähny*.

- 8 a) 1 S: Ja sit me mennään huomenna e_ Espooseen
2 saaristoristeilylle,
3 V: Ohhoh.
4 S: Semmonen, kuus markkaa maksaa, ja kolmen
5 tunnin risteily,
6 V: No eip[ä oo kallista.
7 S: [ja lähtee Tapiolasta, tää on semmonen
8 ihan niitten saaristoreittejä millä ne
9 vie noita mökkiläisiä,
10 V: Aijaa. **Emmä oo** ikinä kuullukkaa.
11 S: Joo mä luin joskus viime kesänä jostain
12 varmaan kuukausiliitteestä, siitä ja
13 nyt tota: Kirstin sisko Eeva oli ollu semmosella
14 ja kehu kovasti ja sit me päätettiin lähtee.

- 8 b) 1 A: Se on nimittäin ihan ku Vanhan Kellari,
 2 T: Ai jaa eh heh heh [heh heh
 3 A: [Ja hah itsepalvelu ja
 4 [hirvee mökä ja musiikkia?,
 5 S: [J(h)oo,
 6 A: [Mut siel on kyllä] tämmönen (.) video jukeboksi.
 7 T: [Joo,]
 8 T: Ahah. Video jukeboksi.
 9 S: Joo:.
 10 T: [Mä en oo ees] nähny semmost hienoutta,
 11 S: [Mie:le[tön] jut:tu.
 12 A:[Me] nähtiin videoita joo:.

Kieltolauseiden välinen merkitysero on vähäinen, mutta intuitiivinen selitys voisi olla – edellisiin tulkintoihin vedoten – seuraava. Esimerkin 8a puhuja kumoaa kieltoalkuisella lausumallaan mielessään olevan oletuksen ‘tällaisesta minun olisi pitänyt kuulla, mutta en ole kuullut saati ajellut sellaisella’. Katkelman 8b puhuja sen sijaan vain toteaa faktana, mikä hänen tietämyksensä on, puhuu omasta tilastaan. Edelliseen, kumoavaan kieltoon sisältyy tulkinta osattomaksi jäämisestä. Jos tämä tulkinta on hyväksyttävissä, se on sikäli tärkeä, että se osoittaa puhujan liikkumavaran. Kommenttia esittäessään puhuja ei ole edelliseen vuoroon automaattisesti sidoksissa, vaan voi vastauksellaan samalla kertaa välittää myös oman oletuksensa.

Viimeisenä esimerkkiparina pohdin lausumien *emmä tiedä* ja *mäen tiedä* eroa. Tilanne on samantapainen kuin edellisessä esimerkkiparissa. Kokoelmassani on paljon tapauksia puhujan omaa tietämistään kommentoivista lausumista. Niissä vaihtelevat sanajärjestykset: osa on kieltoalkuisia, toisissa taas kieltosana on subjektin jäljessä. Seuraavan esimerkkiparin avulla esitän, että kyseessä ei ole ns. vapaa vaihtelu vaan selvä joskin hienoinen merkitysero.

Esimerkki 9a on katkelma kahden nuoren miehen puhelusta. Heistä S on saanut tärkeän työn juristina ja on joutunut selvittämään työpaikkansa vaikeaa tilannetta onnistuen siinä ilmeisesti hyvin (vrt. riviä 5). Myöhemmin puhelussa V esittää henkilökohtaisemman kysymyksen siitä, miten tehtävässä onnistuminen on vaikuttanut S:n suosioon työtovereiden keskuudessa. S aloittaa vastauksensa lauseella *en mä tiedä* ja tarjoaa sitten siihen jatkoksi kuvausta mukavasta ilmapiiristä (*pelkkää hymyä*). Tässä yhteydessä kieltolause ei ole tulkittavissa kirjaimellisesti, vaan niin kuin usein sosiaalisesti kiusallisissa tilanteissa se on puhujan keino välttää hankalaa lausumaa kuten itsensä kehumista (englannin „I don't know”-vuorojen vastaavanlaisista pragmaattisista käytöistä vrt. Tsui 1991). Seuraava lause antaa kuitenkin ymmärtää, että hänen toiminnallaan on ollut työilmapiiriin myönteinen vaikutus.

- 9 a) 1 V: No m_ites se teiä kriisikokous meni sielä.
 2 (0.3)
 3 V: Se: (.) ku sun piti n:ähdä se luottamusmies joka
 4 [teki
 5 S: [Joo se meni iha hyvi [Ei se ei se
 6 V: [Panitko nippuun.=
 7 S: =ehhe[h .hhh
 8 V: [hehhehe
 9 S: Se ei ruvennu (.) se ei ruvenu tota ryppyilee,
 -- ((rivejä poistettu))
 10 V: Ootsä nyt siellä sitte kaikkien suosikki.h
 11 S: .hh No <en mä tiedä> Siis sillai ny:thä on kaikki
 12 on (.) pelkkää hymyä.
 13 V: Joo:.

Esimerkki 9b on paljolti samantapainen. Kysyjä tiedustelee, miten vastaaja L arvioi omaa onnistumistaan tentissä. Tällaisessakin

kontekstissa vastaaja voisi vähätellä osaamistaan. Lauseella *Mä en tiedä* hän kuitenkin aidosti välittää kysyjälle että ei tarkasti tiedä, kuinka hyvin koesuoritus on onnistunut. Tietämättömyyttään hän vielä perustelee jatkamalla kommenttia itsestään: jotain hän on ilmeisesti osannut puhua mutta ei ehkä oikeasta asiasta.

- 9 b) 1 M: Miten sulla se (.) meni sitte se (0.5) suullinen,
2 (0.5)
3 M: Su omast mielestä et (.) onks siit,
4 (0.5)
5 L: **No mä en** oikee tiä ku .hh siis kyllä mä siinnä ny jotain
6 puhuin mut mä en kauheesti puhunu siitä mitä siin nauhal
7 puhuttii koska mä en tajunnu siit just mitää.

Sanajärjestys kannattelee vastausten välistä merkityseroa: esimerkiksi 9a vastaaja ei puhu itsestään vaan siitä, millaiselta hänen ympärillään tuntuu ja on haluton vastaamaan suoraan, koska se edellyttäisi itsensä kehumista. Esimerkin 9b tapauksessa puhuja, aivan kuten aiemmin käsittelemissäni tapauksissa (esim. 6a ja 6b), sanoo jotakin itsestään, sijoittaa persoonapronominin lauseensa teemaksi.

Lopuksi

Tässä artikkelissani olen jatkanut suomen kieltolauseen sanajärjestyksen pohtimista rakentaen sen pohjalle, mitä Eeva Lindén ja Ilkka Savijärvi ovat aiemmin tehneet. Olen tuonut kuvaan mukaan kolmenlaista uutta aineistoa. Ensinnäkin saatoin sanomalehtitekstistä tehdyllä poiminnalla osoittaa, että kieltoverbillä aloittaminen on yhtä harvinaista nykyisessä lehtitekstissä kuin tieteellisessä kirjoittamisessakin (Taulukko 1). Toiseksi tutkin eri murrealueilta julkaisuja sananparsikokoelmia ja havaitsin niissä hyvin vahvana saman

suuntauksen, jonka Savijärvi oli murrehaastattelujen nojalla saanut todennettua (Taulukot 2 ja 3). Puhutun kielen tarkasteluun saatoin tuoda yhden pienen tilaston kieltoalkuisista lauseista (Taulukossa 1), joka osoittaa, mikä tilanne on yleispuhekieltä edustavassa keskustelupuheessa. Esitin myös, että oletus ruotsin kielen vaikutuksesta suomen kieltoalkuisuuteen ei perustu riittävään näyttöön.

Lopuksi siirryin tutkimaan sitä, millä ehdoin kieltosanan paikka määräytyy spontaanissa arkikeskustelussa. Analyysit osoittavat, että kieltosanan paikka määräytyy semanttis-pragmaattisten tekijöiden perusteella. Toisin sanoen sanajärjestyksen valintaan vaikuttaa se, kumoaako kielto jonkin edellä esitetyn väitteen tai implikaation vai kertooko vain jotakin lauseen teemasta usein puhujasta itsestään. Ongelmalliseksi mielestäni jää vielä yhteys murrealueiden sekä niissä vakiintuneiden sanajärjestysten kieltoalkuisuuden ja arkipuheen kieltoalkuisuuden välillä. Miksi kieltosanan paikka ei jaa murteita kahtia itäisiin ja läntisiin vaan kieltoalkuisuus vähenee tasaisesti lännestä itään? Jos semanttis-pragmaattinen analyysi kiellon käyttäytymisestä keskustelussa pitää paikkansa, voiko olla niin, että lounaismurteiset puhujat kumoavat enemmän edellä sanottua kuin savolaismurteiden puhujat?

Kirjallisuus

- Hamberg, Leena 1991. Kiellon tyypit ja kieltoverbin paikka haastatteluvastauksissa. Sivulaudaturtutkielma, Helsingin yliopiston suomen kielen laitos.
- Keevallik, Leelo u.a. The negative conjunction, epistemic marker, and particle *ega*. Käsikirjoitus, Institutionen för moderna språk, Uppsala universitet.
- Laitinen, Lea 2004. Kieltosana ja kielettä: yhden kielikiistan kulku ja ideologiat. – Huumo, Katja, Laitinen, Lea & Paloposki, Outi (toim.) Yhteistä kieltä tekemässä. Näkökulmia suomen kirjakielen kehityk-

- seen 1800-luvulla. SKST 979. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Lauhakangas, Outi 2004. Puheesta ihminen tunnetaan. Sananlaskujen funktiot sosiaalisessa vuorovaikutuksessa. SKST 1001. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Lindén, Eeva 1947. Suomen kielen sanajärjestyksestä. – *Virittäjä* 51, 324–331.
- Lindén, Eeva 1959. Hypotaktisen sanajärjestyksen tehtävistä lounaismurteissa. – *Virittäjä* 63, 252–266.
- Lindén, Eeva 1963. Kieltolauseen sanajärjestyksestä suomen kirjakeleissä. – *Virittäjä* 67, 214–225.
- Lindström, Jan 2005. Mittfältinitial *inte* i bisats. Ordföljdsvariation i finlandssvenska och sverigesvenska. – Nikula, Kristina et al. (toim.) *Svenskan i Finland* 8. (Nordistica Tampere A5). Tampere: University of Tampere, 138–156.
- Lindström, Jan 2006. Initial satsnegation. En responsiv konstruktion i finlandssvenska. – Muittari, Veikko & Rahkonen, Matti (toim.), *Svenskan i Finland* 9. (Meddelanden från Institutionen för språk vid Jyväskylä universitet 1), 124–135. Jyväskylä.
- Miestamo, Matti 2011. A typological perspective on negation in Finnish dialects. – *Nordic Journal of Linguistics* 34/2: 83–104.
- Pomerantz, Anita 1980. „Telling my side”: „limited access” as a „fishing device”. – Toim. D. Zimmerman & C. West (Eds.) *Sociological Inquiry* (Special double issue) 50, 3–4, 186–198.
- Savijärvi, Ilkka 1977. Itämerensuomalaisten kielten kieltoverbi I: Suomi. SKST 333. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Savijärvi, Ilkka 2001 [1988]. Kieltoverbialkuiset lauseet itämerensuomalaisissa kielissä. – Palander, Marjatta (toim.) *Agricolasta Inkeriin. Juhlakirja Ilkka Savijärven 60-vuotispäiväksi*. *Studia Carelica Humanistica* 17. S. 79–111.
- Sivinen, Tuija 1996 [1995]. Verbiloppuiset lauseet keskustelupuheessa. – Hakulinen, Auli (toim.) *Suomalaisen keskustelun keinoja II, KIELI* 10, 109–139. Helsingin yliopiston suomen kielen laitos.
- Strellman, Urpu 2005. Persoonapronominien liiakäyttö: normin synty ja muotoutuminen. Pro gradu -tutkielma, Helsingin yliopiston suomen kielen laitos.

Tsui, Amy B.M. 1991. The pragmatic functions of „I don't know". *Text* 11:4, 607–622.

Vilkuna, Maria 1989. Free word order in Finnish. Its syntax and discourse functions. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

Litterointimerkit

- . lausuma päättyy sävelkulun laskuun
- , lausuman loppu ei laske
- (0.4) tauko ja sen pituus
- (.) lyhin havaittava tauko, mikrotauko
- mä sanaa painotettu ympäristöä enemmän
- Joo:: vokaalin venytys
- .joo sana tuotettu sisään hengittäen
- .hhh kuuluva sisäänhengitys
- hh uloshengitys
- J(h)oo sana tuotettu nauraen
- ↑ äkillinen sävelkorkeuden nousu
- ↓ äkillinen sävelkorkeuden lasku
- [päällekkäispuhunnan alku
-] päällekkäispuhunnan loppu
- = perättäiset lausumat liittyvät toisiinsa saumattomasti

Factors that influence word order in negative clauses in Finnish

This article deals with several factors that influence the placement of the negative word (NEG) in declarative clauses. In Finnish, the negative word is predominantly, but not exclusively, an auxiliary verb; under certain circumstances it can be analysed as a particle as well. Since the negative verb differs from other verbs in many respects, its placement within a declarative clause is presumably also different. What makes the issue interesting is that NEG initial word order seems to be dependent on other than linguistic or contextual factors. In his dialectal studies, Savijärvi has noted that the further east one goes, the less often NEG occurs initially in a clause; there is no sharp line of division from west to east, and the decrease is gradual. He has not focused on the context but counted isolated sentences. In this paper, I have made similar observations with proverbs that are fixed, and idiomatic expressions of clausal length. The further east that proverbs are documented, the less often they begin with NEG.

Another observation has to do with textual history: NEG initial clauses are more frequent in the early Bible translations than in the one from the 1960s. Texts from other genres show that, indeed, initial NEG became a spoken language phenomenon. As this seems to be an established fact, I have looked into present day conversational data to see what uses NEG initial turn may serve. The positions I studied were answers to questions and refutations of the prior speaker's statement, and I contrasted these with equal responses but with NEG in the middle of the clause. I found reasonably clear semantic-pragmatic differences. If these differences are generalizable to any spoken Finnish – my data did not cover dialectal material – the curious fact remains that there are established differences in the dialectal data gathered from informants through interviews that cannot be explained by interactional factors.

Keywords: *inversion, conversation, negative auxiliary verb, written language, dialects, particles, speech language, word order, proverb, theme, answer*

Keelesüsteemide võrdlus teise keele omandamise uurimises eesti ja soome keele näitel

Annekatriin Kaivapalu
Tallinna ülikool, Jyväskylä ülikool

Ülevaade. Artikli eesmärk on kirjeldada eesti ja soome keele näitel keelesüsteemide võrdluse rakendusvõimalusi teise keele omandamise ühe põhiküsimuse – lähtekeele mõju – uurimisel. Artiklis antakse lühiülevaade kontrastiivse keeleuurimise ajaloost; lähemalt peatutakse uurimisprojektil „Soome ja eesti keele grammatiline võrdlus“. Keelesüsteemide võrdlust lähtekeele mõju võrdluspõhise uurimise ühe komponendina ning teisi lähtekeele mõju ilmnemismorme näitlikustatakse eesti- ja venekeelsete õppijate soome noomenimorfoloogia omandamist käsitlevate uurimuste (Kaivapalu 2004, 2005) põhjal, samuti analüüsitakse keeltevahelise tegeliku, tunnetatud ja oletatava sarnasuse seoseid.¹³

Võtmesõnad: *kontrastiivne keeleuurimine, lähtekeele mõju, soome keel, eesti keel, vene keel*

1. Mõnda keelesüsteemide võrdluse ajaloost

Keeltevaheline võrdlus sai alguse keeleõppija ja -kasutaja vajadustest. Keeleõpet silmas pidades sündisid esimesed kakskeelsed sõnaraamatud ja katsed võrrelda keelte struktuure. Ka 1950. aastatel

---

¹³ Artikli valmimist on toetanud Eesti Teadusfondi grantid ETF 8240 „Lähtekeele mõju ja teise keele omandamine: korpuspõhine uurimus“ ja MJD 104 „Symmetry of the cross-linguistic influence in the acquisition of closely related languages“.

alles kujuneva teise keele omandamise uurimise esimeseks teoreetiliseks raamistikuks sai strukturalistlik-kontrastiivne teooria. Arvati, et lähte- ja sihtkeele teaduslike kirjelduste põhjalik võrdlus aitab keeleõpet oluliselt tõhustada.

Esimene süstemaatiline katse lahendada keeleõppija probleeme ja parandada keeleõppe tulemuslikkust oli oma aja keele- ja keeleõppekäsituse loomulik resultaat. Keeleteaduses valitses strukturalism ja keeleõppe teooriate hulgas biheviorism. Lähenemine keelele oli valdavalt analüütiline, keelekäsitlustes peegeldus arusaam keelest kui konstruktsioonide süsteemist. Õppimist käsitati stiimulitele järgneva kordamise tulemusena. Eelnevast johtuvalt arvati, et õpitavat keelt produtseerides kannab õppija sellesse üle oma emakeele konstruktsioonid ja tähendused. Bihevioristliku õppimisteooria järgi takistas juba olemas olev emakeeleoskus järgmis(t)e keel(t)e omandamist. Strukturalistliku ja bihevioristliku lähenemisviisi ühismõjul nähti sihtkeele õppimise esmase probleemina emakeele sõnavara ja grammatiliste konstruktsioonide esinemist sihtkeelsete asemel. (Vt nt Sajavaara 1999a, 1999b, 2006).

Lähtekeele mõju peeti seega sihtkeele omandamise takistajaks, emakeelt peamiseks õpitava keele vigade allikaks. Võrreldes lähte- ja sihtkeele struktuure ja rõhutades keeltevahelisi erinevusi, loodeti õppijate vigu vältida. Kontrastiivse keeleuurimise klassiku Robert Lado (1957) sõnul on keelesüsteemide erinevus ja keele õppimise keerukus otseses seoses. Kõige raskemateks arvati osutuvat juhtumid, mil lähtekeele ühele keelendile vastab sihtkeeles mitu keelendit, samuti lähtekeelest puuduvad keelendid. Õppijale kergemaks peeti lähtekeele mitmele keelendile vastavat üht keelendit. Arusaama, et sihtkeele õppimise probleemid on ennustatavad keelesüsteemide kontrastiivanalüüsi abil, hakati hiljem nimetama kontrastiivanalüüsi *tugevaks hüpoteesiks*. Tugeva hüpoteesi täienduseks formuleeritud *nõrga hüpoteesi* järgi ei ole sugugi kõik õppija

raskused ennustatavad võrdluse abil: keelestruktuuride võrdlemine aitab probleeme vaid osaliselt seletada. Terrence Odlini (2006) sõnul ei sõnastanud kontrastiivanalüüsi eelkäijad tegelikkuses neid kaht hüpoteesi, mis sündisid alles 1970. aastatel, kui Lado mõtteid tõlgendati ebatäpselt.¹⁴

Põhjusi, miks kontrastiivanalüüs üldiselt ei osutunud keeleõppe probleemide lahendamisel edukaks, on mitmeid. Otsustavaks sai eeldus, et keelesüsteemide teoreetiline võrdlus annab otseselt keeleõpetuses kasutatavaid tulemusi. Teoreetilise kontrastiivanalüüsi peamine eesmärk on siiski uute teoreetiliste lähenemiste arendamine ja sellised teadmised üksikkeelte kohta, mida üht keelt ilma teistega võrdlemata ei saaks (vt nt Järventausta ilmumas). Keelesüsteeme võrreldakse sellisel juhul ilma rakenduslike eesmärkideta. Teoreetilise kontrastiivanalüüsi tulemused võivad, kuid ei tarvitse olla kasutatavad keeleõpetuses (Fisiak 1971, Sajavaara 1977). Rakenduslik kontrastiivanalüüs seevastu seab eesmärgid, mis lähtuvad keeleõppija vajadustest, ning eeldab meetodeid, mis viivad keeleõppija probleemide lahenduseni (Sajavaara 2006: 13–14).

Käesolevas artiklis kirjeldatakse eesti ja soome keelesüsteemide võrdluse (Remes 1995, 2009) ning soome noomenimorfoloogia omandamist käsitlevate uurimuste (Kaivapalu 2004, 2005) põhjal, kuidas kasutada kahe lähedase sugulaskeele süsteemide võrdlust teise keele omandamise ühe põhiküsimuse – lähtekeele mõju – uurimiseks. Keelesüsteemide võrdlust analüüsitakse neljandas peatükis kirjeldatud võrdluspõhise lähtekeele mõju uurimise ühe komponendina; selgitatakse, miks lähtekeele mõju tõestamiseks ainult keelesüsteemide võrdlusest ei piisa, millist lähte- ja sihtkeele võrdlusmaterjali lähtekeele mõju võrdluspõhine uurimine lisaks keelesüsteemide võrdlusele eeldab, ning analüüsitakse keeltevahelise tegeliku, tunnetatud ja oletatava sarnasuse seoseid. Järgnevas peatükis antakse

¹⁴ Selle täienduse eest tänan Ohio ülikooli professorit Scott Jarvist.

ülevaade eesti ja soome keelesüsteemide võrdlusele aluse pannud uurimisprojektist „Soome ja eesti keele grammatiline võrdlus”, mille tulemused on hilisematel aastatel saanud mitme eesti ja soome keele omandamist käsitlevate uurimimuste aluseks.

2. Uurimisprojekt „Soome ja eesti keele grammatiline võrdlus”

Kontrastiivanalüüsi põhimõtteid on järgitud arvukates uurimustes (vt nt Fisiak 1971, Tarviainen 1985, Bulõko jt 1990, Paunonen 1991), teiste hulgas ka 1980. aastatel alguse saanud Soome ja Eesti keeleteadlaste ühisprojektis (vt lähemalt Remes 2004: 295–300, 2009: 34) „Soome ja eesti keele grammatiline võrdlus”. Projekti kavandajate kasutada olid juba mitmel pool maailmas ulatuslikest kontrastiivsetest projektidest saadud kogemused ja seetõttu ei seatud eesmärgiks pelgalt keelesüsteemide teoreetilist võrdlust. Lisaks projekti teoreetilisele tähtsusele uute vaatenurkade leidmisel fennistikas ja soome-ugri keelte uurimises, oli uurimise praktiliseks eesmärgiks ühelt poolt soomekeelsete eesti keele õppijate ja õpetajate ning teisalt eestikeelsete õppijate ja õpetajate raskuste väljaselgitamine ning neile võimalike lahenduste leidmine, sealhulgas õppematerjali ajakohastamine. On põhjust rõhutada, et kuigi teise keele omandamise uurimine tegi sel ajal maailmas omaette uurimisalana juba esimesi samme, ei olnud kummalgi poolel Soome lahte siis veel tavaks teha vahet õppimise ja omandamise ning õpetamise uurimise vahel.

Niisiis otsustati eristada projektis kaht omaette osa: soome ja eesti keelestruktuuride võrdlust ning ajastule omaselt soome ja eesti keele õppijate vigade analüüsi. Erinevalt paljudest omaaegsetest kontrastiivuurimustest oli Eesti ja Soome ühisprojektis seega arvestatud ka rakenduslikku aspekti. Sellisele seisukohale jõuti muu hulgas sellepärast, et mitte ükski grammatikateooriatest ei olnud

kontrastiivanalüüsis ainsana teistest sobivamaks osutunud (Yli-Vakkuri, Remes 1983: 4). Neil põhjustel lähtuti soome-eesti koostöös teemadest, mille uurimisel olid keeleteadlased juba edukalt kasutanud mitmeid erinevaid meetodeid. Seega iseloomustas uurimisprojekti algusest peale teoreetiline ja metodoloogiline mitmekesisus. Uurimisplaanis loetleti täpsemat käsitlust vajavate küsimustena muuhulgas reksiooniseiku, subjekti-, objekti- ja predikatiivikäände probleeme, kohakäänete kasutust, sõnajärge, kõneviiside funktsioone ja kasutust, astmevaheldust, tuletuse produktiivsust (Remes 2004: 296). Need teemad said 1983. aasta Tallinna koordineerimisseminaril moodustatud süntaksi ja morfoloogiarühmade töö aluseks. Kuigi uurijate hõivatuse ja heitlike aegade tõttu kõik plaanitu ei teostunud, pandi tollases koostöös alus eesti ja soome keelesüsteemide võrdlevale uurimisele, mille väljapaistvaimaks saavutuseks on arvukate artiklite kõrval kaks Oulu ülikoolis kaitstud doktori väitekirja: Helle Metslangi „Temporal Relations in the Predicate and the Grammatical System of Estonian and Finnish” (1994) ja Hannu Remese „Muodot kontrastissa. Suomen ja viron vertailevaa taivutusmorfologiaa” (2009).

Samuti on osutunud vägagi elujõulisteks 1983. aastal alguse saanud vigade analüüsi seminarid, hilisemad kontrastiivseminarid. Algselt Soome ülikoolides töötavate eesti keele lektorite koosolekutenä alanud seminarid on väheste eranditega toimunud regulaarselt igal aastal (Metslang, Soidro 2006: 190–193), viimastel aastatel valdavalt koos VIRSU-seminaridega¹⁵, aga ka rahvusvaheliste konverentside, nagu VIRSU-konverentsid ja fennougristikakongress, töötubade või sümposiumidena. Esimesest seminarist peale on ette-

---

¹⁵ 1997. aastal Joensuu ülikooli eestvõttel käivitatud rahvusvaheline projekt „Viro ja suomi kohdekielinä (Eesti ja soome keel sihtkeeltenä)”, mis alates 2007. aastast laienes hõlmama ka muude soome-ugri keelte õppimist ja omandamist.

kannete põhjal kirjutatud artiklite kogumikud kandnud professor Päivi Rintala ettepanekul nime Lähivertailuja. Alates 2010. aastast ilmub väljaanne Eesti Rakenduslingvistika Ühingu rahvusvahelise eelretsenseeritava ajakirjana Lähivõrdlusi. Lähivertailuja¹⁶. 26 aasta jooksul 21 numbris ilmunud enam kui kakssada artiklit sisaldavad umbes 3000 lehekülje jagu eesti ja soome keele võrdleva ning eesti ja soome keele omandamise uurimise tulemusi.

3. Keeltevaheline tegelik sarnasus: sarnassuhete tüübid

Kontrastiivse keeleuurimise kriitikast hoolimata ei ole keeltevaheline võrdlus keele omandamise uurimise seisukohast sugugi kasutu. Keelsüsteemide võrdlusel põhineval teadmisel on oluline roll teise keele omandamise, eriti aga selle ühe keskse küsimuse, lähtekeele mõju uurimisel. Keeled saavad üksteist õppimis- ja kasutusprotsessis mõjutada vaid siis, kui neis on sarnast grammatilist, semantilist ja/või funktsionaalset ainet, vastasel juhul ei teki keelekasutaja jaoks seda assotsiatiivset või analoogiaseost, mis on keeltevahelise mõju eelduseks (Martin 2006: 46). Kui ei ole piisavalt teadmisi lähte- ja sihtkeele süsteemide võrdluse kohta, puudub arusaam ka lähte- ja sihtkeele ühisosast, mille kaudu keelendite ja protsesside ülekanne võib toimuda. Lähte- ja sihtkeele süsteemide võrdlus on seega sihtkeele omandamise uurimise vältimatu eeldus, ilma milleta lähtekeele mõju identifitseerimine ei ole võimalik. Nii lähtuvad ka eestikeelsete õppijate soome keele omandamist käsitlevad uurimused (Kaivapalu 2005, Nissilä 2011) paljuski olemasolevate kontrastiivuurimuste tulemustest (nt Kingisepp 1992, Laalo 1992, Metslang 1994, Remes 1995, 2009, Kasik 1999).

---

¹⁶ <http://www.rakenduslingvistika.ee/index.php?view=content&id=87>
(27.2.2012)

Lähte- ja sihtkeele leksikaalgrammatiliste konstruktsioonide ja süsteemide võrdlus esindab lingvistilist lähenemist, keeltevahelist tegelikku ehk objektiivset sarnasust (Ringbom 2007: 7–8). Kuigi tegeliku sarnasuse kriteeriumite määratlemiseks on tehtud üksikuid siiani mitte eriti edukaks osutunud katseid (Ard, Homburg 1983: 165; Ellegård 1978), ei ole need kuigivõrd mõjutanud sihtkeele omandamise uurimist. Üheks võimalikuks üldtunnustatud tegeliku sarnasuse kriteeriumiks on põhjust pidada sümmeetrilisust: kui tegelik keeltevaheline sarnasus on olemas, siis see on sümmeetriline (Ringbom 2007: 7). Nii on näiteks Hannu Remese (2009: 94–95) eesti ja soome keele struktuuride võrdluse põhjal sarnased mitmusevormid nagu *sm punaiset : punaisten* ja *ee punased : punaste*, *sm kielet : kielten* ja *ee keeled : keelte*, *sm puita* ja *ee puid* või *sm hampaita, murteissa, huoneista, kuninkailla* ja *ee hambaid, murdeis, hooneist, kuningail* sarnased sümmeetriliselt, mõlema keele vaatenurgast.

Keeltevahelise sarnasuse ja erinevuse puhul ei ole tegemist dihhotoomiaga, vaid kontiinumiga (vt nt Kaivapalu 2005; Tokowicz, MacWhinney 2005; Ringbom 2007; Bochnacker, Rosén 2008; Trofimowich jt 2008; Jarvis 2010), millele paigutuvad sarnasussuhted, kontrasti- ehk erinevussuhted ja nullsuhted (Ringbom 2007: 5–6). Keeltevaheline sarnasus tähendab, et keelend on lähte- ja sihtkeeles grammatiliselt, semantiliselt ja/või funktsionaalselt sarnane. Vormi, leksikaalse tähenduse ja funktsiooni täielik sarnasus ehk samasus on siiski äärmiselt harvaesinev ja võimalik vaid vastastikku mõistetavates lähedastes sugulaskeeltes (Ringbom 2007: 6), laialt levinud võõrsõnade puhul ka kaugemates keeltes. Eesti ja soome keeles esineb samasust näiteks ühissõnavaras: *puu, maa, meri, veri, uni, lumi* jt on samased vormilt ning väljendavad sama leksikaalset tähendust ja nominatiivi funktsiooni. Lähte- ja sihtkeele keelendite sarnasus, eriti kui see on samaaegselt grammatiline, semantiline ja funktsionaalne, on lähtekeele positiivse mõju eeldus. Olgu seejuures märgi-

tud, et lähtekeele mõju iseenesest ei ole positiivne ega negatiivne, vaid selle lõpptulemust võib pidada sihtkeele seisukohalt positiivseks või negatiivseks.

Eestikeelsel soome keele õppijal ja soomekeelsel eesti keele õppijal on seega üsna kerge taibata, et kahe keele käändsüsteem toimib sarnaste põhimõtete alusel ja et ka suur osa muuteformatiividest on sarnased. Keelendite sarnasus võib olla ühtaegu fonoloogiline, morfoloogiline, semantiline ja funktsionaalne, nagu näiteks partitiivi- ja elatiivivormides:

ee *laine* : *laine* + *i* + *d* : *laine* + *i* + *st*
sm *laine* : *laine* + *i* + *ta* : *laine* + *i* + *sta*.

Eesti ja soome keele võrdluses võivad eri keeletasandite sarnasus ja erinevus moodustada erinevaid kombinatsioone. Keeltevaheline sarnasus võib näiteks olla fonoloogiline, morfoloogiline ja funktsionaalne, kuid mitte semantiline:

ee *kitsas* : *kitsa* + *i* + *d* : *kitsa* + *i* + *st*
sm *patsas* 'ausammas' : *patsa* + *i* + *ta* : *patsa* + *i* + *sta*

on mõlemas keeles fonoloogiliselt (silpide arv ja silbistruktuur) sarnased, käänduvad sama malli järgi ja väljendavad sama käände grammatilist funktsiooni, kuid erinevad leksikaalselt tähenduselt. Teisalt võivad omakorda kombineeruda semantiline ja funktsionaalne sarnasus ning morfoloogiline erinevus:

ee *kool* : *koole* : *kooli* + *de* + *st*
sm *koulu* : *koulu* + *j* + *a* : *koulu* + *i* + *sta*

käänduvad erinevalt, kuid väljendavad sama leksikaalset tähendust ja grammatilist funktsiooni.

Kui keelte vahel valitseb kontrasti- ehk erinevussuhe, erinevad lähte- ja sihtkeele keelendid oluliselt vaatamata sellele, et erinevuse taustal on ka varjatud sarnasust:

ee *skulptuur* 'veistos' *skulptuure* : *skulptuuri* + *de* + *st*
sm *veistos* : *veistoks* + *i* + *a* : *veistoks* + *i* + *sta*

väljendavad sama leksikaalset ja grammatilist tähendust, kuigi keelendite fonoloogilise ja morfoloogilise erinevuse tõttu ei tarvitse õppijale ilma eksplitsiitse õpetuseta olla tingimata läbinähtav, et *skulptuur* ja *veistos* tähistavad sama objekti või et nii *-i-* kui *-de-* väljendavad mitmuse. Kirjeldatud keeltevaheline erinevus on lähtekeele negatiivse mõju eeldus. Samuti esineb olukordi, kus õppijad ei usalda tegelikku keeltevahelist sarnasust ja teevad vigu vaid seetõttu, et nende meelest ei või sihtkeel olla nii lähtekeele sarnane (Kaivapalu 2005: 210–211).

Keeltevaheline nullsuhe (Ringbom 2007: 6) ei tähenda, et õppijad ei märkaks õppimise edenedes lähte- ja sihtkeele vahel midagi sarnast. Kõikidele või paljudele keeltele ühiste ilmingute üldistusaste on lihtsalt nii kõrge, et õppija tavaliselt ei oska märgata seoseid sihtkeele täiesti erineva keelendi ja lähtekeele vahel. Heaks näiteks on siinkohal eestikeelse õppija vaatenurgast soome potentsiaal või soomekeelse õppija vaatenurgast eesti keele kaudne kõneviis: mõlemal juhul on ilma eksplitsiitse õpetuseta raske näha seost lähtekeele leksikaalselt ja sihtkeele grammatiliselt väljendatud tähenduse vahel.

Keeltevahelise võrdluse olulisus ilmneb eriti lähtekeele positiivse mõju uurimisel. Kui lähtekeele negatiivne mõju ja sellest tulenevad õppijate vead on uurijatele kergesti märgatavad, siis lähtekeele positiivse mõju tuvastamine eeldab võimaliku keeltevahelise ühisosa väljaselgitamiseks nii lähte- kui ka sihtkeele struktuuri üksikasjalikku tundmist ja keelesüsteemide hoolikat võrdlust. Just sellepärast on teise keele omandamise, sealhulgas lähtekeele mõju uurimine paljuski ikka veel valdavalt veaanalüüsiskeskne nii Soomes (Martin 2009: 325) kui veelgi enam Eestis.

4. Võrdluspõhine lähenemine lähtekeele mõju uurimisele

Teise keele omandamise uurimise ajaloos on oletused lähtekeele mõju kohta sihtkeele omandamisele vaheldunud sõltuvalt sellest, millistest teoreetilistest seisukohtadest probleemile on lähenetud. Ka varieeruv terminoloogia ja definitsioonide paljusus on otsustavalt mõjutanud uurimisala sageli vastandlikke tulemusi. Ala metodoloogilise hägususe ületamiseks Scott Jarvisi (2000, 2010) loodud lähtekeele mõju uurimise ühtne metodoloogiline raamistik võimaldab uurida nii lähedaste sugulaskeelte kui ka tüpoloogiliselt erinevamate lähtekeelte mõju sihtkeele omandamisele. Uurimustes, milles ühtset metodoloogilist raamistikku on edukalt kasutatud (nt Jarvis, Odlin 2000; Kaivapalu 2005; Rasier, Hiligsmann 2007; Nissilä 2011), on võrreldud lähedase sugulaskeele ja tüpoloogiliselt erineva keele mõju sihtkeele omandamisele.

Ühtne metodoloogiline raamistik põhineb võrdlusel ning seetõttu on seda hakatud nimetama võrdluspõhiseks lähenemiseks lähtekeele mõju uurimisele (Jarvis 2010). Raamistik koosneb kolmest osast:

- 1) eri teooriate suhtes neutraalne lähtekeele mõju töömääratlus;
- 2) piiritletud, kuid põhjalikud tõestused lähtekeele mõju poolt või vastu;
- 3) muude keeleõppimist mõjutavate tegurite (nt õppija vanus, isiksuseomadused ja võimekus, õppimisaja pikkus, sihtkeele oskuse tase) kontroll või elimineerimine.

Terminit *keeleülekanne* (*transfer*) ja seda hiljem asendanud terminit *keeltevaheline mõju* (*crosslinguistic influence*) on kasutatud paljusid erinevaid protsesse ja piiranguid tähistava üldmõistena (Dechert, Raupach 1989). Kuna mõlemad mõisted hõlmavad enamiku keeltevahelistest mõjusuhetest, on üheselt arusaadava definitsiooni

sõnastamine osutunud keeruliseks. Viimasel kümnendil on lähtekeele mõju uurimises ulatuslikult kasutatud (nt Jarvis, Odlin 2000; Kaivapalu 2005; Rasier, Hiligsmann 2007) töömääratlusena järgmist üldaktsepteeritavat definitsiooni (Jarvis 2000: 250), mis määratleb lähtekeele mõju olemuse ja uurimisviisi: „Lähtekeele mõjuga on õppijakeele ainestikus tegemist juhul, kui õppija sihtkeele kasutuse mõne joone ja tema lähtekeelse tausta vahel valitseb statistiliselt tõeväärne või tõenäosusel põhinev korrelatsioon.”

Kuna lähtekeele mõju toimib koos teiste sihtkeele mõistmist ja loomet mõjutavate teguritega samal ajal nendega konkureerides, on selle uurimisel vältimatult vajalik kaasnevate taustategurite elimineerimine või viimase võimatuse korral kontroll. Ühtse metodoloogilise raamistiku tarvis on Jarvis (2000: 260–261) koostanud Ellise (1994: 315) loendi alusel järgmise õppijaga seotud ja lingvistilisi taustategurite loendi: vanus; isiksuseomadused, motivatsioon, keelevõimekus; sotsiaalne, haridus- ja kultuuritaust; keeletaust (kõik varem omandatud või õpitud lähte- ja sihtkeeled); sihtkeele oskuse tase; sisendi tüüp ja maht; ülesande tüüp ja keelekasutuspiirkond; lähte- ja sihtkeele vaheline lingvistiline kaugus; keelendi prototüüpsus ja markeeritus. Iga loetletud taustamuutuja võib mõjutada tulemuste analüüsi. Ideaaljuhul peaksid kõik taustategurid olema elimineeritud, st ühesugused, või neid tuleks kontrollida, st põhjalikult uurida, sest need võivad varjata lähtekeele mõju ilmnenemise. Kõikide tegurite elimineerimine või kontroll ei ole siiski uurimispraktikas enamasti võimalik. Sellisel juhul peaksid uurimistingimused otsustama, milliseid tegureid kontrollitakse, milliseid mitte.

Lähtekeele mõjul on neli potentsiaalset esinemisvormi, mis on käsitletavad lähtekeele mõju esinemise tõestustüüpidega:

- a) samakeelse õppijarühma sihtkeelekasutuse homogeensus;
- b) erikeelsete õppijarühmade sihtkeelekasutuse heterogeensus;

- c) samakeelse õppijarühma lähte- ja sihtkeelekasutuse ühtsus;
- d) sihtkeelesisesed kontrastid.

Kuna esinemisvormide taustal on ühtne nähtus, tuleb tervikpildi saamiseks uurida kõiki esinemisvorme omavahelistes seostes. Esimene esinemisvorm (a) näitab, et sama lähtekeele kõnelejad kasutavad sihtkeelt samamoodi; teine (b) tõestab, et õppijakeel ei ole lähtekeelest sõltumatu; kolmas (c) heidab valgust lähtekeele mõju ja selle allika vahelistele seostele ning põhjendab neid; neljas (d) selgitab nii positiivse kui ka negatiivse lähtekeele mõju allikaid ja olemust. Seega põhinevad kaks viimast lähtekeele mõju esinemisvormi lähte- ja sihtkeele süsteemide võrdlusel: sihtkeelesisesed kontrastid (d) otseselt, samakeelse õppijarühma lähte- ja sihtkeelekasutuse ühtsus (c) õppijate lähte- ja sihtkeele kasutuse kaudu.

Samakeelse õppijarühma sihtkeelekasutuse homogeensus (a) üksi võib teatud tingimustel osutada üsna nõrgaks lähtekeele mõju esinemise või puudumise argumendiks. Esiteks ei ilmne sihtkeelekasutuse homogeensus sageli seetõttu, et õppijad jõuavad kommunikatiivse eesmärgini eri teid pidi, vältides teatud valikuid. Teiseks võib homogeensus olla väike keelekasutuse nendel aladel, mida mõjutavad enam õppijaga seotud tegurid (Odlin 1989: 42, 130–136). Uurimistulemused (nt Biskup 1992) on osutanud, et sotsiaalsed ja pedagoogilised taustategurid muudavad oluliselt sama õppijarühma sihtkeele kasutuse homogeensust. Sel juhul ei saa homogeensuse puudumist tõlgendada lähtekeele mõju puudumisena. Teisalt võib samakeelse õppijarühma keelekasutuse homogeensus olla tingitud sihtkeele struktuurist ja keeleõppimise universaalsetest joontest. Nii ei ole eestikeelsete õppijate homogeenne soome kohakäänete kasutus (Siivelt 2009) sellisena veel tõestus lähtekeele mõjust, sest samalaadset keelekasutust esineb ka rootsikeelsetel õppijatel (Määttä 2011) ja vastupidi: näiteks kasutavad mõlemad õppijarühmad teatud juhtudel sisekohakäänete

asemel väliskohakäändeid ja väliskohakäänete asemel sisekohakäändeid. Sellepärast tuleb lähtekeele mõju identifitseerimiseks täiendada samakeelse õppijarühma sihtkeelekasutuse homogeensust muude tõestustüüpide abil.

Erikeelsete õppijarühmade sihtkeelekasutuse heterogeensus (b) on eelmisest tugevam argument, mis tõestab, et samakeelsete õppijate rühmasiseselt ühtne, kuid teistest õppijarühmadest erinev keelekasutus on lähtekeele mõju tulemus. Samas võib see aga olla eksitav, sest erikeelsete õppijate sihtkeelekasutuse sarnasus võib tuleneda juhuslikust kokkulangevusest, nagu eelmises lõigus kirjeldatud.

Samakeelse õppijarühma lähte- ja sihtkeelekasutuse ühtsusest (c) saab rääkida juhul, kui samakeelsete õppijate lähte- ja sihtkeelekasutuse vahel esineb ilmseid korduvaid seoseid. Niisiis tuleb paralleelselt sihtkeelekasutusega uurida ka seda, kuidas vaadeldavad keeleõppijad kasutavad lähtekeelt. Lähtekeele kasutuse uurimismeetodi tingib seejuures sihtkeelekasutuse uurimismeetod: kui sihtkeelekasutust uuritakse üksiksõnatesti (Kaivapalu 2005) või kirjaliku jutustuse (Kaivapalu 2005; Jarvis, Odlin 2000) abil, siis tuleb ka lähtekeele kasutuse uurimiseks kasutada üksiksõnatesti testisõnade lähtekeelsete vastetega või lähtekeelset jutustust samal teemal; kui lähtekeele mõju uuritakse suulise õppijakeele korpuse põhjal (Rasier, Hiligsmann 2007), sobib võrdlusmaterjaliks vastav lähtekeelne korpus.

Samakeelse õppijarühma lähte- ja sihtkeelekasutuse ühtsuse puhul on tegemist tugevaima lähtekeele mõju tõestava argumentiga, kuid seegi võib olla eksitav, sest õppijatel on kalduvus kasutada emakeelsete keelekasutajatega võrreldes prototüüpsemaid ja sagedasemaid keelendeid. Lähtekeele mõju võib seega esineda ka siis, kui õppijate lähte- ja sihtkeele keelekasutus erineb. Lähedaste sugulaskeelte puhul lisandub teatud õppimisperioodil psühholoogiline barjäär. Õppija ei julge kasutada lähtekeeleaga liiga sarnast

keelendit ja otsustab erinevama variandi kasuks, nagu osutavad katked intervjuudest õppijatega (Kaivapalu 2005, vt ka näide 5 peatükis 5):

(1) A.K.: Miks just *veulia*? Kas sa teed mõne sõna järgi või? Või võtad eesti keele appi?

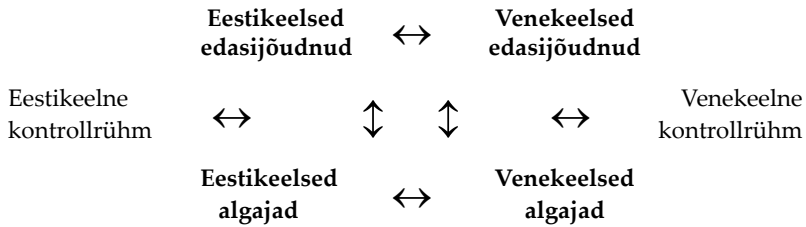
P.: Eesti keelt ma ei võta peaaegu kunagi appi, ma ei tea, ei oska.

(2) A.K.: Kas sa mõnikord mõtled ka niimoodi, et ma teen sellepärast selle vormi niimoodi, et eesti keeles on ka nii?

T.: Jaa, loomulikult. Jah, aga samas ma muudan meelega midagi, et ta ei oleks täpselt nagu eesti keeles.

Sihtkeelesisesed kontrastid (d) tuleb lähtekeele mõju uurimisel arvesse võtta sellepärast, et sihtkeel ei ole võrdluses lähtekeelega homogeenne. Ka lähedase sugulaskeele puhul valitseb lähte- ja sihtkeele vahel nii sarnasus- kui ka erinevussuhteid, mis loovad eelduse vastavalt positiivseks ja negatiivseks lähtekeele mõjuks. Nagu peatükis 2 osutatud, vaheldub keeltevälise sarnasuse aste maksimaalsest sarnasusest maksimaalse erinevuseni, kusjuures eri keeletasandite (fonoloogia, morfoloogia, süntaks jne) sarnasus ja erinevus moodustavad erinevaid kombinatsioone.

Seega ei või ühegi uurimisainestiku põhjal teha järeldusi lähtekeele mõju esinemise või puudumise kohta juhul, kui uuritakse vaid üht esinemisvormi. Järgnevas näitlikustatakse võrdlusel põhinevat lähenemist lähtekeele mõju uurimisele eesti- ja venekeelsete õppijate soome noomenimorfoloogia omandamist käsitleva uurimuse (Kaivapalu 2005) põhjal. Eesti- ja venekeelsete sihtrühmade ainestik on vajalik lähtekeele mõju ilmnemisvormide (a) ja (b), kontrollrühmade ainestik ilmnemisvormi (c) analüüsiks. Uurimuse sihtrühmad ja kontrollrühmad on esitatud joonisel 1, meetodi ja kontrollrühmade funktsiooni kohta täpsemalt vt Kaivapalu 2005: 63–72, 299–301.

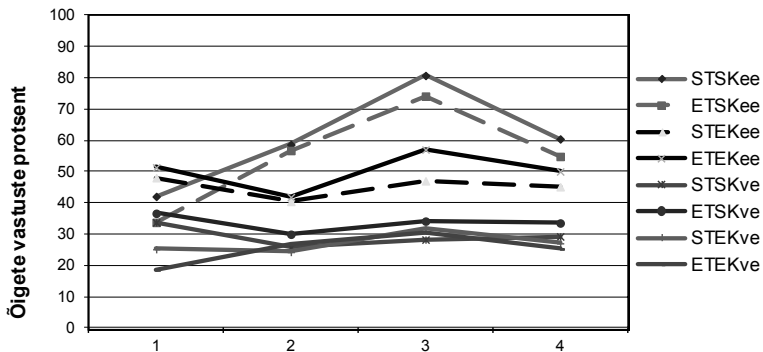
Joonis 1. Uurimuse (Kaivapalu 2005) sihtrühmad ja kontrollrühmad

Samakeelsete õppijate sihtkeele kasutuse homogeensust on võimalik kirjeldada nii kvalitatiivselt kui ka kvantitatiivselt. Kvalitatiivne analüüs näitab, milliseid keelendeid, antud juhul käänamismalle õppijad kasutavad, kvantitatiivne analüüs aga, kui sage on üks või teine käänamismall rühma keelekasutuses. Näiteks edasijõudnud eestikeelsete õppijate tulemused näitavad, et seitse õppijat kümnest kasutas sõnast *vieras* mitmuse partitiivivormi *vieraita*, kaks **vieraia* ja üks **vierasja* ning kõik kümme õppijat moodustas mitmuse elatiivivormi *vieraista*. Eestikeelsete õppijate rühmasisene homogeensus osutus seega antud testisõna puhul suureks: partitiivis esines kolm eri käänamismalli, elatiivis vaid üks.

Soome keele võrdlus eesti keelega näitab, et mitmusevormide *vieraia* ja *võõraid*, *vieraista* ja *võõraist* sarnasus lähte- ja sihtkeeles on (läbinähtavaid häälikuvastavusi ja klusiilide ortograafiat arvesse võtmata) maksimaalne st fonoloogiline, morfoloogiline ja semantiline. Eesti mitmuse seestüvelas esineb *i*-mitmusliku vokaaltüvelise vormi *võõraist* paralleelvormina *te*-mitmuslik konsonanttüveline vorm *võõrastest*, mis on *i*-mitmusliku vormiga võrreldes levinum. Seetõttu tuli kontrollrühma testitulemuste põhjal veenduda, et õppijate lähtekeelses keelekasutuses esineb tõepoolest ka *i*-mitmuslik elatiivivorm. Ilmnes, et kõik kontrollrühma liikmed kasutasid vormi *võõraist* kas ainsa või paralleelvormina, seega valitses õppijarühma lähte- ja sihtkeelekasutuse vahel seos.

Võrdlus venekeelse sihtrühmaga tõi esile kahe erikeelse rühma keelekasutuse erinevuse. Kahekümnest venekeelsest edasijõudnud õppijast ainult kaheksa moodustas mitmuse partitiivivormi *vieraita* ja seitse elatiivivormi *vieraista*. Lisaks nendele esines venekeelsete õppijate käänamistestis kuus erinevat partitiivi- ja seitse erinevat elatiivivarianti. Venekeelse sihtrühma käänamistulemuste rühmasine homogeensus on seega eestikeelsetest õppijatest väiksem.

Nii osutusid kõik lähtekeele mõju uurimise neli võrdluspõhist tõestustüüpi (a)–(d) antud uurimuse seisukohalt relevantseteks lähtekeele positiivse mõju olemasolu tõestajateks. Uurimuse tulemusi kokkuvõtlikult kirjeldaval joonisel on esindatud kolm tõestustüüpi neljast: testitulemusi näitavad kõverad väljendavad ühelt poolt kahe samakeelse (eesti- ja venekeelse) õppijarühma keelekasutuse homogeensust (a) ja teisalt erikeelsete õppijarühmade sihtkeelekasutuse heterogeensust (b). Testisõnarühmad STSK (eesti ja soome keeles sama tüvi ja sama käänamismall), ETSK (eri tüvi, sama käänamismall), STEK (sama tüvi, eri käänamismall), ETEK (eri tüvi, eri käänamismall) kirjeldavad sihtkeelesiseseid kontraste (d).

Joonis 2. Eestikeelsete (n = 30) ja venekeelsete (n = 30) soome keele õppijate kirjaliku üksiksõnatesti tulemused sõnarühmiti

Selles peatükis kirjeldatud lähtekeele mõju uurimise ühtsest metodoloogilisest raamistikust puudub aga täiesti õppijate vaatenurk (vt ka Jarvis 2010: 171). Õppijate kirjeldused ja arutlused lähtekeele mõjust sihtkeele omandamisele võimaldavad kasutada võrdluspõhisest lähenemisest erinevat tõestusmaterjali ja on sellele oluliseks täienduseks. Järgnevalt käsitletaksegi õppijate introspektiivse ja retrospektiivse ainekogu põhjal keeltevahelise objektiivse ning tunnetatud ja oletatava sarnasuse suhteid.

5. Keele omandamise psühholingvistika: tunnetatud ja oletatav sarnasus

Eelmistes peatükkides kirjeldatud lähte- ja sihtkeele süsteemide sarnasus ei ole ilmtingimata sama kui keeleõppija arusaam keeltevahelisest sarnasusest. Keelesüsteemide tegelik sarnasus realiseerub keeleõppija tunnetussüsteemis keeleliste ja muude protsesside tulemusena (Sajavaara 2006: 15). Seetõttu on keeltevahelise sarnasuse käsitlemisel oluline teha vahet tegeliku ning tunnetatud ja oletatava sarnasuse vahel.

Kontrastiivse keeleuurimise hiilgeaegadel ei arutletud tolleaegsest keele- ja õppimiskäsitusest tulenevalt kuigivõrd keelesüsteemide sarnasuse psühholingvistilise põhjendatuse üle (vt siiski Kühlwein 1990, Sajavaara 1987): keelt käsitati staatiliste konstruktsioonidena, mis keeleõppijal tuli ära õppida. Kahe keelesüsteemi võrdlemine vaid struktuuritasandil ei ole keele omandamise uurimisel siiski piisav, sest keeltevaheline mõju põhineb just nendel keelenditel, mida õppija tunnetab lähte- ja sihtkeeles sarnastena (Kellerman 1977, Sajavaara 2006: 15). Õppimisprotsessis on seega otsustavad keeltevaheline tunnetatud ja oletatav sarnasus (Ringbom 2007: 7–8, 24–26), mis erinevalt tegelikust sarnasusest on tunduvalt laiemad ja enam variatsiooni sisaldavad psühholingvistilised

mõisted. Seetõttu on nende tähistamiseks kasutatud ka mõisteid *psühhotüpoloogia* (*psychotypology*) (Eckman 2004: 517) ja *sarnasuse psühholingvistiline reaalsus* (Kaivapalu 2004: 65–70, 2006, Sajavaara 2006: 14).

Tunnetatud sarnasuse puhul on tegemist varieeruva ja üsna häguse mõistega, mis on kirjeldatav selle esinemisvormide ja -tingimuste kaudu. Tunnetatud sarnasus sõltub paljuski õppijate isikuseomadustest ja varasematest keeleõppimiskogemustest. Sarnasuse tunnetamine on potentsiaalselt teadvustatud protsess: õppijad on üldjuhul võimelised verbaalselt kirjeldama oma tunnetusprotsessi, kuigi mitte alati keeleteaduslikke termineid kasutades.

Tunnetatud sarnasusel on eriti oluline roll sihtkeele mõistmisel. Soomekeelsete õppijate eestikeelse teksti mõistmist käsitleva uurimuse tulemused näitavad (Kaivapalu, Muikku-Werner 2010: 78–84), et ilma eesti keele oskuseta soomekeelne õppija mõistab küllalt nõudliku teksti (Hint 1983: 3–4) sisu oma emakeele põhjal ja on võimeline tõlkima lühemaid või pikemaid tekstikatkeid. Sellisel juhul põhineb arusaamine keeltevahelisel tunnetatud leksikaalsel ja grammatilisel (eriti muute- ja tuletusmorfoloogia ning süntaksi) sarnasusel. Erinevalt tegelikust sarnasusest ei tarvitse tunnetatud sarnasus olla ilmtingimata sümmeetriline. Näiteks Skandinaavia keelte uurijad ja õpetajad teavad oma kogemuste põhjal, et taanikeelsel õppijal on lihtsam mõista rootsikeelset kõnet kui vastupidi (Zeevaert 2007). Üsna levinud on ka tavaarusaam, et eestikeelsel õppijal on lihtsam mõista soome keelt kui soomekeelsel õppijal eesti keelt. Seda väidet kinnitavaid või ümber lükkavaid uurimistulemusi siiski senini ei ole.

Varasemad uurimused tegeliku ja tunnetatud sarnasuse suhetest (Kaivapalu 2004) näitavad, et eesti ja soome noomeni mitmusevormide tegelik ja tunnetatud sarnasus korreleeruvad vaid osaliselt. Uurimuses, milles nii eestikeelseid soome keele õppijaid kui ka

soomekeelseid eesti keele õppijaid paluti ära märkida nende arva-tes mitmuse moodustamiselt sarnased eesti ja soome vormipaarid, põhinesid võrreldavad mitmusevormid eesti ja soome morfoloogiasüsteemi võrdlusel (Remes 1995: 113–115). Võrreldavate vormipaaride tegelik sarnasus varieerus mitmusevormide samasusest kontrastini (Ringbom 2007: 5–7):

- samasused (näit ee *siniste* – sm *sinisten*, ee *kuningail* – sm *kuninkailla*);
- sarnasused (ee *noot* – sm *nuotteja*, ee *soomlasi* – sm *suomalaisia*);
- erinevused (ee *teoseis* – sm *teoksissa*, ee *tühje* – sm *tyhjiä*);
- kontrastid (ee *paikadest* – sm *paikoista*, ee *peresid* – sm *perheitä*).

Tulemustest selgus, et tegelik ja tunnetatud sarnasus korreleeruvad üsna hästi samasuste rühmas eriti soomekeelsete õppijate osas, kuigi kohati esineb vormipaariti üsna suuri erinevusi. Teistes rühmades varieerub õppijate tunnetatud sarnasus märgatavalt: nii sarnasuste kui ka erinevuste ja kontrastide hulgas on vormipaare, mida õppijad tunnetavad sarnastena, aga ka paare, mis on õppijate meelest erinevad. Võib seega tõdeda, et mida suurem on keelestruktuuride sarnasus, seda enam korreleeruvad tegelik ja tunnetatud sarnasus. Mida vähem on keelendite struktuuris sarnast, seda enam on ruumi muudele teguritele ja individuaalsele variatsioonile.

Tegeliku ja tunnetatud sarnasuse seoste analüüsis on põhjust rõhutada kaht seika. Esiteks tunnetatakse lisaks konkreetsetele keelelistele elementidele (tunnused ja lõpud) sarnasena ka vormimoodustusprotsessi. Sufiksrite liitmist tüvele tunnetatakse sarnasena vaatamata sellele, et eesti *de-* ja soome *i-*mitmuse tunnused esindavad keelestruktuuride võrdluse seisukohalt erinevaid mitmusetüüpe (Remes 2009: 86–94): üsna suur osa nii eesti- kui ka soomekeelsetest õppijatest pidas vormipaare *koolides* – *kouluissa*,

paikadest – paikoista, laevadel – laivoilla sarnasteks. Nende mitmusevormide märkimisväärsele tunnetatud sarnasusele aitab lisaks tüve ja muutelõppude sarnasusele kaasa ka tõsiasi, et samad mitmuse-tüübid esinevad mõlemas keeles, kuigi nende sagedus ja jaotumine on erinev. Õppija jaoks on oluline seega sihtkeele nähtuse tuntus, mitte ainult see, et teatud tunnus või käändelõpp esineks teatud muuttüübis või käändevormis. Oluliselt erinevaid tüvevaheldusi ja muutelõppe (*keskustesse – keskuksiin, kolmandatesse – kolmansiin*) seevastu tajuti erinevatena.

Teiseks osutasid tulemused, et tunnetatud sarnasus ei ole tõepoolest tingimata sümmeetriline. Eesti ja soome noomeni mitmusevormide sarnasuse tunnetamisel on otsustav roll eesti tüve- mitmusel, mis on vaatamata ühisele ajaloolisele taustale (Remes 2009: 86–95) arenenud soomekeelse õppija jaoks üsna läbinähtamatuks. Soomekeelse õppija jaoks on sõnavormi mitmuslikkuse väljendajaks esmajoones *i*-tunnus. Nii tunnetataksegi sarnastena eesti *i*-lõpulisi tüvemitmuse vorme (*pesi – pesiä, silmis – silmissä, soomlasi – suomalaisia, lehti – lehtiä*) ning *a*- ja *e*-tüvelisi *i*-mitmuse vorme (*kuulsais – kuuluisissa, lugejaid – lukijoita, suuremail – suuremilla, soolaseist – suolaisista, teoseis – teoksissa*) ja nende soome vasteid. Seevastu eesti *e*- ja *u*-lõpulised (*nootte – nuotteja, laudu – lautoja, lube – lupia, linde – lintuja*) tüvemitmuse vormid on soomekeelse õppija arvates nende emakeelest erinevad. Eestikeelne õppija omakorda on oma emakeele põhjal harjunud, et mitmust võib väljendada lisaks *i*-le muugi tüvevokaal, ning nende jaoks on vormipaarid *linde – lintuja, kurje – kurjia, nelju – neljiä* sarnased.

Õppija lähtekeel mõjutab seega oluliselt keeltevahelise tegeliku sarnasuse tunnetamist. Seejuures on tähtis kriteerium lähte- ja sihtkeele keelendite suhe. Kui lähtekeeles on leksikaalse või grammatilise tähenduse väljendamiseks rohkem võimalusi kui sihtkeeles ehk lähte- ja sihtkeele vahel valitseb suhe *mitu – üks*, võidakse sarnas-

tena tunnetada ka lingvistiliselt üsna erinevaid vorme. Lähtekeele piiratum võimaluste hulk ehk suhe *üks – mitu* omakorda piirab sarnastena tunnetatavate vormipaaride hulka. Keeltevaheline tegelik sarnasus on õppijate jaoks läbinähtavam ka juhul, kui sihtkeele vormis on lähtekeelega võrreldes midagi „üleliigset“, nagu näiteks ee *nootte* ja sm *nuotte + ja*).

Sihtkeeleloomes on tunnetatud sarnasusest olulisem oletatav sarnasus, mis nagu tunnetatud sarnasuski on psühholingvistiline mõiste. Oletatav sarnasus põhineb sageli, kuigi mitte alati, tunnetatud sarnasusel. Eriti õppimise algperioodil oletab õppija, et sihtkeel toimib enam-vähem samamoodi kui lähtekeel ning katsetab kõikvõimalikke ülekandeviise. Lähedase sugulaskeele puhul peabki selline oletus suuresti paika ja õppijad hakkavad sihtkeelt produtseerima tunduvalt kiiremini kui need õppijad, kes peavad kõigepealt mõistma ja siis ära õppima, kuidas sihtkeele süsteem toimib. Järgnevad valjusti mõtlemise ja intervjuukatked (Kaivapalu 2005) kirjeldavad tunnetatud ja oletatava sarnasuse suhteid:

- (3) *toinen toisia*, see võiks nüüd olla selle järgi, et eesti keeles on *teine* ja *teisi*. Sisseütlev on *toisiin* ja seestütlev on *toisista*.

Antud juhul toetub oletatav sarnasus tunnetatud sarnasusele. Kui aga sarnasus ei ole tunnetatav, ei saa see olla ka oletatava sarnasuse aluseks. Lähte- ja sihtkeele tüve erinevus muudab käänamismallide sarnasuse õppija jaoks läbinähtamatuks ja suunab lähtekeele analoogia asemel kasutama sihtkeele reegleid:

- (4) *hyinen hyi/neis-* Tähendust jälle ei tea. Osastav võiks olla kuidagi *hyineja*, sisseütlev *hyi/niin*. Jälle selle mitmuse osastava järgi, ainult *teine* lõpp. Ja seestütlev *hyi/neista*.

Samuti on võimalik, et tunnetatud sarnasus ei realiseeru oletatava sarnasusena psühholoogilistel põhjustel. Õppija ei tea veel täpselt,

millal lähtekeele mallist on abi, ega julge toetuda lähtekeele analoogia:

- (5) K: *vieras*. vier- oota kohe. See peaks võõras olema, see on natuke sarnane. Ma ei tea, kas kaob see -s ära või ei kao. Aga mis vorm see näiteks oleks, kui ma ütlen *vieraita*?

A.K: Täiesti õige vorm.

- K: Aga siis ee ma mõtlesin juba alguse poole niimoodi, aga siis ma olen ikkagi kõik valesti teind. *vieraita*, *vieraissa* *vieraista*.

Tunnetatud sarnasusele tuginev oletatav sarnasus võib anda tulemuseks sihtkeele normikohase keelekasutuse:

- (6) *kangas*, see on eesti keelega sarnane. *kangaita kangastest kangai- kangista* ei *kangaista*

Õppija märkab keeltevahelist sarnasust ja saab tuge lähtekeele *te*-mitmuslikust elatiivvormist *kangastest*, mis aktiveerib eesti ja soome ühise *i*-mitmuse tüve *kangai-* ja see omakorda soome mitmuse elatiivi. Näites (7) aktiveerub lähtekeele käänamismall seejärel, kui õppija on naasnud eesti ja soome ühise nominatiivvormi juurde, kuid peale jääb siiski sihtkeele reeglitel põhinev vorm. Õpetatud reeglid takistavad lähtekeele analoogiat seal, kus see viiks sihtkeelseski normikohase tulemuseni:

- (7) *kangas*, eestikeelne sõna *kango- kangoia kanga- kan/goi/sse kangas kangaista kangoista*

Eelnevad näited osutavad, et tunnetatud ja oletatav sarnasus põhinevad eelkõige lähte- ja sihtkeele paradigmatel, mitte üksiksõnade sarnasusel (Anttila 1989: 89). See ei ole üllatav, sest analoogial on kalduvus järgida nn paradigmaatilist seaduspärasust (Hint 1998: 242). Sama ilmneb ka õppija retrospektsioonist:

(8) A.K.: Kas sa võtad ikkagi eesti keele appi ka?

E.: Jah võtan. Peab võtma. Siis kui ma tean eesti keeles tähendust, siis mul on juba ... ma tean eesti keeles, mida ta tähendab, siis ma võin mõelda, et mis ta mingis muus käändes või vormis on. Siis hakkab mõtlema, et kuidas ta siin võiks tulla niimoodi normaalselt, et kõlaks.

A.K.: Sind aitavad teised käänded ka?

E.: Jah.

Kuigi tegelik ning tunnetatud ja oletatav sarnasus osaliselt kattuvad, on vaja lähtekeele mõju uurimisel veenduda, et keelestruktuuride sarnasus on ka psühholingvistiliselt reaalne. Lähtekeele mõju uurimisse tuleb lisada õppija vaatenurk, milleks introspeksiooni- ja retrospeksiooniainestik pakub olulist materjali. Seda tüüpi tõestusmaterjali nõrkuseks on subjektiivsus, kuid seda on võimalik vähendada, analüüsides samakeelsete õppijate kirjeldusi ja võrreldes neid eri lähtekeeli kõnelevate õppijate kirjeldustega, nagu on tehtud siinse artikli aluseks olevas uurimuses (Kaivapalu 2005: 264–272, 2006). Võrdlusel põhineva lähtekeele mõju uurimise neli tõestustüüpi, eriti aga samakeelse õppijarühma sihtkeelekasutuse homogeensus ja erikeelsete õppijarühmade sihtkeelekasutuse heterogeensus on seega rakendatavad ka introspeksiooni- ja retrospeksiooniainestiku analüüsis.

Kokkuvõtteks

Lähedased sugulaskeeled on sihtkeele omandamisel geneetiliselt ja/või tüpoloogiliselt kaugematest keeltest erinevas olukorras. Keelesüsteemide sarnasus loob õigustatud ootuse, et sihtkeel toimib vähemalt ligikaudu samamoodi kui lähtekeel. Nii on eesti ja soome keeles palju sellist, mida soome- ja eestikeelne õppija juba ilma õppimata oskab oma emakeele põhjal ka siis, kui seda ise endale ei teadvusta.

Sihtkeelele lähedase lähtekeele pädevusest on õppijale abi eelkõige sihtkeele mõistmisel, aga ka keeleloomes. Keele omandamine ei ole siiski ainult lingvistiline küsimus. Vaid osa keeleõppe probleemidest on oma olemuselt kontrastiivsed, keelesüsteemide võrdlusest johtuvad. Sama oluliseks võrdluse objektiks on keeltevahelise ja erinevuse psühholingvistiline reaalsus, õppija vaatenurka ja õppimise psühhosotsiaalset mõõdet väljendavad tunnetatud ning oletatav sarnasus ja erinevus. Lisaks keelesüsteemide kontrastiivanalüüsile vajame seega lähtekeele mõju tõestamiseks tegeliku lähte- ja sihtkeelekasutuse uuringud.

Kontrastiivsest keeleuurimisest, eesti ja soome keele puhul uurimisprojektist „Soome ja eesti keele grammatiline võrdlus“ alguse saanud keelesüsteemide võrdlus on teise keele omandamises jätkuvalt oluline: ilma põhjalike teadmisteta lähte- ja sihtkeele süsteemide sarnasusest ja erinevusest ei ole lähtekeele mõju uurimine võimalik. Seda näitab ka nüüdseks juba üldtunnustatud võrdluspõhine lähenemine lähtekeele mõju uurimisele, mis keelesüsteemide võrdluse kõrval näeb ette võrdlust õppijate ja õppijarühmade vahel. Võrdluspõhine lähtekeele mõju uurimine ei ole seega enam avatud tõestustüüpide loetelu, vaid süsteemne tervik, mille rakendamine võimaldab uurimistulemuste paremat võrreldavust ja üldistatavust.

Eesti ja soome keele omandamise uurimises nagu teise keele omandamise uurimises üldisemaltki on viimase ajani keskendutud valdavalt keelesüsteemide erinevusel põhinevale lähtekeele negatiivsele mõjule. Seevastu lähtekeele mõju esmane avaldumisvorm on leidnud suhteliselt vähe tähelepanu, kuigi lähedase sugulaskeele mõju on keelesüsteemide sarnasuse tõttu esmajoones positiivne. Biheivioristlik-strukturalistlik lähenemine püsib visalt keele omandamise uurimises ja keeleõppes selleski mõttes, et õppijate sihtkeelekasutust seletatakse väga sageli vaid keelesüsteemide eri-

nevusega, kuigi keeleõppe seisukohalt on sarnasus primaarne ja erinevus sekundaarne.

Keele omandamise uurimine on alati tuginenud õppija lähteka ja sihtkeele süsteemide võrdlusele. Eesti ja soome kontrastiivuuringute pea kolme aastakümne pikkuse ajaloo jooksul on loodud arvestatav põhi nende keelte omandamise uurimiseks. Seda näitab ilmekalt uurimisprojekti „Soome ja eesti keele grammatiline võrdlus“ sujuv ülekasvamine VIRSU-projektiks ning *Lähivertailuja*-sarja jätkumine eelretsenseeritava ajakirjana. Praegusel teadlaspõlvkonnal on, millele toetuda.

Kirjandus

- Anttila, Raimo 1989. Historical and comparative linguistics. Amsterdam/Philadelphia: Benjamins.
- Ard, Josh; Homburg, Tako 1983. Verification of language transfer. – Language transfer in language learning. Toim Susanne Gass, Larry Selinker. Rowley, MA: Newbury House, 157–176.
- Biskup, Danuta 1992. L1 influence on learners' renderings of English collocations: A Polish/German empirical study. – Vocabulary and Applied Linguistics. Toim Pierre J.L. Arnaud, Henri Béjoint. London: Macmillan, 85–93.
- Bohnacker, Ute; Rosén, Christina 2008. The clause-initial position in L2 German declaratives: Transfer of information structure. – Studies in Second Language Acquisition 30, 511–538.
- Bulõko jt 1990 = Булыко, Александр, Войнич Иван, Кузьменкова Тамара 1990. Сопоставительное описание русского и белорусского языков: морфология. Минск: „Навука і тэхніка“.
- Dechert, Hans W; Raupach, Manfred 1989. Introduction. – Transfer in Language Production. Toim Hans W. Dechert, Manfred Raupach. Norwood, NJ: Ablex, ix–xvii.
- Eckman, Fred 2004. From phonemic differences to constraint rankings: Research on second language phonology. – Studies in Second Language Acquisition 26, 514–539.

- Ellegård, Alvar 1978. On measuring language similarity. – *Nordic Languages and linguistics*. Toim John Weinstock. Austin: University of Texas, 195–216.
- Ellis, Rod 1994. *The Study of Second Language Acquisition*. Oxford: Oxford University Press.
- Fisiak, Jacek 1971. The Polish-English contrastive project. – *Papers and Studies in Contrastive Linguistics* 1, 7–13.
- Hint, Mati 1983. Eesti keele õpik IX klassile. Tallinn: Valgus.
- Hint, Mati 1998. Häälikutest sõnadeni. Eesti keele häälikusüsteem üldkeeleteaduslikul taustal. Tallinn: TPÜ Kirjastus.
- Jarvis, Scott 2000. Methodological Rigor in the Study of Transfer: Identifying L1 Influence in the Interlanguage Lexicon. – *Language Learning* 50 (2), 245–309.
- Jarvis, Scott 2010. Comparison-based and detection-based approaches to transfer research. – *EUROSLA Yearbook* 10. Toim Leah Roberts, Martin Howard, Muiris Ó Laoire, David Singleton. Amsterdam: Benjamins, 169–192.
- Jarvis, Scott; Odlin, Terrence 2000. Morphological type, spatial reference, and language transfer. – *Studies in Second Language Acquisition* 22, 535–556.
- Järventausta, Marja (ilmumas). Vertailuako vain vertailun vuoksi. Kontrastiivinen tutkimus vertailevan kielentutkimuksen kentässä. – *Vertailu tutkimusmenetelmänä*. Toim Leena Kolehmainen, Matti Miestamo, Taru Nordlund. Helsinki: SKS.
- Kaivapalu, Annekatrin 2004. Kui sarnane on sarnane? Eesti ja soome mitmusevormide psühholingvistilisest reaalsusest. – *VIRSU II*. Suomi ja viro kohdekielinä. Oulun yliopiston suomen ja saamen kielen ja logopedian laitoksen julkaisuja 24. Toim Helena Sulkala, Heli Laanekask. Oulu: Oulun yliopisto, 62–71.
- Kaivapalu, Annekatrin 2005. Lähdekieli kieltenoppimisen apuna. *Jyväskylä Studies in Humanities* 44. Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto.
- Kaivapalu, Annekatrin; Muikku-Werner, Pirkko 2010. Reseptiivinen monikielisyys: miten suomenkielinen oppija ymmärtää viroa äidin kielensä pohjalta. – *Lähivõrdlusi*. Lähivertailuja 20, 68–97.
- Kasik, Reet 1999. Ajab segadusse: eesti ja soome keele leksikaalsetest erinevustest. – *Lähivertailuja* 10. *Folia fennistica & linguistica*. Tampereen

- yliopiston suomen kielen ja yleisen kielitieteen laitoksen julkaisuja 23. Toim Lembit Vaba, Heikki Hurttta. Tampere: Tampereen yliopisto, 29–38.
- Kellerman, Eric 1977. Towards a characterisation of the strategy of transfer in second language learning. – *Interlanguage Studies Bulletin* 2, 138–145.
- Kingisepp, Valve 1992. Eesti komitatiivi tõlkevasteid eesti keeles – Lähivertailuja 5. *Folia fennistica & linguistica*. Tampereen yliopiston suomen kielen ja yleisen kielitieteen laitoksen julkaisuja 15. Toim Maia Väkräm. Tampere: Tampereen yliopisto, 15–28.
- Laalo, Klaus 1992. Huvitav lugu – kiinnostava juttu. Suomen ja viro välinen sanaston riskiryhmä ja sen tausta. Helsinki: SKS.
- Lado, Robert 1957. *Linguistic across cultures*. Ann Arbor: University of Michigan Press.
- Martin, Maisa 2006. Suomi ja viro oppijan mielessä. Näkökulmia taivutusmuotojen prosessointiin. – Lähivertailuja 17. *Jyväskylä Studies in Humanities* 53. Annekatrin Kaivapalu, Külvi Pruuli. Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto, 43–60.
- Martin, Maisa 2009. Yhteistä ja erityistä – johdantoa teemanumeron kirjoituksiin. – *Virittäjä* 3, 321–328.
- Metslang, Helle 1994. *Temporal Relations in the Predicate and the Grammatical System of Estonian and Finnish*. Oulun yliopiston suomen ja saamen kielen tutkimusraportteja 39. Oulu: Oulun yliopisto.
- Metslang, Helle; Soidro, Siiri (toim) 2006. Lähivertailuja 16. Soome-eesti kontrastiivseminar 8.–9.05.2004 Männikul. Tallinna Ülikooli Eesti Filoloogia Osakonna Toimetised. Tallinn: TLÜ Kirjastus.
- Määttä, Tuija 2011. Ruotsinkielisten alkeistason suomenoppijoiden paikallissijojen käytöstä. – *Lähivõrdlusi*. Lähivertailuja 20, 154–184.
- Nissilä, Leena 2011. Viron kielen vaikutus viron verbien ja niiden rektioiden oppimiseen. *Acta Universitatis Ouluensis. Humaniora B* 99. Oulu: Oulun yliopisto.
- Odlin, Terrence 1989. *Language Transfer. Cross-linguistic influence in language learning*. Cambridge, USA: Cambridge University Press.
- Odlin, Terrence 2006. Could a Contrastive Analysis Ever Be Complete? – *Cross-Linguistic Influences in the Second Language Lexicon*. Toim Janusz Arabski. UK: *Multilingual Matters*, 22–35

- Paunonen, Heikki 1991. Kontrastiivisen tutkimuksen periaatteista ja niiden soveltamisesta suomen ja unkarin vertailuun. – Suomi ja unkari rinnakkain. Suomalais-unkarilaisia kontrastiivisia tutkielmia. Turun yliopiston suomen ja yleisen kielitieteen laitoksen julkaisuja 38. Toim Alho Alhoniemi, István Nyirko, Heikki Paunonen. Turku: Turun yliopisto, 22–34
- Rasier, Laurent; Hiligsmann, Philippe 2007. Prosodic transfer from L1 to L2. Theoretical and methodological issues. – *Nouveaux cahiers de linguistique française* 28, 41–66.
- Remes, Hannu 1995. Suomen ja viron vertailevaa taivutustypologiaa. Oulun yliopiston suomen ja saamen kielen ja logopedian laitoksen julkaisuja. Oulu: Oulun yliopisto.
- Remes, Hannu 2004. Kaks aastakümnet kontrastiivseminare. – *Keel ja Kirjandus* 4, 295–300.
- Remes, Hannu 2009. Muodot kontrastissa. Suomen ja viron vertailevaa taivutusmorphologiaa. *Acta Universitatis Ouluensis B Humaniora* 90. Oulu: Oulun yliopisto.
- Ringbom, Håkan 2007. *Cross-linguistic Similarity in Foreign Language Learning*. Clevedon: Multilingual Matters LTD.
- Sajavaara, Kari 1977. Contrastive linguistics past and present and a communicative approach. – *Contrastive papers*. Jyväskylä Contrastive Studies 4. Toim Kari Sajavaara, Jaakko Lehtonen. Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto, 9–30.
- Sajavaara, Kari 1987. Second language speech production: Factors affecting fluency. – *Psycholinguistic models of speech production*. Toim Hans W. Dechert, Manfred Raupach, 45–65.
- Sajavaara, Kari 1999a. Toisen kielen oppiminen. – *Kielenoppimisen kysymyksiä*. Soveltavan kielentutkimuksen keskus. Toim Kari Sajavaara, Arja Piirainen-Marsh. Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto, 73–102.
- Sajavaara, Kari 1999b. Kontrastiivinen kielentutkimus ja virheanalyysi. – *Kielenoppimisen kysymyksiä*. Soveltavan kielentutkimuksen keskus. Toim Kari Sajavaara, Arja Piirainen-Marsh. Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto, 103–128.
- Sajavaara, Kari 2006. Kontrastiivinen analyysi, transfer ja toisen kielen oppiminen. – *Lähivertailuja* 17. Jyväskylä Studies in Humanities 53.

- Annekatriin Kaivapalu, Külvi Pruuli. Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto, 9–26.
- Siivelt, Keaty 2009. Korpuspohjainen tutkimus vironkielisten suomenoppijoiden sisäpaikallissijojen käytöstä. – Korpusuuringute metodoloogia ja märgendamise probleemid. Tallinna Ülikooli Eesti Keele ja Kultuuri Instituudi Toimetised 11. Toim Pille Eslon, Katre Õim. Tallinn: TLÜ Kirjastus, 115–135.
- Zeevaert, Ludger 2007. Receptive multilingualism and inter-Scandinavian semicommunication. – Receptive Multilingualism. Toim Jan D. ten Thije, Ludger Zeevaert. Amsterdam: John Benjamins, 103–136.
- Tarviainen, K. 1985. Kielioppia kontrastiivisesti. Suomesta saksaksi. Jyväskylän yliopiston saksan kielen laitoksen julkaisu 4. Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto.
- Tokowicz, Natasha; MacWhinney, Brian 2005. Implicit and explicit measures of sensitivity to violations in second language grammar. – Studies in Second Language Acquisition 27, 173–204.
- Trofimowich, Pavel; Gatbonton, Elizabeth; Segalowitz, Norman 2008. A dynamic look at L2 phonological learning: Seeking processing explanations for implicational phenomena. – Studies in Second Language Acquisition 29, 407–448.
- Yli-Vakkuri, Valma; Remes, Hannu 1983. Lukijalle. – Suomalais-virolainen virheanalyysiseminaari Summasaarella 18. ja 19. toukokuuta 1983. Tampereen yliopiston suomen kielen ja yleisen kielitieteen laitoksen julkaisu 10. Tampere: Tampereen yliopisto, 3.

A comparison of linguistic structures in second language acquisition research: Estonian and Finnish

This paper deals with the relevance of the comparison of linguistic structures of source and target languages in second language acquisition research, focusing on one of the key issues of the research area: cross-linguistic influence. The paper has two aims: 1) to describe the applications of the comparison of linguistic structures within a unified methodological framework for investigating cross-linguistic influence, and 2) to discuss the advantages and restrictions of different types of comparative data.

The first sections establish the background by providing a brief overview of the history of comparative research and by focusing on the research project *The grammatical comparison of Finnish and Estonian* and on its importance in the history of Estonian and Finnish linguistics. The applications of a comparison of linguistic structures as intralingual contrasts are exemplified by the acquisition of Finnish inflectional morphology by Estonian and Russian learners. The psycholinguistic reality of the comparison of linguistic structures is also discussed, as well as the relationships between the actual, perceived and assumed similarity of Estonian and Finnish.

Keywords: *contrastive linguistics, second language acquisition, cross-linguistic influence, Finnish, Estonian, Russian*

Verbikesksed ühendid sotsiokultuuriliste kategoriseerijatena eesti uuemas lastekirjanduses

Airi Kapanen, Reili Argus

Tallinna ülikool

Ülevaade. Artiklis on vaatluse all kahe eesti lastekirjaniku teostes kasutatud verbikesksed ühendid, mida analüüsitakse kõigepealt lähtuvalt tegevuse struktureeritusest ajas e situatsioonitüübiti. Seejärel vaadeldakse üksikasjalikumalt sagedasemate tuumverbide kasutamist nii poiste kui ka tüdrukute tegevuste tähistamisel. Materjali analüüsist ilmnes, et eri soost ja vanusest autorite loodud kahe tüdruktegelase tegevusi kujutavad verbid sarnanesid omavahel nagu ka kahe poisstegelele tegevusi tähistavad verbid. Poiste tegevust iseloomustab enamatel kordadel kestus. Tüdrukute tegevuse märkimiseks olid autorid ülekaalukalt kasutanud saavutuse sündmusetüüpi, mis näitab, et nende tegevusel on lühikese aja jooksul kohe kindel tulemus. Lastekirjanduses järgitava sotsiokultuuriliste väärtuste süsteemi ilmestas ka tuumverbide analüüs. Ilmnes, et ühe ja sama sagedase verbi puhul võivad tüdruktegelase puhul olla sagedasemad ühed ja poisstegelele puhul teised tähendused. Kõigepealt ilmestavad sagedusloendi esimesed verbid kujukalt selliste väärtuste süsteemi, kus naissooga seostatakse alahoidlikkust ja praktilist toimetamist ning meestega ettevõtlikkust ja tegutsemist.

Võtmesõnad: *situatsioonitüübid, tuumverbid, verbi kategooriad, soospetsiifiline sõnavara*

Sissejuhatuseks

Aegade vältel on ühiskonnas kujunenud prototüüpsed tegevused, mida peetakse kuuluvaks kas ühele või teisele soole. Selle järgi saab oletada, et on olemas ka verbid, mis tähistavad emmale-kummale soole omast prototüüpset tegevust (vt nt Whorf 2010: 241). Näiteks üsna suure tõenäosusega aktiveerivad väljendid *süüa tegema, pesu triikima* või *riideid parandama* inimese teadmiste võrgustikus naissoole omaste tegevuste, asjade, mõtlemisviiside, teadmiste kogumi, sellal kui *autot putitama, maja ehitama, merd sõitma* muudavad aktiivseks pigem meessoole omase tegevuste valdkonna.¹⁷

Keel, mis on inimese teadmiste-kogemuste loodud, on samas vahend nende teadmiste-kogemuste teenistuses (Tragel 2002: 272). Keelekategooriad, mis sisendkeelena jõuavad keele omandajani, peegeldavad maailma kultuurilisi mudeleid ja see mõjutab, kuidas keele kõnelejad hakkavad mõtlema, käituma ja kõnelema. Sel viisil on poiste ja tüdrukute kohta käivad tegusõnad osa suuremast kultuuridiskursusest, millel on identiteeti kujundav roll (Danesi, Perron 2005: 63).

Siinse artikli aluseks olev analüüs on esmane katse kasutada kirjandusteksti kui allikmaterjali ja selle lingvistilist analüüsi, et uurida soospetsiifilist verbisõnavara. Mehi ja naisi puudutavat soospetsiifilist sõnavara on analüüsitud üsna palju (Märka 2003, Piits 2004, Siibak 2005, Puna 2006), samuti on võrreldud poiste ja tüdrukute (slängi)sõnavara (Loog 1988, 1991, 1992), kuid senised keeleuuri-

---

¹⁷ Sotsiaalministeeriumi sotsiaalpoliitika info ja analüüsi osakonna analüütik Liina Järviste kirjutab oma artiklis „Kas meil on naiste- ja meestetööd?“, et eestimaalased on harjunud jagama ameteid naiste- ja meestetöödeks ning see harjumus on visa kaduma. Näiteks 98% sekretäridest ja algkooliõpetajatest on naised ning 99% lukkseppadest mehed. Ameteid, mille pidajatest enam kui 90% on ühest soost, leidub Eestis väga palju. <http://www.sakala.ajaleht.ee/?id=294768>, vaadatud 10.06.2012.

mused ei ole käsitletud poiste ja tüdrukute soo-omast verbileksikat ning pole põhinenud lastele mõeldud ilukirjandustekstil.

Igasugune keeleline valik on seotud teksti looja vaatepunktiga (Kasik 2008: 12). Selleks et uurimisel vältida vaid ühele soole ja vanusele iseloomulikku vaatepunkti¹⁸, oli tähtis, et lastelugude autorid oleksid eri soost ja vanusest. Kirjandusteose sõnavara analüüsi aluseks olid verbikesksed konstruktsioonid, mis on pärit vanema naiskirjaniku Aino Perviku (sündinud 1932) Paula-lugudest ja noorema meeskirjaniku Heiki Vilepi (sündinud 1960) Liisu-lugudest. Nii vaatluse all olnud (laste)lugude kirjanikud Aino Pervik ja Heiki Vilep ise kui ka nende keelekasutus on kujunenud eri ajal. Igal ajajärgul on omad tekstid, mis inimest kujundavad, iga teksti taga on ajastuomane kultuur, ideoloogia ja tähendus. Inimestena ja loojatena on A. Pervik ja H. Vilep kujunenud teatud tüüpi tekstiväliste seoste mõjuväljas. Kumbki tekstilooja on oma lugudesse fikseerinud tekstiväliseid struktuure, kus on olemas soostereotüübid, rollisuhted, ühiskonnas heaks kiidetud või taunitud käitumine.

Mõlema sarja raamatutes on väikelastele mõeldud realistlikud lühilood. Paula-lugude tekst on lihtne, olemata primitiivne, ja teemavalik selline, et algastme õppetöö saaks lugemiku asemel keskendadagi Paula-lugude sarjale (Müürsepp 2008: 87). Lisaks on H. Vilep, nagu A. Pervikki, saavutanud üsna lühikese ajaga kindla koha Eesti lastekirjanduses, ta suudab iseloomustada isikuid ja olukordi lapse tasandil, tema tekstide keel on lihtne ja lapselike hoiakute väljendamisel on H. Vilep arvestanud lapse suulise kõne arengutasemega (Metspalu 2007). Raamatute valikul oli peale autorite vanuse ja soo oluline tagada tekstide enese võrreldavus – mõlema kirjaniku loodud

---

¹⁸ Ükskõik kui tõetruult kirjutaja ka ei püüaks tegelikkust edasi anda, näeb ta seda ikkagi ainult ühest punktist paljudest võimalikest, mistõttu iga tekstilise valikuga jääb kõrvale terve hulk muid võimalikke valikuid, mis oleks tekitanud hoopis teistsuguse teksti (Kasik 2008: 33).

tegelaste hulgas pidid korraga olema nii poiss kui ka tüdruk. Needki kaks tingimust oli nende autorite raamatutes täidetud: Aino Pervik on loonud tegelaskujud Paula (5-aastane) ja Patriku (kahe ja poole aastane), Heiki Vilepi raamatute tegelased on Liisu (4-aastane) ja Ats (8-aastane). Mõlema sarja peategelane on tüdruk, kes elab perekonnas, kus on vend ja nii ema kui ka isa. Kuigi võib arvata, et esiplaanil on tüdrukpeategelane, osalevad teised tegelased sündmustikus üsna võrdsel määral. Verbe uurides sooviti teada sedagi, kas võib paika pidada oletus, et peategelasi – tüdrukuid – võidakse iseloomustada poistega võrreldes aktiivsemate verbidega, sest kuigi poisid (eriti just Paula-sarja Patrik) ei olnud peategelased, ei saa neid nimetada ka taustategelasteks, sest ei Paula ega ka Liisu ei olnud mina-jutustajad. Mõlema sarja tegelased elavad korteris, linnas. Lisaks on ühine ka see, et tegu on sarjadega, kusjuures mõlemad on ilmunud pea samal ajal: Paula-lugude esimene raamat „Paula lõpetab lasteaia“ 2001. aastal ja H. Vilepi „Liisu“ 2005. aastal, seega kuuluvad nende kahe autori loodud tekstid samasse sotsiokultuurilisse ruumi.

Keeleliste valikutega konstrueeritakse tekstis näiteks ka sugu ning inimese (ja terve inimkollektiivi) teadmised ja kogemused võivad olla kajastatud sõna abil, ent need talletatakse ka inimõtlelemises osalevasse struktuuri – kognitiivsesse mudelisse –, mida võib täita konkreetse materjaliga väga erinevatel tasanditel alates üksiksõnadest lõpetades terveid kultuure läbivate kujutelmadega (Õim 2008: 623). Need inimõtlelemises osalevad struktuurid ei vajagi sageli keelelist väljendust, vaid võivad olla tegevuste planeerimise aluseks (Õim, Trigel 2007: 114). Nii ongi üsna loomulik, et kognitiivses mudelis sisalduv sookategooria on kultuuriti erinev.¹⁹

---

¹⁹ Anu Leppiman (1996) on uurinud sotsiaalse sugupoole kujunemist eelkoolieas Eesti ja Soome võrdlusandmete põhjal, millest selgus Eesti kasvatajate tunduvalt polaarsem suhtumine sotsiaalsesse sugupoole. Nii eesti laste kui ka kasvatajate hoiak sotsiaalse sugupoole stereotüübi suhtes oli jäigem,

Selles on suur hulk informatsiooni, millel on tugev mõju inimese mõtlemisele (Puna 2006: 24). Uurimuses ei ole käsitletud idiolekti mõju tekstiliigi, lastele mõeldud ilukirjanduse konkreetsele avaldusele. Kuigi eeldatakse, et tekstis põimuvad tüüpiline komponent (tekstiliigi stiil) ja isikupära (autoristiil) (Kerge 2003: 62), siis on lähtunud tõsiasiast, et mõlemad autorid pidid arvestama teksti adreassaadi – lapsega – ja isiklikku keelekasutust kohandama. Selle põhjal oletatakse, et töö aluseks valitud tekstides esilduvad autorite tegeliku keelekasutuse asemel nende sõnatasandi valikud.

Kirjutise üldisem eesmärk on vaadelda kahe eesti autori kasutatud verbikeskseid konstruktsioone, ühelt poolt sagedasemate verbide ning teisalt tegevuse dünaamilisuse ja staatilisusest lähtuvalt, ning sedakaudu näidata kahe eesti autori verbikasutuses sookategooriat tähistavaid ja võimalik, et ka kujundavaid keelelisi valikuid. Uurimuse aluseks oleva minikorpuse²⁰ moodustab 369 verbilekseemi 914 esinemisjuhuga. Poiste tegevust tähistab 114 verbilekseemi, esinemisjuhte ehk verbisõnesid on 190, ja tüdrukute tegevust tähistab 255 lekseemi 724 esinemisjuhuga.

Poiste ja tüdrukute tegevust tähistavate verbide semantika

Verbid on sõnaliik, millel on tunnusetähendus. Viimane jaguneb dünaamilise tunnuse (tegevus või protsessi) ja staatilise tunnuse (omaduse) tähenduseks (EKG II: 16). Sel viisil mahub tegusõnade kui ühe keelekategorია sisse nii tegemine ja olemine kui ka protsessis osalemine. Situatsiooni vahetõde tegelikkusega, nagu see peegeldub kõneleja või kirjutaja teadvuses, kannab paratamatult

---

vähem diferentseeritum. Eesti lapsed valisid traditsioonilisi ja stereotüüpseid mänguasju (Leppiman 1996: 25).

²⁰ Siinse artikli aluseks on A. Kapaneni magistritöö jaoks koostatud minikorpus (Kapanen 2010).

kultuuriomast. Ilmselt on aja jooksul olnud vajalik väärtustada tegevust omasena kas ühele või teisele soole.

Siinses artiklis on empiiriliste andmete abil otsitud vastust küsimusele, kas kogutud verbid toetavad mudelit (Pilvre 2000: 56, Kolga 2000: 9, Tarrend 2004: 31), mille järgi poisid on aktiivsemad ja enam tegevusele suunatud ning tüdrukud passiivsemad ja tulemusele orienteeritud. Täpsemalt sooviti vaadelda, missugune on poiste ja tüdrukute tegevuse struktureeritus ajas ehk lausega tähistatava situatsiooni liigendus. Oletati, et traditsioonilise soostereotüübi kohaselt (Tarrend 2004: 31) võivad tüdrukute tegevust väljendavad verbid kajastada dünaamilisust vähem kui verbid, mis tähistavad poiste tegevust. Poiste ja tüdrukute tegevuse jaotumist ajas vaadeldi Zeno Vendleri verbide leksikaalsemantilise mudeli järgi (Vendler 1957).

Aja käsitlemine verbide puhul on asjakohane, sest tõsiasi, et verbidel on ajad, viitab, et aeg ei ole verbide juures kõrvaline kategooria (Vendler 1957: 143). Kui objektid paiknevad ruumis, siis sündmused paiknevad ajas (Nemvalts 2000: 45). Tegusõna lekseemi tüüpiline referent ei olegi seepärast püsiv, et on seotud aja ja muutusega. Parafraseerides E. Annuse ütlust *Aeg asub sõnas* (Annus 2002: 274), võib väita, et aeg asub just tegusõnas.

Õeldisverbi alusel liigenduvad lausega tähistatavad põhilised sündmusetüübid Zeno Vendleri järgi (1957) vastavalt dünaamilisusele või selle puudumisele seisundiks, tegevuseks, saavutuseks või soorituseks. Opositsioon teeline/ateeline põhineb tegevuse tulemuslikkusel (Karlsson 2002: 259). Ateelised ehk resultaadita dünaamilised sündmused on tegevused, teelised sündmused jagunevad omakorda punktuaalseteks saavutusteks ja duratiivseteks sooritus-
teks (Pajusalu 2009: 65)²¹. Staatilised on seisundid (ingl *states*), mille vältel midagi ei toimu ega muutu, dünaamilised aga tegevused

---

²¹ Eesti keele puhul on sündmusetüübi määramise juures vajalik arvestada ka lausekonteksti, näiteks verbi laiendeid, muu hulgas objekti käände valikut.

(ingl *activities*), sooritus (ingl *accomplishments*) ja saavutused (ingl *achievements*):

- (a) **saavutus** – punktuaalne, kestuseta, kindla tulemuseni viiv seisundimuutus, mis ei seostu duratiivsete ega piiritlevate ajamäärustega (nt ei saa öelda, et pall *kadus tükk aega* kapi alla, kaebas *viis tundi*, pilgutas *neli päeva* silmi) (vt nt Argus 2007: 16):
- (1) Tuppa astus ema.
„Paula ei anna idikat!” kurtis Patrik.
„Pati taob vildikad katki,” **kaebas** Paula.” (AP 2003b: 9)
- (b) **sooritus** – teatud ajalise kestusega protsess, mille juures on võimalik kasutada duratiivseid või piiritlevaid ajamäärusi (nt *ladus ära*, *ladus kavalruttu*, *ladus pool tundi*)
- (2) „Ema hakkas raamatuid kastist välja võtma. Ta andis raamatud Paula kätte. Paula **ladus** raamatud seina äärde. Ka Patrik tuli appi.” (AP 2001a: 25)
- (c) **tegevus** – kestus on, kuid tulemuse suhtes pole seisukohta võetud:
- (3) „Suur nuga oli tõepoolest köögis. Patrik oli selle üles leidnud ja hoidis seda oma pisikeses käes. Teise käega hoidis Patrik köögilaua peal suurt punast lille, mida ta parajasti **hakkis**. Mitu ilusat õit oli juba terava noaga pooleks hakitud.” (AP 2001a: 23)
- (d) **seisund** – midagi ei toimu ega muutu:
- (4) „Paula püksid olid väga ilusad. /.../ Neil oli ainult üks viga. Nad olid soojad villased püksid. Ema muudkui vaatas ja imetles: „Küll see maavanaema ikka oskab ilusasti kududa! Nii peen töö!” See võis kõik õige olla, kuid Paula igatahes neid pükse jalga panna **ei tahtnud**.” (AP 2003a: 10)

Kuidas keeles verbid neisse sündmusetüüpidesse jagunevad, ei ole eesti ega teiste keelte materjali põhjal teada. Enamasti on analüüsitud mingite kindlate konstruktsioonide või vormide jagunemist

sündmusetüüpidesse (vt nt Wulff 2006), kuid korpusanalüüsi andmeid sündmusetüüpidesse jaotumise kohta ei leidu. Keeleomandamise kontekstis on Vendleri sündmusetüüpide jaotust küll kasutatud ning vaadeldud kõige sagedamini esinevate situatsioonitüüpide omandamise ning minevikuvormide seoseid (nt Shirai, Andersen 1995, Argus 2007). Ainukesed siinses kontekstis vähegi olulised andmed on selle kohta, kuidas jaotuvad eesti lapse varased verbid sündmusetüüpidesse (Argus 2007): eesti keelt omandava alla kaheaastase lapse kõnes on kõige enam tegevusi (rohkem kui pooled verbid), sageduselt järgnevad sooritused, siis saavutused ja kõige vähem leidub lapse varases kõnes seisundeid tähistavaid verbe (Argus 2007: 7).

Seega saab puudulike taustandmete tõttu siinses uuringus vaadelda ja võrrelda verbide jagunemist sündmusetüüpidesse ühe andmekogu siseselt – poiste ja tüdrukute verbe omavahel. Meeste ja naiste tegevusvaldkonna erisus põhineb väärtustamisel (ellujäämistarkusel ehk õigel kategoriseerimisel) ja selle järgi välja kujunenud traditsioonil (Tenjes 2008: 2345). Keeleväline tegelikkus mõjutab, mida keeles tähistatakse. Kui keelt vaadeldakse suhetes keelevälise tegelikkuse ja inimtunnetusega, ilmneb keeleelemendi kui „puhaste suhete kimbu“ illusoorisus (Erelt 1984: 88). Tähtsam ja olulisem leiab keeles sagedasemat tähistamist ja nii on väärtustatumat tähistavatel sõnadel suurem tõenäosus kujuneda leksikoni põhiüksusteks.

Sõna on keeleüksus vaid siis, kui teda ka tegelikult kasutatakse, kui seda tehakse erinevatel juhtudel ning kui ta tuleb emakeelekasutajatele ette tuttava sõnana, millega on ennegi kokku puutunud (Vare 2008: 540). Leksikoni põhiüksuse hulka kuuluvad neist enim kasutatavad. Viimane tõdemus ajendas artikli autoreid poiste ja tüdrukute verbikeskseid sündmusetüüpe analüüsima lisaks veel tuumverbide aspektist. Tuumverbid on keele kõige sagedasemad, skemaatilise tähendusega verbid (Pajusalu 2009: 68). Eesti keele

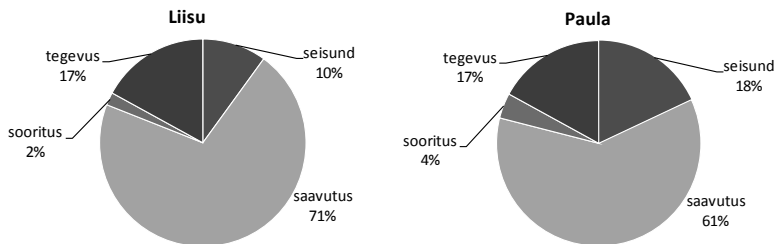
tuumverbide loendi (täpsemini, põhisõnavara operaatorite loendi, mille hulka kuuluvad ka tuumverbid) on koostanud empiirilise materjali põhjal aastatel 1999–2002 Ilona Trigel, Ann Veismann ja Renate Pajusalu. Oma tööd tegid nad C. K. Ogdeni Basic English'i loendi ja A. Wierzbicka semantiliste primitiivide põhimõtete järgi. Tuumverbide hulka osutusid kuuluvaiks 18 verbi just seetõttu, et nende grammatiliste funktsioonide ulatus on lai: neid saab kasutada mitmes verbi grammatilises funktsioonis (vt Trigel 2003: 21–23).

Kõik tuumverbid on polüseemilised ja tuumverbide mitmetähenduslikkus näitab, et ühe verbi juurde on kasutuse käigus kindlustunud palju tähendusi, millest ühed võivad olla enam seostatavad nais-, teised meessooga. Uurimused on näidanud sedagi, et tuumverbid omandatakse keelest esimeste verbide hulgas, need on sisendkeeles kõige sagedasemad (vt Argus 2007, Trigel 2003) ja üsna suure tõenäosusega ei saa lastekirjanduse loojadki nendeta luua teksti.

Poiste ja tüdrukute verbid aega jaotamas

Poiste ja tüdrukute tegevust tähistavate verbide jaotamisel eri sündmusetüüpidesse tuli arvestada peale öeldisverbi ka selle verbi laiendeid ja konteksti, sest kuna eesti keele aspektilisus ehk sündmuse jaotumine ajas on pigem terve lause kui ainult verbi kategooria (vt nt Vaiss 2004: 88), on verbi leksikaalsemantiliste tunnuste ehk sündmusetüübi määramisel arvestatud kogu lauset, sealhulgas perfektivsusadverbe, kohasõnu ja sihitise vormi kaudu väljendatud piiritletust, ning ka laiemat konteksti ehk eelnevat ja sageli ka järgnevat lauset.

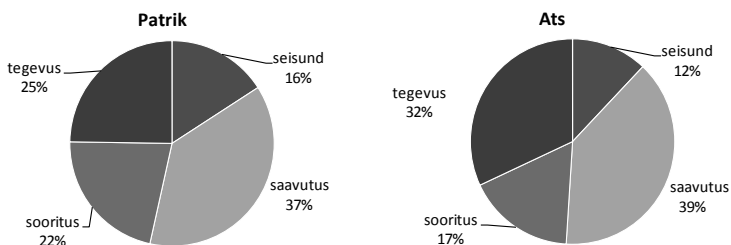
Poiste ja tüdrukute tegevust tähistavate verbikesksete sündmusetüüpide jaotumisel Vendleri liigituse järgi sarnanesid omavahel A. Perviku ja H. Vilepi tüdruktegelased ning samade autorite poiss-tegelased (vt joonis 1 ja 2).

Joonis 1. Kahe tüdruktegelase sündmusetüüpide võrdlus

Jooniselt 1 nähtub, et üldiselt on kahe eri soost ja eri vanusest autori loodud tüdruktegelaste sündmusetüübid üsna sarnased. Enamasti osalevad tüdruktegelased Paula ja Liisu kestuselt piiritletud saavutuse sündmusetüübis, millel on tulemus (vt joonis 1).

Kui saavutuse, tegevuse ja soorituse sündmusetüüpide puhul on tüdruktegelased üsna sarnased, siis pisut suuremat erinevust nende vahel võib täheldada seisundi sündmusetüübi juures – A. Perviku Paula verbide hulgas on seisundiverbe 18%, H. Vilepi Liisu verbide seas 10%. Liisu tegelaskuju oligi Paulaga võrrelduna aktiivsem, *üldse püsimatut ja vallatu plikatirts* (HV 2005: 13) ning see iseloomustus kajastus ka verbivalikus.

Joonis 2. Kahe poisstegegelase sündmusetüüpide võrdlus

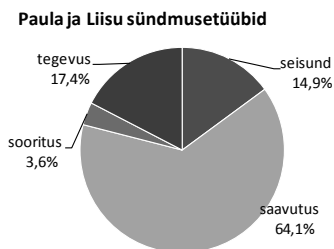
Poiste verbikogumi andmed näitasid, et kaks poisstegelast erinevad omavahel veelgi vähem kui tüdruktegelased, verbikesksete situatsioonide üldine jaotumine sündmusetüüpidesse on üldjoontes väga sarnane (vrd joonis 1 ja 2), suurim erinevus (7%) paistab ainult tegevuse sündmusetüübis. Üldise jaotumise sarnasuse tõttu on parema ülevaate huvides vaadeldud edaspidi mõlema poisstegelase ja mõlema tüdruktegelase verbe koos.

Tüdrukute tegevust (joonis 3) ja poiste tegevust (joonis 4) tähistavad verbid liigitusid enamikul juhtudel saavutusteks (vastavalt 64,1% ja 38%). Saavutus kajastab ajaliselt piiritletud seisundimuutust, mis viib kindla tulemuseni väga lühikese ajaga, momentaanselt, ega seostu duratiivsete ja piiritlevate ajamäärustega (Vendler 1957: 148):

- (5) Ta [Paula] haaras Patrikul ümbert kinni ja surus ta näo kõvasti oma rinna vastu (AP 2002b: 42).
- (6) „Sa lihtsalt kiusad mind!” näervas Liisu. „Mul on nii suured soovid, et jube kahju on, kui need ei täitu.” (HV 2007: 5)

Kõige vähem osalesid tüdrukud soorituse sündmusetüübis, mille verb väljendas üksiku kindla lõpp-punktiga kestvat tegevust (sooritusverbe oli tüdrukute materjalis 3,6%).

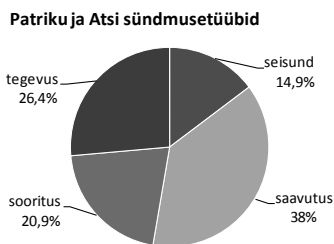
- (7) Paula jonnis terve saate aja. (AP 2003c: 24)
- (8) Paula läks trammiuksest sisse. (AP 2003b: 41)

Joonis 3. Tüdruktegelaste verbikesksete sündmusetüüpide jaotumine

Mõlemad eeltoodud sündmusetüübid, nii saavutus (64,1%) kui ka sooritus (3,6%), on tulemuslikud ehk perfektiivsed, kuid saavutuse sündmusetüüpi märkivaid verbe on tunduvalt enam. Võrreldes poiste sooritusverbide hulgaga (20,9%) on tüdrukul seda sündmusetüüpi tähistavaid verbe ainult 3,6%. Sooritus kui tegeliku või potentsiaalse lõpp-punktiga dünaamiline sündmusetüüp väljendab tegevuse toimumist, olukorra muutust ning vajab edasikestmiseks energiat. Poisid osalevad seega pigem sellistes sündmusetüüpides, mis kestavad pikemat aega ja millel ei ole üksikut ajalist lõpp-punkti. Saavutusverbide domineerimine tüdrukute verbikesksetes sündmusetüüpides näitab, et tüdrukud oskavad sündmusi üsna hästi ette näha. Võib väita, et tüdrukud alustavad tegevust, mille tulemus on lühikese aja peale ennustatav – nad tegutsevad kindla peale ja nende tegevus on enam suunatud tulemusele.

Poiste sündmusetüüpide hulgas olid samuti esimesel kohal saavutused (38%), kuid siiski oli neid tüdrukute sündmusetüüpidega võrreldes neljandiku võrra vähem (joonis 4) ning üldiselt oli poiste tegevus ajas struktureeritud teisiti: vahetult juhtunud punktuaalset sündmust, millel on tulemus, väljendati poiste puhul vähem.

Joonis 4. Poisstegelaste verbikesksete sündmusetüüpide jaotumine

Vaadeldud eesti lastekirjanduse teostes osalevad poisid sagedamini kui tüdrukud ajaliselt piiritlemata tegevuses, mis ei ole tulemuslik (vrd jooniseid 3 ja 4):

(9) Patrik joonistas suppi. (AP 2003b: 7)

(10) Teise käega hoidis Patrik kõõgilaua peal suurt punast lille, mida ta parajasti hakkis. (AP 2001a: 23)

Erinevalt tüdrukutest järgneb poiste puhul tegevuse sündmusetüübile sooritus (21%) ja siis seisund (15%). Poisid alustavad tegevust, mille lõpp-punkti suhtes ei ole seisukohta võetud 26,4% juhtudest (joonis 4), tüdrukutel esineb sama sündmusetüüp harvem, 17,3% juhtudest (joonis 3). Seega on neljandik poiste tegevust kestev – tegevust on alustatud, kuid tulemus või tegevuse lõpp ei ole teada.

Poiste tulemuslik tegevus on sagedamini ajalise kestusega, nad lähevad tegevuse algusest edasi ja jätkavad seal, kus tüdrukud olukorra jätkumiseks lisaenergiat ei rakenda –poiste sündmusetüüpide hulgas oli sooritusi (20,9%) palju rohkem kui tüdrukutel (3,6%). Sooritusi iseloomustab teelus, mis osutab tegelikule või potentsiaalsele lõpp-punktile, ja dünaamilisus. Dünaamiline situatsioon väljendab tegevuse toimumist, olukorra muutust ja selline tegevus vajab mingit energiat, et tegevus saaks edasi kesta (Argus 2007: 16). Esitatud andmete järgi on poistel sellist energiat enam: nad alustavad tegevusi (26% tegevusverbe), mille tulemus ei ole ette teada, ja lähevad tegevuse algusest edasi (20,9% sooritusverbe). Tüdrukute verbid väljendavad samuti tegevuse alustamist (17,3%), kuid nad liiguvad tegevuse algusest edasi vähematel kordadel (3,6% sooritusverbe). Töö aluseks olnud verbikogumi järgi osalevad tüdrukud pigem kindla tulemusega, üsna lühikese aja vältel toimivas sündmusetüübis (64% saavutusverbe). Sellises sündmusetüübis osalevad poisid vähem (38% saavutusverbe).

Tegevus ja seisund on mõlemad kestvad ja piirivõimaluseta (imperfektiivsed),²² kuid seisund on staatiline. Seisundit väljenda-

²² Tegevust (dünaamiline) ja seisundit (staatiline) ei saa eristada järgalt, verbide jagunemine nende sündmusetüüpide vahel on skalaarne ja mitmed verbirühmad jäävad nende kahe piirimaile. Skaala ühes otsas on

vate verbide hulk oli poiste ja tüdrukute puhul võrdne (vastavalt 14,7% ja 14,9%) – ilmselt on liikumine ehk dünaamilisus laste puhul üldse olulisem kui seisund ja seisundiverbide suhteliselt väiksem hulk seda kajastaski. Poiste sündmusetüüpide hulgas oli seisund sageduselt viimane, tüdrukute sündmusetüüpide hulgas eelviimane sündmusetüüp. Sellistki sündmusetüüpi on vaja, sest inimene ei ole loodud tegutsema kogu aeg. Poisid ja tüdrukud näiteks *ootavad* või *magavad* (11), *on rahul, tahavad, teavad* (13), *loodavad* (16), *kardavad*, *neile tundub*, *nad ei saa*, *neile meeldib* (15) miski või keegi:

(11) Oli reedeõhtu. Patrik magas juba. (AP 2003a: 14)

(12) Alguses kasvas Patrik hulk aega ema kõhus. (AP 2003c: 9)

(13) „Inimese uni on püha!“ teadis Ats. (HV 2005: 7)

(14) „Siis on ju kogu aeg pühapäev!“ arvas Liisu ja hüppas jalalt jalale. (HV 2005: 7)

(15) Paulale meeldis komposteerida. (AP 2003b: 42)

(16) Paula lootis, et ta unustatakse ära. Et ehk nad unustavad üldse kogu selle operatsiooni ära. (AP 2003a: 22)

Vendleri mudeli järgi analüüsitud verbikesksed situatsioonitüübid näitasid, et kahe kirjaniku lugudesarjas on poiste ja tüdrukute tegevuse struktureeritus ajas ehk tegevuslaad mõnevõrra erinevad. Tüdrukuid iseloomustab ülekaalukalt selline tegevus, mis toimub kohe, siin ja praegu ning millel on tulemus (64,1% saavutusverbe). Nn tüdrukute verbidel on sellised leksikaalsemantilised tunnused, nagu dünaamilisus, teelisuus ja momentaansus.

Ka poiste verbikesksetele sündmusetüüpidele on omane dünaamilisus, kuid nende sündmusetüüpe iseloomustab saavutuste väiksem hulk ja osalemine ajaliseltselt piiritlemata (imperfektiivses) sündmusetüübis, mis ei ole tulemuslik. Poisid alustavad tegevust,

---

tüüpilised dünaamilised sündmused, teises otsas tüüpilised seisundid (Pajusalu 2009: 67).

julgevad n-ö teele asuda, kuigi tulemust nad alati kas ei tea või ei oska ette kujutada. Kokkuvõtvalt puudutas poiss- ja tüdrukutege- laste kõige suurem erinevus sündmusetüüpe, millele iseloomulikud jooned olid seotud kestuse ja tulemuslikkusega.

Poiste ja tüdrukute tegevusi väljendavad tuumverbid

Koostatud minikorpuses olid kõige sagedasemad tuumverbid (esi- nemiskordades) *hakkama* (39), *olema* (35), *minema* (32), *võtma* (30), *tahtma* (26), *pidama* (24), *panema* (20), *tegema* (20), *saama* (19), *tulema* (13), *jääma* (12), *andma* (3), *võima* (3).

Tüdrukute tegevusi tähistanud verbide hulgas oli kõige sageda- sem verb tuumverbide hulka kuuluv *olema*, samal ajal kui *hakkama* oli sagedasemaid verbe poiste puhul (vt tabel 1).

Tabel 1. Poiss- ja tüdrukutege laste kümne sagedasema tuumverbi esinemisjuhtude hulk ja osakaal verbisõnede koguhulgast (tüdrukutege lastel 724 ja poisstege lastel 190 verbisõnet)

Verb	Esinemisjuhte		Osakaal	
	Tüdrukud	Poisid	Tüdrukud	Poisid
1) <i>olema</i>	32	3	4,4%	1,6%
2) <i>minema</i>	30	2	4,1%	1,1%
3) <i>võtma</i>	26	4	3,6%	2,1%
4) <i>hakkama</i>	26	13	3,6%	2,1%
5) <i>pidama</i>	24	0	3,6%	0%
6) <i>panema</i>	16	4	2,2%	2,1%
7) <i>tahtma</i>	15	11	2,1%	5,8%
8) <i>tegema</i>	12	1,7	8%	4,2%
9) <i>tulema</i>	9	4	1,2%	2,1%
10) <i>andma</i>	2	0,3	1%	0,5%

Tabelist on selgelt näha, et verb *tahtma* on poiste verbide hulgas tunduvalt sagedasem kui tüdrukute verbide hulgas (vastavalt 2. ja 7. kohal). Verbi *pidama* oli kasutatud vaid tüdrukute tegevuse märkimisel. Üllatuslikult oli poiste tegevuse märkimiseks väga vähe kasutatud *andma*-verbi.

Olema-verbi, mis märgib ajahetkest sõltumatut järjepidevat protsessi, oli A. Perviku teostes kasutatud just teksti algusosas, kus kirjanik tutvustab ja kirjeldab tegelaskuju:

(17) Patrik on Paula väike vend. (AP 2002b: 7)

(18) Patrik on just kahe ja poole aastane. (AP 2002b: 7)

Kuigi *olema*-verbi oli kasutatud nii poiste kui ka tüdrukute tegevuse tähistamiseks, oli see sagedasim tüdrukute verbide hulgas. Materjalist selgus, et mõlemad autorid pidasid oluliseks kirjeldada tüdrukute välimust või meeleseisundit, sealhulgas oli kirjanik Aino Pervik üsna sageli ära märkinud ka tunde intensiivsuse (19; 20) või selle sageduse (19; 21):

(19) Paula oli *tihti hästi rõõmus*. (AP 2003c: 19)

(20) Ometi oli ta [Paula] *natuke pettunud*, sest ta tahtis juba ammu endale pissivat nukku. (AP 2001a: 30)

(21) „Nii,“ oli ta [Liisu] *endaga rahul* ja astus võidukalt kööki. (HV 2005: 46)

(22) „Alati sa hirnud nagu hobune!“ oli Liisu *solvunud*. (HV 2005: 12)

(23) „Just,“ oli Ats Liisu seletusega *väga rahul*. (HV 2005: 7)

(24) „Mismoodi?“ oli Ats *elevil*. (HV 2005: 41)

Minema on olemuselt liikumisverb ja osutab suunda sellisesse kohta, kus tegija-liikuja²³ mõistestamise²⁴ hetkel ei asu. Vastupidiselt verbidele *viima* või *tooma* põhjustab *minema*-verbi puhul liikumise tegevussubjekt ise (25–26). Lastekirjanduse tekstides kirjeldatud situatsioonides oli *minema*-verb enamasti kasutusel situatsiooni alguse kirjeldamisel ning sagedamini täiskasvanute liikumise puhul. A. Perviku ja H. Vilepi teoste peategelased, tüdrukud ja poisid, läksid konkreetseesse kohta:

- (25) Ta [Paula] läks ilusti *laua juurde*, mis siis, et aabitsaid enam ei olnud. (AP 2001b: 29)
- (26) Ta [Liisu] läks *koridori* ja kükitas riidenagis rippuvate palitute all kohe tükk aega. (HV 2005: 14)
- (27) Ats läks *kapi juurde* ja vaatas kogenud koka pilguga maitseaineriivi üle. (HV 2006: 8)
- (28) Patrik läks kohe *liivakasti* ja hakkas liivaga mängima. (AP 2001a: 35)

Vaid tüdrukute situatsioonides oli *minema*-verbi kasutatud selleks, et tähistada liikumist ka abstraktsesse kohta, enamasti mõnda emotsionaalsesse seisundisse (29–31):

- (29) Paula läks järjest *murelikumaks*. (AP 2001b: 29)
- (30) Paula läks äkki *paanikasse*. Paula läks niisugust *hirmu täis*, et ta ei suutnud enam isegi mõelda. (AP 2003b: 30)
- (31) Paula läks kohutavalt *vihaseks*. (AP 2002b: 35)
- (32) Paula läks näost *punaseks*. (AP 2002b: 18)
- (33) Paula läks alati hirmus *pahaseks*, kui talle öeldi, et ta ei saa suurte inimeste asjadest aru. (AP 2003a: 23)

---

²³ Siinses artiklis kasutatakse semantilist rolli väljendava termini *agent* asemel I. Trageli järgi (2003) sageli terminit *tegija-liikuja* (vt Tragel 2003: 26).

²⁴ Kognitiivses lingvistikas eelistatakse tähenduse asemel kasutada terminit *mõiste* baasterminina, mille najal tuuakse sisse teised teoreetilised konstruktid. Tähenduse konstrueerimist – kas keele struktuuris või konkreetse suhtlusaktis – nimetatakse *mõistestamiseks* (Õim 2008: 617).

Mõlema tuumverbi, nii *olema* kui ka *minema* puhul selgus, et nende verbidega väljendati sageli tüdrukute erilaadseid tundeseisundeid. Kui *olema*-verbi abil anti edasi tüdrukute rõõmu või kurbust, siis *minema*-verbi kasutamine märkis liikumist pigem negatiivsete tunnete poole.

Võtma väljendab tegevuse algust (intseptiivne aspekt), nagu *maksmist* võib vaadelda kui *ostmise* lõppjärku (Labi 2006: 11). *Võtma* tähenduses puudub modaalsus, selle verbiga väljendatud tegevus leiab aset kindlasti. Enamasti oli vaadeldud teostes *võtma*-verbi kasutatud situatsioonides, kus tegijaks-liikujaks olid tüdrukud, vähematel kordadel oli seda verbi poiste verbikesksetes situatsioonides. Nii Perviku kui ka Vilepi tekstides võtsid tüdrukud ja poisid konkreetseid, mitte abstraktseid entiteete (34–37), seega ei olnud selle verbi kasutamise puhul poiste ja tüdrukute vahel sisulisi olulisi erinevusi:

(34) Patrik tegi käe lahti ja Paula võttis lumimarja ära. (AP 2002b: 23)

(35) Patrik võttis oma valge jänku kaissu ja jäi kohe uuesti magama.
(AP 2001a: 32)

(36) Ta [Liisu] võttis voodi alt oma varustuse ja tõmbas selga.
(HV 2009: 32)

(37) Patrik võttis kannu ja valas kõigile teed. (AP 2003c: 30)

Verbil **hakkama** on kaks suuremat kasutusvaldkonda – alguse väljendamine ning tähenduse 'kinni võtma, haarama' väljendamine. On väidetud, et näiteks kui 17. sajandi tekstides domineeris neist viimane, siis tänapäeval on selgelt ülekaalus esimene. Eriti levinud on *hakkama* ahelverbides tegevuse alguse väljendajana (Piiroja 2010: 55). 18 tuumverbit markeerivad algust seitse, üks neist verbidest on algust väljendav *hakkama*. Eesti keele andmed kinnitavad, et sündmuse algus on sündmusstruktuuris kõige esilduvam osa

(Pajusalu jt 2004: 36) ning eesti lapsedki omandavad esmalt *hakkama*-verbi just sündmuse alguse, mitte tuleviku tähistajana (Argus, Kõrgesaar 2012: 9).

Materjalis leiduvate *hakkama*-verbide põhjal võib öelda, et vaadeldud teoste poisid ja tüdrukud alustavad tegevusi neutraalselt, tegutsevad olevikus ja kestvalt (verb esines sageli koos kestva tegevust väljendava *ma*-tegevusnimes verbiga), vt näited 38–41. Verbi *hakkama* oli enamasti kasutatud ahelverbides:

(38) Nüüd hakkasid Paula ja Patrik lauda katma. (AP 2003c: 27)

(39) Ta [Liisu] pugus jällegi koridori nagis rippuvate mantlite taha ja hakkas mõtlema. (HV 2007: 6)

(40) Jonnima hakkas Patrik näiteks siis, kui isa tahtis elutoas televiisorist uudiseid vaadata ja käskis köögipingi kööki tagasi viia. (AP 2003c: 17)

(41) Patrik hakkas minema. (AP 2002b: 32)

P. Piiraja järgi (2010) võib *hakkama*, sõltuvalt leksikaalverbiga tähistatava situatsiooni olemusest, väljendada situatsiooni algust erineval viisil. Näiteks tegevuste ja soorituste puhul näitab *hakkama* nende alguspunkti (näited 38, 39 ja 41), kuid seisundimuutusele viitavate verbide puhul väljendab enamasti situatsiooni toimumise eelfaasi, ehkki võib sobiva konteksti korral viidata ka habituaalse situatsiooni algusfaasile. Seisundite puhul võib *hakkama*-verb väljendada seisundi punktuaalset algust või sujuvat üleminekut ühest seisundist teise (Piiraja 2010: 55). Siinse materjal puhul on *hakkama*-verbi üldjuhul kasutatud tegevuse algusfaasi märkimiseks.

Hakkama oli poiste verbikesksetes situatsioonides kõige sagedasem tuumverb, tüdrukute verbide hulgas esines seda verbi peaaegu poole vähem (vt tabel 1). Tahtmatut algust (42) või tulevikku (43–45) väljendati *hakkama* abil väga vähe. *Hakkama* kasutamise erinevus poiste ja tüdrukute vahel seisneb selles, et tüdrukute tegevust mär-

kivate sündmuste puhul märgiti *hakkama*-verbi abil nii sündmuse algusfaasi kui ka tulevikku, poiste sündmusetüüpide puhul ei olnud *hakkama*-verbi tuleviku märkimiseks kasutatudki:

- (42) Paulal hakkas kole piinlik. Peaaegu oleks nutt peale tulnud.
(AP 2001b: 39)
- (43) Ise hakkab Paula selles oma tulevikus tegema klaasist väikseid armsaid loomi, mida saab panna ülemisele riulile, kust lapsed neid kätte ei saa. (AP 2001b: 25)
- (44) „Hakkan tuletõrjajaks!” otsustas Liisu. (HV 2007: 27)
- (45) Kuidas ta [Liisu] muidu hakkab inimesi [siis kui ta suureks kasvab] tulest välja tooma. (HV 2007: 37)

Tahtma-verbi puhul on võimalik esile tuua, et ülekaalukalt sai tüdrukute tahtmine alguse (primaarselt) mitte nendest enesest, vaid väljastpoolt – tegija-liikuja keskne tahtmine vastandus välisele. Tüdrukute tegevusi tähistavates lausetes esines *tahtma*-verb enamasti tingivas kõneviisis ja mineviku vormis, tüdruku soovid olid väljendatud, ehkki need ei täitunud. Keeles ongi leksikaalseid ja grammatilisi kategooriaid, mis toimivad kujutletava mentaalse ruumi loojatena. Eesti keeles on selleks tingiv kõneviis, mis võib luua mitterealseid mentaalseid ruume, näiteks soovruumi või tegelikult toimumata sündmuse ruumi (Pajusalu 2009: 118). Siinsetes näidetes on soovruum loodud sõna *oleks* abil ning koos *tahtma*-verbiga on moodustatud tingiva kõneviisi täisminevik. Tüdrukpeategelase soovruumi mahtusid riided (46), kingad (47), toit (48):

- (46) Paula oleks tahtnud vähemalt heleroosat *kleiti*, millel olid volangid ja pitsid ja lehvid igal pool küljes, ja nende vahel mõned kuldseid pärlid. (AP 2001b: 9)
- (47) Paula oleks vähemalt *uusi kingi tahtnud*, aga ema ütles, et uusi ei ole vaja, kui harilikud on olemas. (AP 2001b: 12)

(48) Paula oleks tahtnud neid [Jutt oli spargelkapsast. Ema arvas, et need ei maitsegi Paulale.] proovida, kuid ema ütles alati, et ostab mõni teine kord. (AP 2003b: 29)

Poiste soovide-püüdluste puhul vastasseis tegija-liikuja välise tahtmisega puudus. Poiste verbide hulgas esines ka *tahtma* sellist kasutust, mis märkis tegevuse jaoks vajalike oskuste või võimaluste puudumist (*tahtma* esines sageli koos *da*-infinitiiviga; näited 49–52):

(49) Patrik äratas ema üles ja nõudis: „Tahan multifilmi vaadata!” (AP 2003c: 15)

(50) „Pati tahab lääkida.” ütles Patrik pahaselt. „Pati tahab öelda hallo, hallo!” (AP 2003c: 44)

(51) „Ma tahan süüa!” ütles Patrik. (AP 2001a: 19)

(52) „Pati tahab ka lauda katta!” ütles Patrik. (AP 2003c: 53)

Võrreldes kahe vaadeldud kirjaniku teoseid, torkab silma, et Aino Pervik on sageli teinud tegelaste sisekõne nähtavaks, ta kirjeldab oma tegelaste tahtmisi enam kui Heiki Vilep. Enamasti on Perviku tegelastel *tahtma*-verbiga väljendatud soovid, mis võivad, aga ei pruugi teoks saada.

Pidama on modaalverb, kusjuures modaalsus asub tegijast-liikujast väljaspool – keegi teine kohustab tegijat millekski (vrd *tahtma*-verb, mille puhul on modaalsus tegija-liikuja sees).

Ilona Trageli järgi (2003) on *pidama* tähenduses sisalduv kohustus esmane tähendus (Tragel 2003: 45), selle verbi iseseisev leksikaalne tähendus on sekundaarne (Uuspõld 1989: 474). Ellen Uuspõld nimetab *pidama*-verbi samuti üheks kohustuslikkuse modaalverbidest. Kohustuslikkust väljendatakse veel verbide *tulema* ning ühe *saama*-verbi kasutusvõimaluse abil. Võrrelduna *tulema* verbiga on *pidama* juba oma põhitähenduselt modaalne (Uuspõld 1989: 474). Kuigi tänapäeva eesti keeles on *pidama*-verbil kaks tähendust, on see

ajalooliselt olnud üks verb, kusjuures EKSSi esimene (modaalne) tähendus on kujunenud teisest ('hoidma') (Tragel 2003: 33). Vajalikkuse või kohustuslikkuse modaalverbina märgib *pidama*-verb deontilist modaalsust (EKG 1993: 186).

Pidama-verbi ei olnud poiste sündmusetüüpide tähistamiseks kasutatud, tüdrukute tuumverbide hulgas oli *pidama* sageduselt viies. Tüdrukute sündmusetüüpides märkis *pidama* konkreetset tegevust reaalses maailmas (objekti positsioonis pole mitte noomen, vaid verb) ning selgelt esmast tähendust ehk kohustust:

(53) Kuna tuletõrjuja riideid polnud kusagilt võtta, pidi Liisu seda-puhku leppima dressipükste ja vihmamantliga. (HV 2007: 28)

(54) Ta pidi ju Patrikut julgustama ja kaitsma, sest tema oli vanem ja targem. (AP 2003c: 41)

(55) Pealegi kippus toru lühikeseks jääma ja Liisu pidi seda teise käega järele kiskuma. (HV 2007: 18)

Tegema-verbi on siinses andmebaasis kasutatud 4,2%-l poiste verbisõnede koguhulgast, tüdrukute puhul on see osakaal 1,7% (vt tabel 1), seega oli *tegema*-verbi kasutatud poiste tegevuse tähistamiseks sagedamini kui tüdrukute tegevuse märkimiseks. *Tegema*-verb kuulub I. Trageli järgi (2003: 22) koos *olema*-verbiga üldverbide hulka ja sellel võib olla viis sihtmõistet: kausatiiv, kontinuatiiv, rõhutamine, kohustus ja proverb, mis paistab olevat eesti keele *tegema* levinumate kasutuste lähim vaste (Tragel 2003: 45). Vaadeldud materjalis oli *tegema*-verbiga mingit tegevust rõhutatud:

(56) Ta teeb Patrikule raamatu, kus on tähed sees! Ta teeb Patrikule aabitsa! (AP 2001b: 13)

Üksikutel juhtudel oli *tegema*-verb kasutusel kausatiivses situatsioonis:

(57) Kodus tegid Paula ja Patrik kommikotid kohe lahti. (AP 2001b: 32)

Enamasti oli seda verbi aga siiski kasutatud proverbina:

(58) Patrik tegi kohe Atsile järele. (AP 2005: 10)

(59) Patrik tegi paberi siniseid kõverikke täis. (AP 2001b: 31)

(60) Paula tegi ühe paberi peale mitu tähte. (AP 2001b: 46)

Panema-verbi kasutamist iseloomustades võib väita, et materjalis esines lauseid, kus verbid *panema* ja *võtma* või *panema* ja *tooma* esinesid ühes lauses korraga. Tähtenduslikult ongi *panema*-verbile iseloomulik liigutatava-instrumenti olemasolu, liikumine koos sellega ja verbi abil tähistatud tegevuse kindel lõpule viimine. Enamikul *panema*-verbi esinemisjuhtudest olid tegijaks-liikujaks tüdrukud (näited 61–62), vaid ühel korral oli seda kasutatud seoses poiss-tegelasega (63):

(61) Paula pani *daaliad* lauale ja tõi korvi Kitiga kööki. Ta pani *korvi* akna alla nurka ja võttis rätiku korvi pealt ära. (AP 2001a: 19)

(62) Väike Liisu pani kiviga käe *selja taha* ja vahetas kivi plastiliinimuna vastu ümber. (HV 2005: 48)

(63) „Käkitegu,“ ütles Ats. „Ma lülitan tolmuimeja juba enne külaliste tulekut sisse ja panen toru *puhumise auku* ka *paika*. Siis /.../ (HV 2007: 13)

Poiste ja tüdrukute puhul kasutatud tuumverbide eri sagedus näitas, et mõlemad autorid, nii A. Pervik kui ka H. Vilep, kasutasid tüdrukute tegevuse tähistamisel kõige sagedamini verbe *olema*, *minema* ja *võtma*, sellal kui poiste puhul olid kõige sagedasemad *hakkama*, *tahtma* ja *tegema*. Näiteks *hakkama*-verbi oli nn tüdrukute verbide hulgas peaaegu poole vähem.

Tuumverbide erilaadsest kasutamisest poiste ja tüdrukute puhul ilmneb, et peale selle, et *tahtma* on poiste verbide hulgas tunduvalt sagedasem kui tüdrukute verbide hulgas, esines tüdrukute tegevuste juures olukord, kus tegija-liikuja keskne tahtmine vastandus välisele,

poiste soovide-püüdluste puhul selline vastasseis puudus. *Pidama*-verbi oli enam kasutatud tüdrukute tegevuse edasiandmisel, samal ajal kui poiste tegevuste märkimiseks ei olnud seda kasutatud ühelgi korral. *Olema*-verbi kasutusjuhud, mis olid kõige sagedasemad tüdrukute verbide hulgas, näitasid, et nii A. Pervik kui ka H. Vilep pidasid oluliseks kirjeldada tüdrukute välimust ja meeleseisundit, märkides sealhulgas verbi laienditega ära tunde intensiivsuse või selle sageduse. Lisaks märkis *minema*-verbi kasutamine tüdrukute tegevuste puhul liikumist negatiivsete tunnete poole (poiste puhul nii ei olnud, poisid läksid konkreetsele kohta). Olulisi erinevusi ilmnas veel verbi *hakkama* esinemisel: see verb märkis poiste puhul pigem tegevuse algusfaasi ja tüdrukute puhul tulevikku.

Kokkuvõte

Eesti lastekirjanduse väikesemahulise tekstihulga verbide leksikaal-semantiline analüüs annab sissevaate sellesse, kuidas poiste ja tüdrukute tegevus on eri tüüpi verbide abil erinevalt struktureeritud ning seda nii ajas kui ka olemuslikult. Materjali analüüsist ilmnas, et eri soost ja vanusest autorite loodud kahe tüdrukutegevuse tegevusi kujutavad verbid sarnanesid omavahel nagu ka kahe poisstegevuse tegevusi tähistavad verbid. Seega võib väita, et eesti lastekirjanduse kaks autorit representeerivad siinses uurimuses vaadeldud teostes poiste ja tüdrukute tegevusi erinevalt.

Kogu materjalist nähtub, et poiste ja tüdrukute sündmusetüüpide ajamõõde on erinev: poiste tegevust iseloomustab enamatel kordadel kestus. Tüdrukute tegevuse märkimiseks olid autorid ülekaalukalt kasutanud saavutuse sündmusetüüpi, mis näitab, et nende tegevusel on lühikese aja jooksul kohe kindel tulemus.

A. Perviku ja H. Vilepi vaadeldud lasteraamatute põhjal on eesti kultuuris prototüüpne poiss tegevuse algataja ning suunab lisa-

energia tegevuse jätkamisse, endast väljapoole. Prototüüpne tüdruk tegutseb kestuselt piiritletud olukorras, üsna lühikest aega ja tulemuslikult. Energiat, mis on vajalik tegevuse jätkamiseks, kasutavad tüdrukud pigem tulemise saavutamiseks. Kirjanikud on loonud tüdruktegelased tagasihoidlikumaks, tüdrukud tegutsevad pigem kindla peale, üsna lühikese aja vältel toimivas sündmusetüübis.

Tööhüpotees, mille järgi oletati, et vastavalt traditsioonilisele soostereotüübile võivad tüdrukud olla vähem dünaamilised, ei pidanud vaadeldud materjali põhjal paika – staatilist sündmusetüüpi esines nii peategelaste – tüdrukute – kui ka poiste puhul võrdselt. Lisaks, kuigi poisid ei olnud peategelased, oli nende tegemisi iseloomustatud paljude dünaamiliste verbidega. Ilmselt ei ole tekst lastele siis huvitav, kui tegelased lihtsalt on, pigem äratav lugemishuvi selline tekst, kus tegelased midagi teevad. Seega ilmselt analüüsis ka ilukirjandusele ja täpsemalt just lastekirjandusele üldiselt iseloomulik dünaamilisust rõhutav verbikasutus. Lisaks ühtivad saadud andmed laste enda spontaanse kõne põhjal saadud andmetega (Argus 2007), ka seal on kõige enam just tegevusverbe.

Lisaks näitasid analüüsitud verbikesksed ühendid, et femiiniinseks peetav emotsionaalsus (Tarrend 2004: 31) ja kindla peale tegutsemine, mis võib väljendada alalhoidlikkust, on tööpoolest sagedamini seotud tüdrukute kui poistega. Seda näitas ühelt poolt teelise saavutuse sündmusetüübi sagedus tüdrukute puhul ja *minema*-verbi kasutamine selleks, et tähistada liikumist abstraktsesse kohta – tundeseisundisse. Vaadeldud verbikogumi põhjal võib väita, et poisid on aktiivsed, hakkajad, tegutsejad, kuid erinevalt A. Tarrendi vaadeldud Brita-lugudest tüdrukule iseloomulikku abitust ja passiivsust H. Vilepi ja A. Perviku verbikasutusest ei ilmenud.

Lastekirjanduses järgitava sotsiokultuuriliste väärtuste süsteemi ilmestas ka tuumverbide analüüs. Ilmselt, et ühe ja sama sagedase

verbi puhul võivad tüdruktegelase puhul olla sagedasemad ühed ja poissteigelase puhul teised tähendused. Kõigepealt ilmestavad sagedusloendi esimesed verbid: tüdrukute puhul *olema*, *minema*, *võtma*, kuid poiste puhul *hakkama*, *tahtma*, *tegema*, kujukalt selliste väärtuste süsteemi, kus naissooga seostatakse alahoidlikkust ja praktilist toimetamist ning meestega ettevõtlikkust ja tegutsemist.

Staatiline, sisemise arenguta *olema*-verb oli kõige sagedasem tüdrukute verbide hulgas, samal ajal kui dünaamiline, sisemise arenguga ja tegevuse algust rõhutav verb *hakkama* väljendas enamikul kordadel poiste tegevust. Samuti oli just poistega seoses kasutatud sagedasti verbi *tahtma*, samal ajal kui verbi *pidama* polnud kasutatud üldse. Tüdrukute verbide hulgas ei olnud tuumverbide sagedusloendis esimese kuue verbi hulgas *tahtma*-verbi, kuid oli *pidama*-verb. Seega võib väita, et vaadeldud teostes tüdrukud *peavad*, poisid *tahavad*. *Tahtma*- ja *pidama*-verbi selline jaotumine poiste ja tüdrukute tegevuse märkimisel näitab, et tüdrukute puhul sageli ei peeta nende tahtmist oluliseks. Lähemal *tahtma*-verbi kasutuse analüüsimisel selgus, et tahtmine satub väliste tingimuste või, konkreetselt, teiste tegelaste tahtmisega sageli vastuollugi (tüdrukute tegevust tähistavates lausetes esines *tahtma*-verb enamasti tingivas kõneviisis ja mineviku vormis). Lisaks ilmnes, et kui tüdrukud tahtsid enamasti reaalseid entiteete (kas esemeid või mingit toitu või mingis kohas olla), siis poisid hoopis oskusi, mida neil veel ei olnud.

Samuti ilmneb tüdrukute verbikesksete sündmusetüüpide puhul kahe sagedase tuumverbi, *olema* ja *minema* kasutamise erisus tundeseisundite väljendamisel. Kui *olema*-verb andis edasi tüdrukute rõõmu ja kurbust, siis *minema*-verb, kasutatuna tähistamaks abstraktsesse olukorda minemist, väljendas tüdruku minekut tasakaalust välja, pigem negatiivsete tunnete poole.

Hakkama-verbi erinev kasutus näitas, et kui tüdrukute puhul oli selle verbiga sageli väljendatud abstraktsem tegevus, näiteks

unistused sellest, kelleks tulevikus hakata, siis poisid pigem alustavad mõnd konkreetset tegevust või *hakkavad* kuhugi liikuma.

Üldistades poiste ja tüdrukute tegevuse märkimiseks kasutatud verbide põhjal meesautori Heiki Vilepi ja naisautori Aino Perviku loodud tegelaskujusid, võib väita, et kaks eri soost autorit on teineteisest sõltumatult loonud omavahel üsna sarnaste joontega tüdruk- ja poisstegelaskujud. Ilmselt ei ole A. Pervik ja H. Vilep lastekirjanduse tegelaskujusid teksti kirjutades loonud uusi stereotüüpe, pigem kinnitavad nende autorite tekstides kajastatud soostereotüübid juba olemas olevaid. Ka väikesemahuline analüüsitud verbikogum lubab oletada, et olenemata autori vanusest või soost ollakse mõjutatud ühiskonnas kehtivatest soostereotüüpidest.

Allikmaterjal

- AP 2001a = Pervik, Aino 2007. Paula läheb linna elama. Tallinn: Tiritamm.
AP 2001b = Pervik, Aino 2007. Paula esimene koolipäev. Tallinn: Tiritamm.
AP 2001c = Pervik, Aino 2001. Paula jõulud. Tallinn: Tiritamm.
AP 2002a = Pervik, Aino 2002. Paula õpib emakeelt. Tallinn: Tiritamm.
AP 2002b = Pervik, Aino 2002. Paula ja õuelapsed. Tallinn: Tiritamm.
AP 2003a = Pervik, Aino 2003. Paula viiakse haiglasse. Tallinn: Tiritamm.
AP 2003b = Pervik, Aino 2003. Paula käib poes. Tallinn: Tiritamm.
AP 2003c = Pervik, Aino 2003. Paula ja Patrik. Tallinn: Tiritamm.
AP 2005 = Pervik, Aino 2005. Paula raamatukogus. Tallinn: Tiritamm.
HV 2005 = Vilep, Heiki 2005. Liisu. Tartu: Vilep ja Vallik.
HV 2006 = Vilep, Heiki 2006. Liisu liivaaugus. Tartu: Vilep ja Vallik.
HV 2007 = Vilep, Heiki 2007. Liisu leiutab küünlapuhuja. Tartu: Vilep ja Vallik.

Kirjandus

- Annus, Epp 2002. Kuidas kirjutada aega. *Oxymora*, 5. raamat. Tallinn: Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus.
- Argus, Reili 2007. Eesti keele verbi ajamorfoloogia ja aspektilisuse omandamisest. – M. Erelt (toim). *Emakeele Seltsi aastaraamat 52*, 2006. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, 7–32.
- Argus, Reili; Helen Kõrgesaar 2012. *Hakkama*-verb lapsekeeles: Kas aspektilisuse või tuleviku tähistaja? *Emakeele Seltsi aastaraamat 57*, 2011. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, 9–24.
- Danesi, Marcel; Paul Perron 2005. Kultuuride analüüs. Tallinn: Valgus.
- EKG II = Erelt, Mati, Reet Kasik, Helle Metslang, Henno Rajandi, Kristiina Ross, Henn Saari, Kaja Tael, Silvi Vare 1993. Eesti keele grammatika. II. Süntaks. Lisa: Kiri. Trükki toimetanud Mati Erelt (peatoimetajana), Tiiu Erelt, Henn Saari, Ülle Viks. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituut.
- EKSS = Eesti kirjakeele seletav sõnaraamat. Toimetanud Margit Langemets, Mai Tiits, Tiia Valdre, Leidi Veskis, Ülle Viks, Piret Voll. Eesti Keele Instituut. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Kapanen, Airi 2010. Mida teevad poisid ja tüdrukud eesti uuemas lastekirjanduses. Magistritöö. Tallinn: Tallinna Ülikool.
- Karlsson, Fred 2002. Üldkeeleteadus. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Kasik, Reet 2008. Meediateksti analüüs: eesmärgid ja meetodika. – Tekstid ja taustad V. Toimetanud Reet Kasik. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 10–43.
- Kerge, Krista 2003. Autori stiil ja allkeele tekst. – Tekstid ja taustad II. Toimetanud Reet Kasik. (= Tartu Ülikooli üldkeeleteaduse õppetooli toimetised 26) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 59–89.
- Kolga, Voldemar 2000. Naiseks ja meheks olemisest aastatuhande vahetusel Eestis. – Teel tasakaalustatud ühiskonda. Naised ja mehed Eestis. Toimetanud Peeter Maimik, Kadi Mänd ja Ülle-Marike Papp. Tallinn: Eesti Vabariigi Sotsiaalministeerium, 8–16.
- Labi, Kanni 2006. Eesti regilaulude verbisemantika. (= *Dissertationes Philologiae Estonicae Universitatis Tartuensis* 18.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.

- Leppiman, Anu 1996. Sotsiaalse sugupoole kujunemisest eelkoolieas Eesti ja Soome võrdlusandmete taustal. Magistritöö referaat. Tallinn: Spin Press.
- Loog, Mai 1988. Soome mõjusid Tallinna noorte keelekasutuses. – Keel ja Kirjandus 2, 83–89; 3, 144–148.
- Loog, Mai 1991. Esimene eesti slängisõnaraamat. Tallinn: Mai Loog.
- Loog, Mai 1992. Sanat tyttöjen ja poikien puheessa. Tutkimus Tallinnan koululaisten puhekielestä ja slangista. Opera fennistica linguistica. Tampere: Tampereen yliopisto.
- Metspalu, Eike 2007. Heiki Vilep ja uusim lastekirjandus. Magistritöö. Tartu: Tartu Ülikool.
- Märka, Rita Ilona 2003. Soospekt ja selle keeleline ülekanne: Emil Toode „Piiririik”. Magistritöö. Tartu: Tartu Ülikool.
- Müürsepp, Mare 2008. Klassikaks sündinud. – Eesti Lastekirjanduse Teabekeskuse Toimetised 3, 76–96.
- Nemvalts, Peep 2000. Alusfraasi käändevaheldus tänapäeva eesti kirja-keeles. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Pajusalu, Renate, Ilona Tragel, Ann Veismann, Maigi Vija 2004. Tuumsõnade semantikat ja pragmaatikat. (= Tartu Ülikooli üldkeeleteaduse õppetooli toimetised 5.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Pajusalu, Renate 2009. Sõna ja tähendus. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Piiraja, Piret 2010. Verb *hakkama* situatsiooni alguse väljendajana eesti keele ahelverbides. Magistritöö. Tartu: Tartu Ülikool.
- Piits, Liisi 2004. Sõnade *mees*, *naine* ja *inimene* esinemisümbrusest ja stiilivärvingust. Magistritöö. Tallinn: Tallinna Pedagoogikaülikool.
- Pilvre, Barbi 2000. Mehed, naised ja meedia. – Teel tasakaalustatud ühiskonda. Naised ja mehed Eestis. Toimetanud Peeter Maimik, Kadi Mänd ja Ülle-Marika Papp. Tallinn: Eesti Vabariigi Sotsiaalministeerium, 54–58.
- Puna, Kerli 2006. Soospetsiifilised isikunimetused sõnaraamatutes ja tekstides. Magistritöö. Tartu: Tartu Ülikool.
- Shirai, Yasuhiro, Andersen, Roger. 1995. The acquisition of tense-aspect morphology: a prototype account. – *Language*, 71, 4, 743–762.
- Siibak, Andra 2005. *Talk-show „Mamma Mia”* diskursiivsete praktikate analüüs. Magistritöö. Tartu: Tartu Ülikool.

- Taylor, John R. 2003. *Cognitive grammar*. Oxford; New York: Oxford University Press.
- Tarrend, Ave 2004. Kahtlasest õnnest, mida reklaamib Viljaküla Brita. – *Nukits*, 28–33.
- Tenjes, Silvi 2008. Sookategooriad keeles ja maailmas. – *Akadeemia* 11, 2339–2357.
- Tragel, Ilona 2002. Kognitiivsest lingvistikast. Mida kognitiivne tähendab ja mis tal keelega pistmist on. – *Oma Keel* 1, 5–12.
- Tragel, Ilona 2003. *Eesti keele tuumverbid*. (= *Dissertationes Linguisticae Universitatis Tartuensis* 3). Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Uuspõld, Ellen 1989. Modaalasusest ja modaalset predikaadist eesti keeles. – *Keel ja Kirjandus* 8, 468–477.
- Vaiss, Natalia 2004. Eesti keele aspekti väljendusvõimalusi vene keele taustal. Magistritöö Tallinna Ülikooli eesti keele õppetoolis.
- Vare, Silvi 2008. Potentsiaalsetest sõnadest leksika ja grammatika vaatenurgast. – *Keel ja Kirjandus* 7, 531–552.
- Whorf, Benjamin Lee 2010. *Keel, mõtlemine ja tegelikkus*. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Wulff, Stephanie 2006. Go-V vs. go-and-V in English: A case of constructional synonymy? In S. T. Gries & A. Stefanowitsch (Eds.), *Corpora in Cognitive Linguistics. Corpus-based approaches to syntax and lexis*. Berlin: Mouton de Gruyter, 101–125.
- Vendler, Zeno 1957. Verbs and Times. *The Philosophical Review*, LXVI (1957), 143–160. <http://www.jstor.org/discover/10.2307/2182371?uid=3737920&uid=2&uid=4&sid=56257544723> (14.06.2012).
- Õim, Haldur, Ilona Tragel 2007. Teoreetilise keeleteaduse arengust mujal ja meil XXI sajandi algul. *Keel ja Kirjandus* 2, 98–115.
- Õim, Haldur 2008. Kognitiivne pööre. – *Keel ja Kirjandus* 8/9, 617–627.

Verb-centered constructions as socio-cultural allocators in contemporary Estonian children's literature

This paper presents a preliminary attempt to use literary texts for the linguistic analysis of gender-specific verbs. The verbs and situation types under investigation are described on the basis of the texts of two Estonian authors: Aino Pervik and Heiki Vilep. The general goal of the analysis is to compare verb-centered constructions used with female and male characters to determine the possible differences in the general frequency of verbs and in the usage of verbs in different situation types.

On the basis of the data (914 verb occurrences), it can be argued that the two female characters created by the two different authors are similar, taking into account the frequency order of verbs and also the distribution of dynamic-static and telic-atelic verbs or situation types. The same tendency occurs with male characters. Aspectual features of verb-centered constructions demonstrate the different distributions of verbs between situation types: verbs describing the activities of boys in most cases have duration (verbs used for activities, accomplishments and states), while the verbs used with girls most often show results (achievements). Verbs describing mental states are used more frequently with girls, and verbs denoting the initiating of actions are used more frequently with boys. The frequency list of verbs used with girls (1) *olema* "to be", 2) *minema* "to go", and 3) *võtma* "to take") and those used with boys (1) *hakkama* "to begin/start", 2. *tahtma* "to want", and 3) *tegema* "to do") presents a system of different values, where female characters are described as conservative and practical, and male characters as initiative and active.

It can be assumed, even from the preliminary analysis of the restricted number of verb-constructions presented here, that both male and female, and younger and older authors can be influenced by stereotypes occurring in the society while creating male and female characters in their texts.

Keywords: *situation types, core-verbs, gender-specific vocabulary, Estonian new child literature, Estonian*

Eitusvormid 17.–18. sajandi eesti piibliversioonides²⁵

Annika Kilgi

Tallinna ülikool

Ülevaade²⁶. Üheksateistkümne pühakirjaversiooni võrdlus aastast 1632–1739 näitab, et arusaam eesti verbi eitusvormidest muutus esimese täispiibli tõlkeloos palju. Põhjaeesti tõlgetes kasutati kuni 1680. aastate keskpaigani eesti keelele iseloomulike eitusvormide asemel sageli saksapäraseid: indikatiivi eituse moodustamiseks lisati jaatusvormile lihtsalt eituspartikkel, mõnikord oli ainsaks eitusmarkeriks *mitte* või asesõna. Selliseid vorme asendati esmakordselt rohkesti eestipärastega 1687. a Pilistvere piiblikonverentsil. Veel märksa otsustavamalt tõrjuti saksapäraseid eitust vahetult pärast konverentsi valminud põhjaeestikeelsetes piibliversioonides: UT redaktsioonis, mille Johann Hornung põhjalikult toimetas, ning Andreas ja Adrian Virginiuse VT tõlkes. Sestsaadik jäi eestipärane vormivalik püsima ka põhjaeesti tõlgetes. Lõunaeesti tõlgetes oli see alati domineerinud.

Lõunaeesti tekstides kasutati algusest peale eitussõnu *ei* ja *es*, põhjaeesti tekstides oli kuni 1680. aastate keskpaigani peamine eitussõna *ep*. Alates Hornungi ja Virginiuste tõlgetest sai ka põhjaeesti traditsioonis peamiseks eitussõnaks *ei*. Pisut hakati taas kasutama ka *es*-i, mis oli kujul *is* levinud ka Georg Mülleri 17. sajandi algusaastail koostatud põhjaeestikeelsetes jutlustes.

Keeldvormides jäi *ära*-eitussõna enne 1680. aastaid kõigis isikutes ühesuguseks, kuid Hornung kasutas esmakordselt kolmandas pöördes kuju *ärge* ning nii Hornung kui ka Virginiused mitmuse teises pöördes kuju *ärge*.

---

²⁵ Suur tänu retsensentidele väga kasulike märkuste eest.

²⁶ Artikkel on valminud ETF-i grandil nr 7896 ja sihtfinantseeritava projekti SF0050037s10 toel.

Vana soomeugripärast *e*-eitusverbi leidus piiblitõlgetes haru-harva, ainult põhjakeesti tekstides ning ainult ainsuse esimeses (*en*) ja mitmuse kolmandas isikus (*evad*). Varasematest Mülleri jutlustest on leitud ka mitmuse esimese isiku eitusverbi kuju (*emme*).

Võtmesõnad: *eitus, eesti piiblitõlge, kirjakeele ajalugu, eesti keel*

1. Sissejuhatus

Esimese eestikeelse Piibli umbes saja-aastane tõlkelugu peegeldab hästi seda, kuid võrd erinevaid arusaamu heast keelekasutusest mahutus 1630.–1730. aastatesse. Sageli olid piiblitõlkijad eri meelt siis, kui eesti keelele omane väljendus ei kattunud lähtekeelte omaga. Üks taoline valdkond, mille suhtes arvamused tugevasti lahknesid, oli eitus.

Eitust eesti vanas kirjakeeles on kõige põhjalikumalt käsitletud Katja Ziegelmann (2008) ja Pille Penjam (2010). Katja Ziegelmann andis ülevaate kindla kõneviisi oleviku eitusvormidest vanimates säilinud eestikeelsetes tekstides alates kirjast *moder'*ile ja Wannradt-Koelli katekismusest (1535) kuni Heinrich Stahli jutlusteni (1640. aastad). Pille Penjam vaatles põhjalikult eitavaid verbivorme Stahli käsi- ja koduraamatu kolmandas osas (1638). Uurimustest selgus, et verbi negatiivivormid varieerusid palju nii eri isikute kui ka sama isiku tekstis.

Artiklis lisatakse teavet hilisema kirjakeele kohta, andes ülevaate erisuguste eitusvormide sagedusest kogu täispiibli tõlkeprotsessi jooksul. Selleks jälgitakse, milliseid negatiivivorme kasutasid tõlkijad esimeses eestikeelses täispiiblis ja sellele eelnenud osalistes pühakirjatõlgetes, täpsemalt kuueteistkümnnes Uue ja kolmes Vana Testamendi versioonis aastatest 1632–1739. UT-st on vaatluse all Luuka evangeelium ja VT-st Esimese Moosese raamatu peatükid

1–35. Pühakirjaversioonid olid erineva mahuga, kuna mõnes neist oli säilinud kogu piibliraamatu tekst, mõnes suurem osa sellest, mõnes lühemad lõigud. Vaadeldud piibliversioonide loend on tabelis 1. Sealt saab infot ka selle kohta, kui palju oli igas analüüsitud katkendis öeldisi ja kui palju leidus nende seas ühe või teise eitusõnaga moodustatud eitusvorme. Tõlkeversioonide korpuse jaoks kasutati enamjaolt eesti piiblitõlke ajaloolise konkordantsi jaoks sisestatud tekste, millest suur osa on kättesaadavad ka veebilehel www.eki.ee/piibel.

Tõlkeversioonidest olgu eraldi esile toodud Müncheni käsikiri, millest artiklis edaspidi palju juttu tuleb, kuid mille sisu võib jääda ähmaseks. Müncheni käsikirjaks nimetatakse 1694. aastal kirja pandud põhjaeestikeelset UT versiooni, arvatavat ümberkirjutust Johann Hornungi 1687.–88. aastal koostatud tõlkest, mis ei ole säilinud. See tõlkeversioon on väga oluline, kuna seal on võrreldes varasema põhjaeesti traditsiooniga palju hüppelisi muudatusi, mis jäid seitsaadik tallinnakeelsetes teostes püsima.

Artikkel jaguneb kolmeks. Esimeses osas kirjeldatakse eitusvormide moodustamise süsteemi, teises ja kolmandas osas eitusvormide kasutust piiblitõlgetes. Esimeses osas kirjeldatakse kõigepealt eituse väljendamist eesti keeles, seejärel loetletakse peamised erinevused sihtkeele ja lähtekeelte negatiivvormide vahel. Viimaks antakse ülevaade täispiibli tõlkeprotsessi aegsetest eesti eituse kirjeldustest. Teises osas iseloomustatakse eitusmarkerite (*ei, ep, es ~ is, e-eitusverb, ära, mitte, asesõna*) kasutusdünaamikat. Kolmandas kirjeldatakse eitusvormide tarviluslugu kõneviiside kaupa (käskiv ja möönev kõneviis, tingiv kõneviis, kindel kõneviis).

Tabel 1. Eitusvormide arv ja osakaal vaadeldud piibliversionides

Piibliversion	Eitusmarker							Õeldisi kokku
	<i>Ei</i>	<i>Ep</i>	<i>Es</i>	Eitus-verb	<i>ära, ärge, ärgu</i>	<i>mitte</i>	Ase-sõna	
Rossihnius EE 1632 eL	54 (4,1%)		20 (1,5%)		6 (0,5%)	2 (0,2%)		1302
Stahl EE 1638		29 (2,9%)		1 (0,1%)	6 (0,6%)	21 (2,1%)	4 (0,4%)	1016
Stahl LS 1641, 49		23 (4,0%)			4 (0,7%)	23 (4,0%)	3 (0,5%)	580
Gutslaff UT 1648?–56? eL	194 (5,8%)		63 (1,9%)		25 (0,8%)	11 (0,3%)	3 (0,1%)	3322
Gutslaff VT 1648?–56? eL	107 (2,9%)		45 (1,2%)		25 (0,7%)	2 (0,1%)		3687
EE 1673		30 (2,7%)			7 (0,6%)	29 (2,6%)	4 (0,4%)	1115
Pilistvere mustand 1680–87	2 (0,1%)	30 (0,9%)		1	9 (0,3%)	175 (5,4%)	49 (1,5%)	3240
WT 1686 eL	237 (5,6%)		86 (2,0%)		42 (1,0%)	3 (0,1%)		4233
Virginiused VT 1687–90	130 (4,0%)		4 (0,1%)		21 (0,6%)	2 (0,1%)		3283
Pilistvere puhtand 1687	4 (0,1%)	190 (5,9%)	1		31 (1,0%)	42 (1,3%)	7 (0,2%)	3233
EE 1693		29 (2,6%)			7 (0,6%)	27 (2,4%)	4 (0,4%)	1114
München 1694	274 (6,5%)	6 (0,1%)	1	10 (0,2%)	44 (1,0%)	7 (0,2%)	2	4242
EE 1695	60 (5,5%)	2 (0,2%)		1 (0,1%)	7 (0,6%)			1092
Stockholm 1705	218 (5,1%)	65 (1,5%)	2	2	44 (1,0%)	2	2	4266
UT 1715	216 (5,0%)	75 (1,8%)	2	2	43 (1,0%)	2	3 (0,1%)	4285
EE 1727	53 (4,8%)	8 (0,7%)			7 (0,6%)			1110
UT 1729	258 (6,0%)	23 (0,5%)			42 (1,0%)	2	1	4332
Piibel UT 1739	280 (6,5%)	25 (0,6%)	2		42 (1,0%)	2	1	4328
Piibel VT 1739	151 (4,1%)	6 (0,2%)	1		20 (0,5%)	1		3712

2. Eituse tõlkimise taust

Eituse väljendamine sihtkeeles

Piiblitõlkijates võis tekitada kimbatust, mil viisil lähteteksti eitusväljendeid eesti keelde vahendada, kuivõrd siinsed negatiivvormid varieerusid piirkonniti. Esimesest ulatuslikust eesti murdeerinuste kaardistusest, Ferdinand Johann Wiedemanni grammatikast, saab aimu eitusvormide kirevusest 19. sajandi rahvakeeles. Wiedemanni sõnutsi moodustatakse indikatiivi eitus sõnaga *ei*, mis liitub olevikus muutmata tüvele, nt *ei tõmba*, ja minevikus mineviku partitsiibile, nt *ei tõmmanud*. Tartueesti murde minevikuvormides lisandub *es* muutmata tüvele (*es tõmba*), Peipsi ääres võivad *es*-ile liituda isikulõpudki. Tallinnaeesti murdes kasutatakse *ei* kõrval ka *ep*-i. Võru murde erijoonena paikneb eitussõna verbi järel. Kirde-Eestis esineb veel pöörduv eitussõna koos isikulõppudega, aga ainult ainsuse esimeses ja mitmuse kolmandas pöördes. Konditsionaalis liitub kolmanda isiku jaatusvormile eitussõna *ei*, saarte ja tartueesti murdes *es*, nt tallinnaeesti *ei wiskaks*, tartueesti *es wiskasi* ~ *es wiskas*. Imperatiivi moodustamiseks lisatakse jaatusvormile vastavalt isikule *ära*, *ärgu*, *ärgem*, *ärge* või *ärgu*. Tartueesti murdes erineb sellest üldisest mallist mitmuse esimene isik *ära wõtame*, ainsuse teises isikus esineb sageli ka *ära wõtku*. Saarte murde ainsuse teises isikus kasutatakse ainsuse teises isikus lõppu *k* ~ *g* (*ära wõtak*). Murdeti võidakse mitmuse teises isikus kasutada eitust *ära wõtke*. (Wiedemann 1875: 477–479) Negatsiooni varieeruvuse näitena väärrib veel mainimist eitussõna *is*, millega moodustas peaaegu kõik mineviku eitusvormid 17. sajandi algul tallinnaeesti keeles kirjutanud Georg Müller ning mida esines ka pisut hilisematel autoritel Joachim Ros-sihniusel ja Heinrich Gösekenil. Huvitaval kombel on eitussõna *is* aga leitud ainult Hargla murrakust. (Prillop 2001: 94)

Eitussõnad on ajalooliselt kujunenud flekteeruva eitusverbi vormidest. Eitussõna *ära* arvatakse pärinevat sõnast *äla ~ älä ~ ala*, mida aeti segi adverbiga *ära* (Mägiste 1982: 4052, 4056–4057). *Ei* ja *ep* lähteks peetakse oleviku ainsuse kolmandas isikus *e*-eitusverbi, mis on saadud oleviku kesksõnast (*ei, ep < epi < epä*) (Mägiste 1983: 170). Eitussõna *es ~ is* allikaks on pakutud *e*-eitusverbi minevikuvormi (Mägiste 1983: 211), kus *s* võib olla algsuomeugriiline minevikusufiks (Laanest 1975: 158). Ago Künnapi arvates ei pruugi *ei, ep* ja *es ~ is* olla kujunenud eitusverbi ainsuse 3. pöörde ajatunnusega vormidest, kuna vanas kirjakeeles kasutatakse neid eitussõnu erinevates aegades ja sageli koos pöörduva põhiverbiga (Künnap 2001, Künnap 2007). Traditsioonilist seletust on pooldanud Tiit-Rein Viitso (Viitso 2003). Künnap on püüdnud seletada ka *es*-i variandi *is* teket, pakkudes alternatiividena välja a) põhjaeesti rohkete *is*-lõpuliste minevikuvormide eeskuju või b) toimunud häälikumuutuse *e > i* (Künnap 2007: 972).

Vanas kirjakeeles on näha veelgi rohkem pöörduva eitusverbi kujusid kui partiklistunud *ei, ep* ja *es ~ is*: ainsuse esimese pöörde kuju *en*, mitmuse esimese pöörde kuju *emme* ja mitmuse kolmanda pöörde kuju *evad*. Taolised eitusvormid, kus eitusmarkeriks on eri vormides eri kujul esinev eitusverb ning põhiverb on ilma muutelõputa, on üks soome-ugri keelte eripäraseid jooni (Hint 1994: 79). *E*-eitusverbi taandumist ja asendumist eituspartikliga on peetud saksa keele mõjuks (Ziegelmann, Winkler 2006: 60–61).

Eituse väljendamine lähtekeeltes

Eesti keelele iseloomulikke negatiivivorme ei kasutata piibli algkeeltes heebrea ja kreeka keeles, enamiku siinsete piiblitõlkijate emakeeles saksa keeles ega pikki sajandeid kiriku keeleks ja lingvistiliseks metakeeleks olnud ladina keeles. Neis keeltes lisatakse

eitamiseks lihtsalt jaatusele eitav partikkel ehk teisisõnu on sealne eitus jaatusega sümmeetriline (nt hbr *tîrā'û – lō'-tîrā'û*, kr φοβήθητε – οὐ φοβήθητε, ld *timetis – non timetis*, sks *fürchtet – nicht fürchtet* 'te kardate – te ei kardat').²⁷ Eesti keeles on taoline jaatuse peegeldumine eituses harvem (esinedes nt *karda – ära karda, ma kardaks – ma ei kardaks*). Tavaliselt on eesti eitus erinevalt ülejäänud eelnimetatud keeltest jaatusega hoopis asümmeetriline, nt *kardan – ei karda, kardaksin – ei kardaks, kartsin – ei kartnud, kardetakse – ei kardeta*.

Samuti pole eesti keelele omane selline negatsioon, kus ainsaks eitusmarkeriks on eitav asesõna või asemäärsõna. Näiteks Matteuse 26:62 väljendab nii kreeka Textus Receptuses, ladina Vulgatas kui ka saksa Lutheri tõlkes eitust pronoomen, aga 1997. a eesti tõlkes on peetud vajalikuks sellele lisada ka negatiivivorm: kr *οὐδεν αποκρινη*, ld *nihil respondes*, sks *antwortest du nichts* 'vastad eimidagi', vrd ee *sa ei vasta midagi*.

Isemoodi on ka eesti käskiv kõneviis. Imperatiivi eitus on eesti keeles nagu saksa keeleski jaatusega sümmeetriline, kuid eesti keeles kasutatakse indikatiivist erinevat eitusmarkerit, vrd *macht nicht* ja *macht nicht, te ei tee* ja *ärge tehke*. Kreeka, heebrea ja ladina keeles kasutatakse eesti keelega sarnaselt tavalise eituse ja keelu väljendamiseks erinevaid eitusõnu: vrd hbr *lō'-tîrā'û* ja *'al-tîrā'û*, kr *οὐ φοβήθητε* ja *μη φοβήθητε*, ld *non timetis* ja *nolite timere*, ee *te ei karda* ja *ärge kartke*, vrd sks *fürchtet nicht* ja *fürchtet nicht*.

Lisaks sellele esineb eitusüsteemides muidki erinevusi. Olgu neist keelepaaride kaupa mainitud mõni juhuslik. Esiteks eesti ja ladina imperatiivi erinevus. Nimelt on ladina keele imperatiivi jaatuses põhiverb finiidne, eituses aga infiniitne, eesti keeles on seevastu mõlemad finiidsed, vrd ld *flēte* ja *nōlite flēre*, ee *nutke* ja *ärge nutke*. Teiseks erinevad üksteisest ka eesti ja kreeka imperatiiv. Eesti keeles

²⁷ Siinses alajaotises toodud eitusnäidetest osa on võetud piiblitekstist, osa aga tuli endal konstrueerida.

kasutatakse imperatiivis osaliselt pöörduvat eitusverbi, kreeka keeles aga kõigis isikuis ühesugust eituspartiklit, vrd kr *μη κλαιε* ja *μη κλαιετε*, ee *ära nuta* ja *ärge nutke*. Kolmandaks erinevad eesti eitusmarkerid ka heebrea keelest, mille kogu verbisüsteem toimib nii indoeuroopa kui ka soomeugri keeltest erinevalt. Eituse seisukohalt on oluline, et eri kontekstides kasutatakse erinevaid eituspartikleid: 1) mitte-modaalsetes lausetes tavaliselt eitussõna *lõ'*, 2) keelu väljendamiseks eitussõna *'al*, 3) mõnikord *lõ'* poeetilist varianti *bal*, 4) koos infinitiividega tavaliselt eitussõna *lahilati* ja 5) nominaallausetes tavaliselt eitussõna *'ên* (Sawyer, Kokla 2011: 87–89). Indikatiivi, jussiiivi ja kohortatiivi eitusvormides lisatakse eituspartikkel lihtsalt samale sõnavormile, kuid imperatiivil puudub eitusvorm ning range keelu väljendamiseks lisatakse eituspartikkel hoopis indikatiivi imperfektile (Kross 1985: 50–52).

Täispiibli tõlkimise aegsed eesti eituse kirjeldused

Kuna mõjukates kultuurkeeletes väljendati eitust leksikaalsete vahenditega, paigutati ka esimestes eesti keele õpperaamatutes eitus grammatika asemel hoopis sõnavara alla ega pööratud sellele eriti tähelepanu. Esimeses põhjaeestikeelses grammatikas piirdus kogu eituse tutvustus näitega *et ep mitte* põhjuslike sidesõnade loendis (Stahl 1637: 32) ja esimeses lõunaeestikeelses näitega *ära* keelavate määrsõnade loendis (Gutslaff 1648: 174).

Gösekeni grammatikas esinesid juba ka kommentaarid ja näited partiklite *ära* ja *es* kasutamisest käsu väljendamisel (Göseken 1660: 65, 67) ning eitavate sõnade *en*, *ep* ja *evad* kasutamisest (Göseken 1660: 70). Huvitav on seejuures, et Gösekeni järgi tundub tulevat *en*-ja *evad*-vormi kasutada tunnusetu verbitüvega, *ep*-vormi aga mõnikord (vähemasti mitmuse kolmandas isikus) koos jaatusvormiga: „*en tahhan* asemel *en tahha*, *eb löijab* asemel *eb löija*“, aga „*ewat lange*,

see tähendab *ep langesewat; ewat werrise*, see tähendab *ep werrisewat*“.
(Göseken 1660: 70 Kai Tafenau tõlkes)

Järgmistes grammatikates muutus eituse käsitlus veelgi põhjalikumaks. Hornung kirjeldas eitavate oleviku- ja minevikuvormide moodustamist eitussõnaga *ei* või *ep* (1693: 74–75), imperatiivi eituvormide moodustamist keelavate mäarsõnadega *ära, ärgu, ärge* ja *ärgem* (1693: 100–101) ning eitussõna varieerumist isikuti kujul *en, et, ei, emme, ette, evad* (1693: 93). Thor Helle pühendas eitusele terve alapeatüki, kus nimetas lisaks Hornungil mainitud teemadele ka *es* abil moodustatavat pluskvamperfekti *mina es ole näinud* ‘mina ei olnud näinud’ ja imperfekti *es ole* ‘ei olnud’ ning kasutas erinevalt Hornungist eitussõna *ärge* ka mitmuse esimeses isikus, nt *ärge nutkem* (Thor Helle 1732: 35–37). Näited tõi ta enamasti sõnaga *ei*, kuid mainis lisaks *es*-ile ka *ep*-i (Thor Helle 1732: 36, 57).

Eitus leidis 17. sajandi lõpukümnendel käsitlemist mitte ainult õpperaamatutes, vaid ka muudes arvamusalaldustes. On säilinud mitu seisukohavõttu, kus tollased kirikukirjanduse trükkiviijad kritiseerivad kellegi teise eitust. Martin Gilläus saatis 1670. a piiskopile kirja, milles kaitses 1656. aastal ilmunud põhjalikult muudetud lauluraamatu keelt nende pastorite kriitika eest, kes eelistasid varasemaid Stahli kirikulaule. Üks põhjendus rõhutas vajadust lisada pronoomenile eitussõna, teises nimetas Gilläus õigustatuks kriitikat keelu väljendamise kohta *ära* asemel *ep*-iga. (Masing 1999: 91, 95, 98)

Ettepaneku eitust parandada lisas oma soovitude nimekirja ka Bengt Gottfried Forselius. Nagu võib lugeda Eestimaa konsistooriumi 1687. aasta 12. jaanuari protokollist, ei oldud aga tema ettepanekuga kasutada pöördelõppudeta eitust nõus (Piiblikonverentsid 2003: 89, 93) ja 24. veebruaril 1688 nimetati seda ebaõigeks talurahvapärasuseks (Piiblikonverentsid 2003: 175, Tafenau 2011: 138).

Forseliuse mõttekaaslased olid Johann Hornung ja Adrian Virginus. Koos ja eraldi anti välja uuendatud keeles raamatuid. UT

tõlkeloo seisukohalt on iseäranis oluline, et Hornung, kellel paluti 1687. aastal pärast Pilistvere piiblikonverentsil osalemist tekst puhtalt ümber kirjutada, sõitis UT-d kreeka originaalist tõlkima Adrian Virginiuse juurde, kes ise alustas samal ajal koos isaga VT tõlget põhjaeesti keelde. Seda, kas ja kui palju Virginius Hornungit põhjaeestikeelse UT juures aitas, ei ole teada, kuid nende põhimõttelise ja geograafilise läheduse tõttu pole igal juhul imestada, et valminud tõlkeversioonis on tuntavad lõunaeestikeelse UT mõjud.

Samavõrd, kui reformimeelsed kirjamehed olid veendunud uuenduste möödapääsmatuses, olid konservatiivsemad tõlkijad kindlad nende tarbetuses. Seetõttu on ka 17. sajandi lõpukümnetel kirja pandud tekstid väga erinevas eesti keeles, nt 1) kaks Uue Testamendi versiooni: 1686. aastal trükist ilmunud lõunaeestikeelne Wastne Testament ja 1687. a Pilistvere piiblikonverentsil revideeritud põhjaeestikeelne käsikiri ja 2) kaks kirikukäsiraamatut: üks, mille andsid 1693. a välja Eestimaa konsistooriumi konservatiivid, ja teine, mille andsid 1695. a välja Liivimaa konsistooriumi keelereformaatorid.

1693. aasta käsiraamatu kohta on säilinud kriitilised märkused, mille autoriks on ilmselt üks 1695. aasta käsiraamatu väljaandjaid Johann Hornung ja mis taunivad muu hulgas vorme, kus ainsaks eitusmarkeriks oli asesõna või *mitte*, samuti keelu väljendamist *ära* asemel *ep*-iga. (Tafenau 2011: 138–139)

3. Eitussõnad²⁸

Kuni 17. sajandi lõpuni kasutati põhja- ja lõunaestikeelsetes tekstides täiesti erinevaid eitussõnu,²⁹ v.a käskivas kõneviisis, kus oli mõlemal pool levinuim eitusmarker *ära*. Ainult lõunaestikeelsetes tekstides esinesid *ei* ja minevikus *is* ~ *es*, ainult põhjaestikeelsetes *ep* ja pöörduv eitusverb. Erandiks on 17. sajandi algusest pärinevad

²⁸ Analüüsist on välja jäetud

- 1) küsilausestes kasutatud partiklid *eis*, *eps*, *es* ja *eks*. *Eis* esines Rossihniusel ja Gutsflaffil; *eps* Stahlil, tema perikoobiraamatu uustrükkides ja Pilistvere käsikirjas; *es* Virginiustel; *eks* alates Müncheni käsikirjast. Vrd nt Lk 12:6:

Gutsflaff UT 1648?-56? *Eis wihs warblaiset ostatas katte killinge ehs*

WT 1686 *Es wihs Warblaist osteta katte Tengä eest*

Pilistvere puhtand 1687 *Eps wihs warblafset mühtaxe kahhe waskWäh-
ringe eest*

München 1694 *Eks wiis wärblast kahhe wäring[e] eest müa*

- 2) partikli(ühendi)d *ega*, *eba*, *ei ka*, *eiga*, *ep ka*. *Ei ka* esines Gutsflaffil, Virginiuste UT-s ja Stockholmi käsikirjas; *eiga* Virginiuste VT-s, 1695. a perikoobiraamatus, Stockholmi käsikirjas ja 1715. a UT-s; *eba* Müncheni ja Stockholmi käsikirjas; *ega* alates Müncheni käsikirjast. Vrd nt Lk 12:47:

Gutsflaff UT 1648?-56? *Seh Sullane enge, Kumb omma Isanda Tachtmisst
tehiab, n. ei olle hendast mitte walmis tennut, ei ka t. Tachtmisse perra
tennut sahb palio löhke sahna.*

Pilistvere puhtand 1687 *Se Sullane aggas ke omma Jßanda Meele tähp nink
ep olle ennast mitte walmistanut, ep ka mitte temma Meele perrast tehnut,
se sahp pallio hahtwat kannatama.*

München 1694 *Agga se sullane, ke omma Jssanda Tahtmist teab, ning ei
olle ennast mitte walmistanud, egga temma meelepärrast tehnut, peab paljo
Hawo sama.*

²⁹ Segaduse vältimiseks nimetan edaspidi *ei*, *ep* ja *es* mitte *e*-eitusverbi kujudeks, mida need keeleajalooliselt on, vaid eitussõnadeks, kuna neid kasutati vaadeldud piibliversionides kõigi isikute puhul, s.t muutumatu partiklina. *E*-eitusverbiks nimetan üksnes kujusid *en*, *emme* ja *evad*, mis esinesid ainult ühe isiku eitusvormides.

põhjaeestikeelsed Mülleri jutlused, kus ta moodustas minevikuvorme *is*-iga. Ka teistes eesti kirjakeele vanimates mälestistes peale siinse korpuse piiblikatkendite oli samamoodi: 16. sajandi I poole kuni 17. sajandi I poole põhjaeesti tekstides moodustati oleviku eitusvorm *ep*-i või eitusverbiga,³⁰ lõunaeesti tekstides *ei*-ga (Zieglmann 2008). Alates 17. sajandi lõpust sai *ei* peamiseks eitusõnaks ka põhjaeesti piiblitõlgetes, pisut hakati taas kasutama ka *es*-i. Kuni 17. sajandi lõpuni esines põhjaeesti piiblitõlgetes küllaltki palju sellistki eitust, kus ainsaks eitusmarkeriks oli *mitte* või asesõna.

Ei

Lõunaeestiline *ei* oli peamine eitusõna kõigis lõunaeestikeelsetes piibliversionides (see oli seal eitusmarkeriks 60–65% kõigist piibli-versiooni eitusvormidest), samuti UT lõunaeesti keelde tõlkinud Virginiuste põhjaeestikeelses UT tõlkes (83%). Varastes põhjaeestikeelsetes versioonides ei esinenud seda üldse, v.a paar korda Pilistvere mustandis ja puhtandis. Põhjaeesti traditsioonis jäi *ei* peamise eitusõnana püsima alates Müncheni käsikirjast (63–86%). Vt nt Lk 21:33:

Rossihnius 1632 eL *Taiwas ninck mah sahb hukka minnema, enge minnu sönna ei sah mitte hukka.*

München 1694 *Taiwas ning Ma lähhäwad hukka, agga minno Sanna ei lähha mitte hukka.*

(vrd Stahl EE 1638 *Taiwas ninck mah lehp hukka / agkas münno sannat ep lehwat mitte hukka.*)

(vrd EE 1693 *Taiw nink Mah lähwat hukka / aggas münno Sannat ep lähwat mitte hukka.*)

---

³⁰ Eitavaid minevikuvorme esines lühemates tekstides kahjuks ainult mõni ning nende kohta on seetõttu raske midagi üldistavat öelda: 16. sajandi lõpu lõunaeestikeelses Laurentius Boieruse tekstis leidis *ei ole täidetud* ning 17. sajandi esimese poole põhjaeestikeelses Turu käsikirjas *ep ollut* (2 korda), *ep ole vihanud*, *ep ole leitud*, *ep ole sündinud*.

Ep

Põhjaeestiline *ep* ei esinenud ootuspäraselt üheski lõunaeesti piibli-versioonis, samuti mitte Virginiuste põhjaeestikeelses VT-s. Põhjaeestikeelsetes tõlgetes oli *ep* seevastu enne *ei* võidukäiku peamine eitussõna (sellega moodustati enne Pilistvere piiblikonverentsi 43–48% tõlkeversiooni eitusvormidest), v.a Pilistvere mustandkäsikirjas, kus eelistati *mitte*-eitust (*ep*-eitusi oli vaid 11%), Pilistvere puhtandisse toimetati aga taas rohkesti *ep*-i sisse (69%). Müncheni käsikirja ja 1695. aasta kirikukäsiraamatusse jäid vaid üksikud *ep*-eitused (2–3%). UT kahes järgmises redaktsioonis – Stockholmi käsikirjas ja 1715. aastal trükitud raamatus – toodi *ep*-eitust aga taas rohkem sisse (19–22%) ning hiljem jäi see taas harvemaks (3–12%). Vt nt Lk 6:40:

Stahl LS 1641, 49 *Se Leerpois ep olle mitte suhremb kудt temma Meister*
Pilistvere puhtand 1687 *Öpja poiß ep ole mitte üllemb, kудt temma Öppetaja*
UT 1715 *Öppija ep olle mitte üllemb kui temma Öppetaja*
(vrd Pilistvere mustand 1680–87 *Leerpoiß on mitte suhremb, kудt temma Meister*)
(vrd München 1694 *Öpja Pois ei olle mitte üllemb omma Öppetajad*)
(vrd UT 1729 *Ei jünger olle mitte üllem kui temma öppetaja*)

Es ~ is

Lõunaeestiline eitussõna *es*³¹ oli levinud kõigis lõunaeesti piibli-versioonides (sellega moodustati 21–25% kõigist tõlkeversiooni eitusvormidest). Seda kasutati mineviku eitusvormides. Põhjaeesti tekstidest oli seda, nagu öeldud, olnud palju Mülleri jutlustes kujul *is* (lähemalt vt Prillop 2001). *Es*-i mainis oma põhjaeesti grammatikas ka piiblitõlkija Heinrich Göseken, kuid sellest hoolimata moodustati põhjaeesti

³¹ Müllerial, Rossihniusel ja Gutslaffil oli selle sõna kirja-pilt *is*, Virginiustel ja edaspidi *es*.

tõlgetes selle sõnaga ainult üksikuid minevikuvorme Virginiuste VT-s (3%), Pilistvere puhtandis, Müncheni käsikirjas, Stockholmi käsikirjas, 1715. aasta Uues Testamendis ja 1739. aasta täispiiblis (0,3–0,6%). Andrus Saareste on *es*-i taandumist Rootsi-Poola ajal kirjeldanud nõnda: „Saartel, üldse läänes ja kesk-eesti lõunaosades püsib veel eitussõna mineviku vorm *es* (*es* näe), kuna mujal põhja-eestis see taganeb *ei* eest.“ (Saareste 1940: 17). Vt nt Lk 9:36 ja 1Ms 26:22:

WT 1686 eL *Nink nemmä jäiwa waik / nink es kuhluta kelleke neil Peiwil middäke sest / mes nemmä olliwa nännu.*

(vrd Pilistvere puhtand 1687 *Nink nemmat jeid waid ninck ep kuhlotanut ühhelkil neil Pährwil middakit sest, me nemmat ollit nehnut.*)

(vrd Piibel UT 1739 *ja nemmad jäid wait, ja ei kulutanud ei ühhelegi middagi neil päiwil neist asjust, mis nemmad ollid näinud.*)

Gutslaff VT 1648?–56? eL *Sihz letz temma sählt erra, ninck kaiwus ütte töist kaiwo, seh perrast is rihjelle nemmat mitte*

Virginiused VT 1687–90 *Sis läks täma sääld ärra, nink kaiwis ühhe töise Kaiwo, se päle es riidle nämat mitte*

(vrd VT Piibel 1739 *Ja ta wöttis seält ommad telgid ülles, ja kaewas ühhe teise kaewo, ja selle pärrast ei ridelnud nemad mitte*)

Eitusverb

Pöörduvat eitusverbi tuli ette harva: 10 korda Müncheni käsikirjas ning 1–2 korda Stahli käsi- ja koduraamatus, Pilistvere mustandkäsikirjas ja kolmes Müncheni käsikirjale järgnenud UT tõlkeversioonis. Pöörduva eitusverbiga vormide osakaal kõigist eitusvormidest oli 0,4–3% ning kõige kõrgem Müncheni käsikirjas. Eitusverb esines ainult ainsuse esimeses ja mitmuse kolmandas pöördes kujul *en* ja *evad*. Siinses artiklis analüüsitud Luuka evangeeliumi katkenditesse ei sattunud näiteid, kus Stahl oleks kasutanud eitusverbi kuju *en* lisaks ainsuse esimesele pöördele ka ainsuse kolmandas, mitmuse

esimeses või mitmuse kolmandas pöördes, ehkki tema keeles selliseid juhtumeid esines (Prillop 2003: 248, Ziegelmann 2008: 90). Varasemates tekstides, Wanradt-Koelli katekismuses ja Mülleri jutlustes, oli esinenud ka mitmuse esimese isiku eitussõna *emme ~ emmi*. (Ziegelmann 2008: 88, 90).

Nii Gösekenist kui ka Hornungist mõjutatud tõlgetes leidus eitusverbi vähem, kui võiks arvata nende grammatikates sellele nähtusele pööratud tähelepanu põhjal. Kumbki tõi oma grammatikas näiteid eitusverbi kasutamise kohta vormides, mida nende tegelikus keelekasutuses vähemasti Luuka evangeeliumi piires ette ei tulnud: Pilistvere mustandis esines eitusverbiga ainsuse esimene pööre, aga grammatikas oli Göseken kirjeldanud ka mitmuse kolmandat pööret. Müncheni käsikirjas esinesid eitusverbiga need mõlemad vormid, kuid oma grammatikas mainis Hornung ka eitusverbi kuju kõigis teistes isikutes. Vt nt Lk 16:3 ja Lk 19:48:

Stahl EE 1638 *kaiwama en tahan minna mitte / sihs hebbendan minna hend kahs kerjada.*

(vrd Rossihnius 1632 eL *kaiwoda ei taha minna mitte, sihs hebbenema minna hendas kerjama*)

München 1694 *Ning ewwad leidnud mitte, mis nemmad piddid teggema: sest keig Rahwas olli temma polest, ning kulis tedda.*

(vrd EE 1693 *nink ep löidsit mitte / me nemmat temmal teggit. Sest keik Rahwas olli temma pohlel / nink kuhlis tedda.*)

(vrd EE 1727 ja *ei leidnud mitte / mis nemmad piddid teggema; sest keik rahwas / mis tedda kulis / hoidsid temma pole.*)

Ära

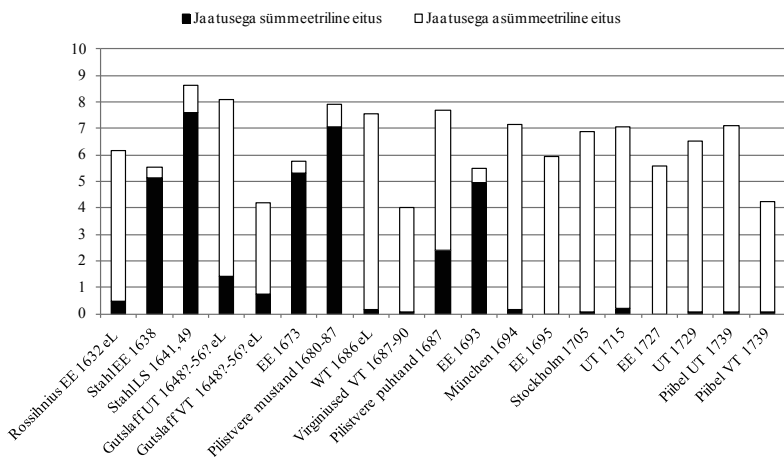
Ära oli käskivates verbivormides peamine eitussõna või -verb igal pool, v.a Pilistvere mustandkäsikirjas. Täpsemalt vt artikli kolmanda osa käskiva kõneviisi alapeatükist.

Mitte

Eitusvormides üsna sage *mitte* esines tavaliselt koos mõne teise eitussõnaga, nt *ära istu mitte*. Varastes põhjaeestikeelsetes tõlgetes leidis aga küllalt sageli ka sellist eitust, kus *mitte* oli ainus eitusmarker, nt *istuta mitte*. Tegemist on selge saksa eeskujuga

Joonisel 1 on näha, kuidas jagunesid piibliversioni eitusvormid sõna *mitte* kasutuse poolest. Tulba kogupikkus näitab, mitmes protsendis kõigest tõlkeversiooni eitusvormidest esines sõna *mitte*. Musta värvi osa tulbast näitab, mil määral oli seal hulgas saksapäraseid *mitte*-eituse vorme, kus *mitte* oli ainus eitusmarker. Valget värvi osa tulbast näitab nende vormide osakaalu, kus *mitte* ei olnud ainus eitussõna.

Joonis 1. *Mitte* esinemise osakaal kõigest tõlkeversiooni eitusvormidest protsentides

Saksapärase *mitte*-eitus oli peamine eitusvorm Pilistvere mustandkäsikirjas³² (66% kõigist eitusvormidest) ja üsna levinud ka teistes varastes põhjaeesti piibliversionides (34–43%). Lõunaeesti versioonides esines saksalikku *mitte*-eitust kogu aeg väga vähe (1–4%). Põhjaeestikeelse UT tõlkeloos taandus taoline *mitte*-eitus pea olematuks alates Müncheni käsikirjast, kuid juba Pilistvere puhtandis oli 175 mustandi *mitte*-eitusest järele jäetud vaid 42. Vt nt Lk 4:4:

Pilistvere mustand 1680–87 *Se Jnnimenne ellap mitte üxpeines Leibast, erranis ühhest iggalikkust Jummala Sannast.*

(vrd WT 1686 eL *Inniminne ei ellä mitte ütündä Leiwäst / enge eggaüttest Jummala Sönnast.*)

(vrd Pilistvere puhtand 1687 *Jnnimenne ep ella mitte üxpeines Leibast, erranis iggast ühhest Jummala Sannast.*)

Asesõna

Eitusvorm, kus ainsaks eitusmarkeriks oli asesõna *ükski*, *keegi* või *mingi*, oli samuti iseloomulik varasele põhjaeesti traditsioonile. Kõige rohkem esines seda Pilistvere mustandkäsikirjas (18% kõigist eitusvormidest), ülejäänud Müncheni käsikirja eelsetes põhjaeesti tõlkeversioonides vähem (6–7%) ja Pilistvere puhtandkäsikirjas silmatorkavalt vähem kui mustandis (3%). Müncheni käsikirjast alates jäi selline eitus väga harvaks ka põhjaeesti traditsioonis, tulles

---

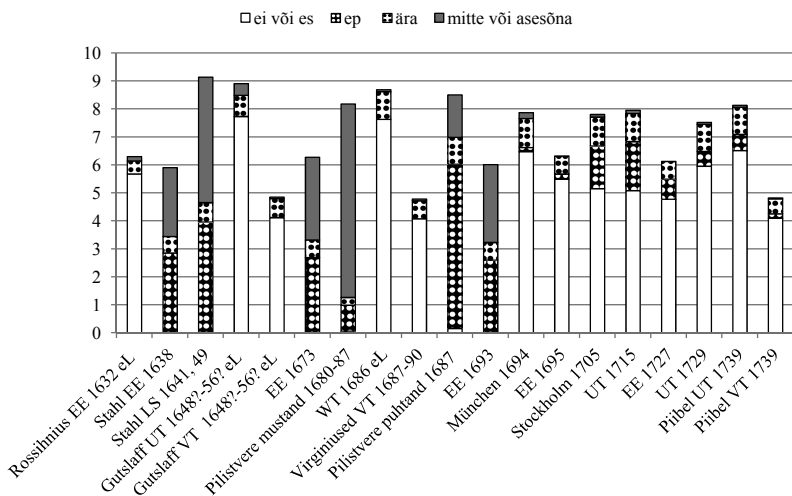
³² Kuna Pilistvere piiblikonverentsi jaoks olid Heinrich Göseken vanema käsikirja ümber kirjutanud neli inimest (Tafenu 2010: 191), tekib oletus, et mõni neist võis ümberkirjutamisel eitust oma põhimõtete järgi muuta. Eitusvormide võrdlus näitas siiski, et *mitte*- ja asesõnaline eitus domineeris nii I, II kui ka IV katkendi kirjutaja tekstis, vähem esines *ep*-eitust. III katkendis oli küll vastupidi (*mitte* oli eitusmarkeriks ühel ja *ep* neljal korral), kuid see katkend oli jällegi teistega võrreldes väga lühike.

terves Luuka evangeeliumis ette üksnes kord kuni paar (0,3–0,9%).
Vt nt Lk 1:37:

Pilistvere mustand 1680–87 *Sest Jummalajures on üchtekit Assi ilma woi-
matta.*

(vrd Pilistvere puhtand 1687 *Sest Jummalajures ep olli üxkit Assi
woimatta*)

Kokkuvõtlikult võib öelda, et eesti eitussõnad domineerisid lõuna-
eesti traditsioonis algusest peale, põhjaeesti traditsioonis aga
püsivalt alates Müncheni käsikirjast, vt ka joonist 2. Saksapäraseid
asesõna- ja *mitte*-eitused olid seevastu populaarsed varastes põhja-
eesti piibliversionides ning neist loobuti esmakordselt otsustavalt
alles Virginiuste VT-s ja Müncheni käsikirjas. Samasugust otsusta-
vust on näha Pilistvere puhtandkäsikirjast, kust toimetati välja ena-
mik mustandi rohketest saksalikest asesõna- ja *mitte*-eitustest.

Joonis 2. Sagedasemate eitussõnade osakaal kõigist tõlkeversiooni
õeldistest

Jooniselt 2 on näha, kui palju kasutati tõlkeversioonides kõige sagedasemaid eitussõnu. Lõunaeesti traditsioonile iseloomulike eitussõnade *ei* ja *es* koondsagedus on märgitud valge värviga, saksapärase *mitte-* või asesõnalise eituse sagedus halliga, varasele põhjaeesti traditsioonile iseloomuliku *ep* sagedus valgete täppidega mustal taustal ning keelumarkeri *ära* sagedus mustade täppidega valgel taustal. Tulba kogupikkus näitab, mitu protsenti kõigist tõlkeversiooni öeldistest moodustasid nende eitusmarkeritega verbivormid.

4. Eitusvormid

Käskiv ja möönev kõneviis

Keelavates verbivormides kasutati enamasti eitussõna *ära* (sellega moodustati 69–100% kõigist käskiva ja möönva kõneviisi eitusvormidest). Erandiks oli Pilstvere mustandkäsikiri, kus tarvitati enim hoopis *mitte*-eitusemarkeriga keeluvorme (25% *ära*-keeldu, 67% *mitte*-keeldu). *Mitte*-keeldu esines vähesel määral mujalgi, samuti *ei*-keeldu, nagu näha jooniselt 3. Vt nelja erineva keeldvormi näiteid UT Pilstvere mustandkäsikirjast ja Müncheni käsikirjast:

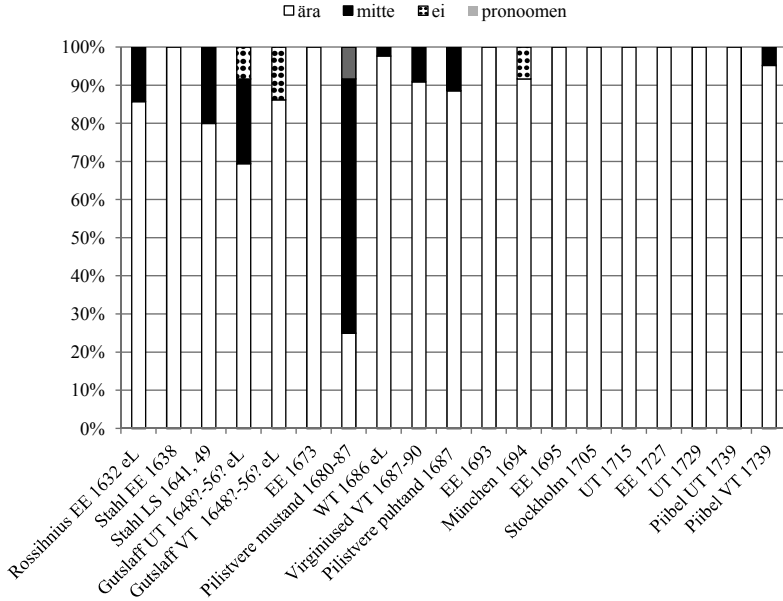
ära-keeld: ***är****ra kutso omma söbro* (Lk 14:12, München)

ei-keeld: *nemmad nähhes* ***ei*** *nähko* (Lk 8:10, München)

mitte-keeld: ***karta*** *hend mitte, usku aggas, sihs sahp temma terwex* (Lk 8:50, Pilstvere mustand)

pronoomeniga keeld: ***terwetaket üchtekit*** *Tee pehl* (Lk 10:4, Pilstvere mustand)

Joonis 3 kujutab eitussõnade kasutussagedust kõigis piibliversioni keeldvormides. Valge osa tulbast tähistab kõige eestipärasemat, *ära*-eituseverbiga keeldvormi. Halliga on tähistatud nende vormide osakaal, kus eitust väljendab pronoomen, mustaga *mitte*-keelud ja täpilisega *ei*-keelud.

Joonis 3. Eitussõnade osakaal kõikidest tõlkeversiooni käskiva ja möönva kõneviisi vormidest

Ehkki jooniselt paistab välja joonistuvat igati ootuspärane pilt keeldvormide dünaamikast, võivad mõningad tulemused olla juhuslikud, kuna keeldvorme leidis vähe: pikemates UT versioonides küll neljakümne kandis ja VT versioonides kahekümne ringis, lühemates piiblikatkendites aga alla kümne.

Eitusmarker *ära* esines algul ainult kujul *ära*, ka väljaspool ainsuse teist pööret. Wastses Testamendis lisandus mitmuse teise isiku *ärge* ja Münchени käsikirjas kolmanda isiku *ärgu*.³³ Samasse perioodi jäävates, aga teise leeri keelemeestest mõjutatud tekstides (Pilistvere puhtandkäsikirjas ja 1693. aasta perikoopides) eelistati nende isikute puhul endiselt kuju *ära*.

³³ Esimese isiku kohta vaadeldud korpuses näiteid ei leidunud.

Põhiverb oli ainsuse teises isikus enamasti kujul *tee* (75–100% kõigist ainsuse teise isiku keeldvormidest),³⁴ v.a Virginiustel (8% UT-s, 46%, VT-s), kelle imperatiivi ainsuse teine isik esines sagedamini hoopis kujul *tehku* (92% UT-s, 54% VT-s). *Gu*-tunnuseliskäsku on registreeritud ka Rossihniusel (Valmet 1981: 318). Mitmuse teises isikus kasutati enne Wastset Testamenti ainult kuju *tehket*, Virginiused eelistasid kuju *tehke* (92% UT-s, 50% VT-s, ülejäänud juhtudel *tehku*). Ka selle isiku puhul eelistati Pilistvere puhtandkäsikirjas ja 1693. aasta perikoopides jääda vana tava juurde ning kasutati põhiverbi kujul *tehket*. *Tehke* jäi valdavaks alates Müncheni käsikirjast (100%).

Kokkuvõtvalt oli käskiva kõneviisi ainsuse teise isiku peamine vormistus *ära tee*, v.a Pilistvere mustandkäsikirjas ja Virginiustel, kus see oli vastavalt *tee mitte* ja *ära tehku*. Lisaks neile kolmele variandile esines üksikuid kordi ka *ära tehke* (UT 1715), *ära tehkut* (Rossihnius 1632) ja *ärge tehku* (VT P 1739).

Mitmuse teine isik esines kuni 1670. aastate tekstideni peamiselt kujul *ära tehket* (67–100% mitmuse teise isiku keeldvormidest). Teistsugune võimalus *tehke mitte* esines üksnes Rossihniusel (33%) ja Gutslaffi UT-s (29%). See teistsugune võimalus tõsteti esmaseks Pilistvere mustandkäsikirjas (58%). Pilistvere puhtandkäsikirjas ja 1693. aasta kirikukäsiraamatus jäädigi aga endise variandi *ära tehket* juurde (sel kujul esines kõnealune vorm neis tekstides 86% ja 100%). Samal perioodil pakkusid Virginiused oma tõlgetes välja ka kolmanda võimaluse *ärge tehke*, mis jäi alates Müncheni käsikirjast ainsaks mitmuse teise isiku väljendusviisiks. Virginiustel endil olid domineeriva kuju (84% UT-s, 50% VT-s) kõrval korra või paar esinenud ka *ärge tehku*, *ära tehku*, *ära tehke* ja *mitte tehke* ning Pilistvere mustandkäsikirjas *tehket ühtegi*.

³⁴ *Tee, tehket* jts siin kasutatud üldistused illustreerivad sõna *tegema* näitel seda, kuidas tollases kirjakeeles eitusvorme moodustati.

Kolmanda isiku kohta on andmeid vähem, kuna seda leidus vaadeldud piiblikatkenditest üksnes pikemates, nii et tulemused ei pruugi olla usaldusväärsed. Ainsuse kolmandat pööret kasutasid Gutsloff ja Virginiused peamiselt kujul *ära tehku* (100% mõlemas UT-s, 64% Gutsloffi VT-s, 60% Virginiuste VT-s). Gutsloffi VT-s esines selle kõrval *ei tehku* (36%) ja Virginiuste VT-s *mitte tehku* (40%) ning Pilistvere mustandkäsikirjas ainult *mitte tehku*. Alates Münchени käsikirjast domineeris *ärgu tehku* (67–100%), v.a Stockholmi käsikirjas (33%), kus eelistati varasemat kuju *ära tehku* (67%).

Mitmuse kolmanda isiku keeldvorme esines veelgi vähem, kuid veelahe paiknes taas Münchени käsikirja juures. Enne seda oli kasutatud vormistusi *ei tehkut* (Gutsloff), *mitte tehku* (Gutsloff, Pilistvere mustandkäsikiri) ja *ära tehku* (Wastne Testament, Pilistvere puhtandkäsikiri), Münchени käsikirjast alates jäi aga püsima kuju *ärgu tehku*. Münchени käsikirjas endas esines ka variant *ei tehku*, mis hilisematesse piibliversionidesse edasi ei kandunud.

Tingiv kõneviis

Konditsionaali negatiivi leidus vaadeldud korpuses äärmiselt vähe: enamasti paar üksikut vormi tõlkeversiooni kohta, kõige rohkem üksteist. Nii väike analüüsimaterjal võib anda juhuslikke tulemusi, kuid siiski tundub, et tingiva kõneviisi eitussõnade kasutus vastab küllaltki hästi kindlas kõneviisis ilmnunud seaduspärasustele. Alates Münchени käsikirjast moodustati põhjaeesti tõlgetes konditsionaalivormid eitussõnaga *ei* (paar korda esines ka *ep*). Enne seda oli Gutsloffi ja Virginiuste lõunaeestikeelsetes Luuka evangeeliumides tingiva kõneviisi eitussõnaks *is ~ es*, Rossihniusel selles tekstis tingiva kõneviisi eitust ei leidunud. Varastes põhjaeestikeelsetes piibliversionides leidunud konditsionaalivormides väljendas eitust pronoomen või *mitte* (nt Pilistvere puhtandis Lk 8:17 *Sest keddakit ep*

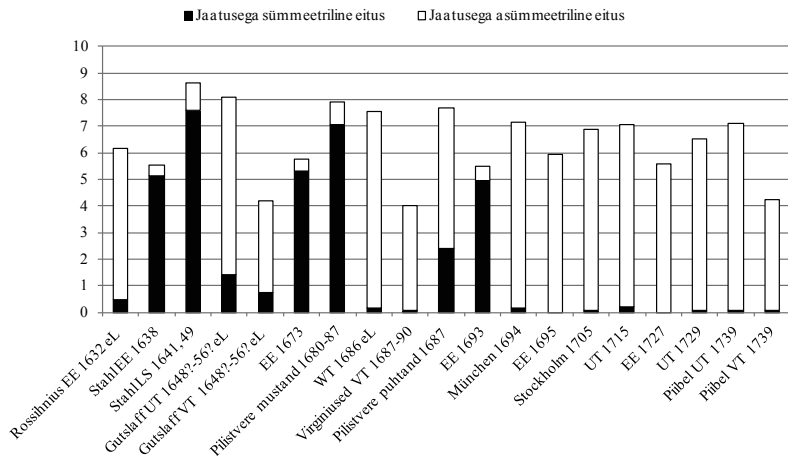
olle peetud, kumb **mitte** arvalikkux **sahx** ja Lk 9:21 Ninck Temma keelas neid ninck keskis, eth nemmat **üchhelkil** sedda **ütlexit**, vrd Müncheni käsikirjas Lk 9:21 Sest middakid ei olle peidetud, mis **ei peaks** arvalikkuks **sama**).

Kindel kõneviis

Eesti keelele omane jaatusvormiga asümmeetriline eitus (*mina ep tee, mina ei teinud, ei tehta* jms) domineeris kõigis lõunaeesti tõlkeversioonides, vt joonist 4. Põhjaeesti tõlgetesse tuli otsustav muutus 1680. aastate lõpul. Enne oli seal kasutatud peamiselt jaatusvormiga sümmeetrilist eitust (*ep teen, ei tegin, ei tehakse* jms), kuid Pilstvere piiblikonverentsil toimetati Luuka evangeeliumi eitusvorme nii põhjalikult, et seal muutus peamiseks hoopis asümmeetriline eitus. Veelgi vähem leidis sümmeetrilist eitust samal kümnendil kirja pandud Virginiuste VT mustandis ja Hornungi UT tõlkes, mille ümberkirjutust tuntakse Müncheni käsikirjana. Alates Müncheni käsikirjast jäadi asümmeetrilise eituse juurde ka põhjaeesti piiblitõlke traditsioonis.

Joonis 4 illustreerib jaatusega sümmeetriliste ja asümmeetriliste eitusvormide kasutust tõlkeversiooniti. Arvesse on võetud ainult kindla kõneviisi eitusvorme, kuna tingivas, käskivas ja möönvas kõneviisis ongi eitus jaatusega sümmeetriline. Tulba kogupikkus näitab, kui suur oli kindla kõneviisi eitusvormide koondsagedus piiblitõlkes. Tulba musta värvi osa märgib saksapärase jaatusega sümmeetrilise eituse sagedust, valget värvi osa eestipärase jaatusega asümmeetrilise eituse sagedust.

Joonis 4. Jaatusega sümmeetriliste ja asümmeetriliste eitusvormide osakaal kõigist tõlkeversiooni öeldistest

Tabel 2. Sümmeetriliste ja asümmeetriliste eitusvormide näited

Vorm	Sümmeetriline näide	Asümmeetriline näide
Olevik (Lk 7:6)	<i>minna ollen mitte wehrt, eth sinna minno Kattusse alla lehhel</i> (Pilistvere mustand 1680–87)	<i>minna ei olle wehrt, eth sinna minnu Kattusse alla sisse tullet</i> (Gutslaff UT ?1648–?56)
Lihtminevik (Lk 18:34)	<i>Nenmat aggas ep moistsit sedda mitte</i> (EE 1693)	<i>Ning nemmad ei moistnud sest middakid</i> (EE 1695)
Umbisikuline tegumood (Lk 6:44)	<i>Sest FihgiMarjut ep noppetaxe mitte</i> Türna puust, kahs <i>noppetaxe mitte</i> WihnaMarjat Orjawitzast. (Pilistvere puhkand 1687)	<i>Sest kibbo witsa puust ei noppita wii marjo, egga Ohhak[ist] korjata wina marjo.</i> (München 1694)

Kokkuvõte

Peaaegu kõigi eitusvormide kasutusdünaamika oli 1630.–1730. aastail sarnane. Lõunaeestikeelsetes piibliversioonides kasutati algusest peale eestilikke eitussõnu ja kindlas kõneviisis jaatusega asümmeetrilist eitust. Põhjaeesti tõlgetes muutusid taolised rahvaomased vormid domineerivaks 1680. aastate lõpul. Kõigepealt tegid selle muudatuse 1687. aastal Pilistvere piiblikonverentsil osalenud tõlkijad, kes toimetasid välja enamiku mustandi rohketest asesõnalistest ja *mitte*-eitustest ning taandasid jaatusvormiga sümmeetrilise eituse peamise asemel kõrvaliseks. Veel märksa kindlam ja põhimõttelisem oli suunamuutus kahes vahetult pärast seda sündinud tõlkeversioonis. Johann Hornung, kes Pilistveres valminud tõlkeversiooniga aastail 1687–88 edasi tegeles, kõrvaldas saksaeskujulisi vorme veelgi otsustavamalt, kui oli tehtud Pilistveres. Samasugune meelekindlus iseloomustab aastail 1687–90 valminud Andreas ja Adrian Virginiuse Vana Testamendi tõlkes kasutatud eitust. Sestsaadik jäigi taoline vormivalik püsima ka põhjaeesti piiblitõlke traditsioonis, üksnes 1693. aasta tallinnakeelse kirikukäsiraamatu eitusvormid olid nagu varasemates põhjaeestikeelsetes raamatutes.

Lõunaeesti tekstid suunasid ka põhjaeesti traditsiooni eitussõna valikut. Lõunaeesti kirjakeeles olid algusest peale kasutusel *ei* ja *es*. Põhjaeesti tekstides aga oli 17. sajandi lõpuni peamine eitussõna *ep*, *is*-i oli minevikuvormide moodustamiseks kasutanud ainult Georg Müller sajandi alguskümnendil. *Ep* ja pöörduv eitusverb esinesid ainult põhjaeesti piibliversioonides ning sealgi jäi neid vaadeldud perioodi jooksul vähemaks. Põhjaeesti traditsioonis sai alates Hornungi ja Virginiuste tõlgetest peamiseks eitussõnaks samuti *ei*. Hakati taas kasutama ka *es*-i, aga palju vähem kui lõunaeesti piibliversioonides. Samuti ei võetud kohe omaks järsku *ep*-ist loobumist: paar Hornungi käsikirjale järgnenud UT redaktsiooni kasutasid

seda sõna jälle tervelt viiendikus eitusvormidest. Niisiis ei järgitud eitussõna valikul lõunaeesti eeskjuju kaugeltki sama veendunult kui saksapärasest eitusväljenditest distantseerudes.

Ka keeldvormides toimus otsustav muutus 1680. aastate lõpus. Enne seda oli eitusmarker *ära* jäänud eri isikutes ühetaoliseks, kuid Hornung kasutas esmakordselt kolmandat pööret kujul *ärgu tehku* ning Hornung ja Virginiused mitmuse teist pööret kujul *ärge tehke*.

Esimese eesti täispiibli pika tõlkeloo kestel andsid lõunaeestikeelsete piibliversionide eitusvormid põhjaeestikeelsetele väga paljus eeskjuju. Eeskjuju järgimisel tekkis kõhklusi ainult siis, kui põhjaeesti murretes kasutati teistsugust eitusvormi, mitte aga siis, kui lõunaeesti tõlked näitasid, kuidas saada hakkama ilma saksapärase eitusväljendite vohamiseta. Seega võivad lõunaeestlased õigusega rõõmustada Mati Hindi tähelepaneku üle: „Iga lõunaestlane võib uhke olla, et lõunaeesti kirjakeel oli 17. sajandil ja 18. sajandi alguses üsna pika sammu võrra põhjaeesti kirjakeelest ees.“ (Hint 2002: 165–166)

Allikmaterjal

A. Käsikirjalised

EPAK = Eesti piiblitõlke ajalooline konkordants. <<http://portaal.eki.ee/piibel>> (30.06.2009).

Gutslaff UT 1648?–1656? = Johannes Gutslaffi lõunaeestikeelne Uue Testamendi tõlkekäsikiri, mis on säilinud Heinrich Gösekeni ümberkirjutusena. (Kasutatud EPAKi jaoks sisestatud varianti)

Gutslaff VT 1648?–1656? = Johannes Gutslaffi lõunaeestikeelne Vana Testamendi tõlkekäsikiri. (EPAK)

München 1694 = Arvatavasti ümberkirjutus Johann Hornungi tõlkeversioonist, mille ta koostas 1687.–1688. a vahetult pärast Pilistvere piiblikonverentsi. – Põhjaeestikeelsed Uue Testamendi tõlked 1680–1705. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus 2007. (EPAK)

- Pilistvere mustand 1680–87 = Uue Testamendi tõlkekäsikirjad, mille kallal töötati 1687. aastal Pilistvere piiblikonverentsil. – Põhjaeestikeelsed Uue Testamendi tõlked 1680–1705. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus 2007. (EPAK)
- Pilistvere puhtand 1687 = Pilistvere piiblikonverentsil toimetatud käsikirja lõplik kuju. Põhjaeestikeelsed Uue Testamendi tõlked 1680–1705. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus 2007. (EPAK)
- Stockholm 1705 = Käsikiri, mis valmis Põhjasõja ajal Tallinnas Hornungi tõlkeversiooni üheskoos toimetades. – Põhjaeestikeelsed Uue Testamendi tõlked 1680–1705. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus 2007. (EPAK)
- Virginiused VT 1687–90 = Andreas ja Adrian Virginiuse tõlgitud põhjaeestikeelne Vana Testamendi käsikiri. (EPAK)

B. Trükitud

- EE 1673 = Di gewöhnliche Evangelia und Episteln. Reval: Adolph Simon.
- EE 1693 = Nehd põhat Evangeliumit nink Epistlit keike Ahsta lebbi, Mah Kehle sehs kirjotut. Tal-Linnas: Christoff Brendeken.
- EE 1695 = Ewangeliumme ning Epistli-Loud. Riga: Johann Georg Wilcken.
- EE 1727 = Keik Ewangeliummid ning Epistlid keige se Aasta läbbi. Tallinn: Joan Köler.
- Piibel 1739 = Piibli Ramat 1739. Tallinn: Jakob Joan Köler. [Faksiimileväljaanne: Piibliraamat. Tallinn: Eesti Raamat, 1990.] (EPAK)
- Põhjaeestikeelsed Uue Testamendi tõlked = Põhjaeestikeelsed Uue Testamendi tõlked 1680–1705. Luuka evangeelium. Apostlite teod. Koostanud K. Ross, toim H. Reila, K. Ross, K. Tafenau. Tallinn: Eesti Keele Instituut, Eesti Keele Sihtasutus 2007.
- Rossihnius 1632 = Rossihnius, Joachim 1632. Evangelia und Episteln auff alle Sontage durchs gantze Jahr. Riga: Gerhard Schröder. (EPAK)
- Stahl EE 1638 = Stahl, Heinrich 1638. Hand- und Hauszbuch Für die Pfarherren und Hausz-Väter Esthnischen Fürstenthumbs. Dritter Theil. Revall: Christoff Reusner. (EPAK)
- Stahl LS 1641, 49 = Stahl, Heinrich 1641. Leyen Spiegel. Winter Theil. Reval: Heinrich Westphal; Stahl, Heinrich 1649. Leyen Spiegel. Sommer-Theil. Reval: Heinrich Westphal. (Vana kirjakeele korpus. <<http://www.murre.ut.ee/vakkur/Korpused/korpused.htm>> (30.06.2009).

- UT 1715 = Meie Issanda Jesusse Kristusse Uus Testament Ehk Jummalale Ue Sädusse Sanna. Tallinn: Johan Kristow Prendeken. [Faksiimileväljaanne: Uus Testament. Eesti Rahvusraamatukogu. Tallinn 2004.] Vana kirjakeele korpus. <<http://www.murre.ut.ee/vakkur/Korpused/korpused.htm>> (30.06.2009).
- UT 1729 = Meie Issanda JESUSSE KRISTUSSE uus Testament ehk Ue Seädusse Ramat. Tallinn: Joan Köler.
- WT 1686 = Meie Jssanda Jesusse Kristusse Wastne Testament. Riga: Johann Georg Wilcken. [Faksiimileväljaanne: Wastne Testament 1686. Tallinn: Eesti Keele Instituut, Eesti Keele Sihtasutus 2001]. (EPAK)

Kirjandus

- Gutslaff 1648 = Gutslaff, Johannes 1998. *Observationes Grammaticae circa linguam Esthonicam*. Grammatilisi vaatlusi eesti keelest. Toim Marju Lepajõe; Jaak Peebo. Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 10. Tartu.
- Göseken 1660 = Göseken, Heinrich 1777. *Manuductio ad Linguam Oesthonicam*. Anführung zur Öhstnischen Sprache. Välja andnud Harald Haarmann. Hamburg: Buske.
- Hint, Mati 1994. Changes in Estonian negation. – Oral memory and national identity. Papers of the conference organized by the Institute of Language and Literature of the Estonian Academy of Sciences in Tallinn, Sept 18–19, 1993. Tallinn, lk 79–87.
- Hint, Mati 2002. Keel on tõde on õige ja vale. Tartu: Ilmamaa.
- Hornung 1693 = Hornung, Johann 1777. *Grammatica Esthonica, brevis*. Perspicua tamen methodo ad Dialectum Revaliensem. Välja andnud Harald Haarmann. Hamburg: Buske.
- Kross, Kristiina 1985. Heebrea keel algajatele. EELK Usuteaduse Instituudi toimetised I. Tallinn.
- Künnap, Ago 2001. Es peab pidama. – Keel ja Kirjandus 8, lk 579–582.
- Künnap, Ago 2007. Veel läänemeresoome ja eesti eituspartiklite *ei, ep, es* päritolust. – Keel ja Kirjandus 12, lk 968–975.
- Laanest, Arvo 1975. Sissejuhatus läänemeresoome keeltesse. Eesti NSV Teaduste Akadeemia keele ja kirjanduse instituut. Tallinn.
- Masing, Uku 1999. Eesti vanema kirjakeele lood. Tallinn: Ilmamaa.

- Mägiste, Julius 1982. Estnisches etymologisches Wörterbuch 12. Varuks-
üüt. Helsinki: Finnisch-Ugrische Gesellschaft.
- Mägiste, Julius 1983. Estnisches etymologisches Wörterbuch 1. Einführung.
A-hermes. Helsinki: Finnisch-Ugrische Gesellschaft.
- Penjam, Pille 2010. Eituskategooria Heinrich Stahli eesti keeles. Emakeele
Seltsi aastaraamat 55 (2009), lk 138–160.
- Piiblikonverentsid 2003 = Piiblikonverentsid ja keelevaidlused. Põhjaee-
stikeelse Piibli tõlkimise ajaloost (1686–1690). Allikapublikatsioon.
Koostanud Leino Pahtma; Kai Tafenau. Eesti Ajalooarhiiv. Tartu.
- Prillop, Külli. 2001. Georg Mülleri jutluste verbivormistik. Käsikirjaline
magistritöö. Tartu Ülikooli eesti keele õppetool. Tartu.
- Prillop, Külli 2003. Georg Mülleri teisenev keel. – Vana kirjakeel ühendab.
Toim V.-L. Kingisepp. Tartu ülikooli eesti keele õppetooli toimetised
24. Tartu, lk 242–260.
- Saareste, Andrus 1940. Eesti keel Rootsi-Poola ajal. Eesti Keele Arhiivi
toimetised 18. Tartu.
- Sawyer, Kokla 2011 = Sawyer, John F. A. 2011. Piibliheebrea keel algajaile.
Tlk Jürnas Kokla. Tallinn: Kirjastuskeskus.
- Stahl 1637 = Stahl, Heinrich. 2000. Einführung zu der Esthnischen Sprach,
auff Wolgemeinten Rath, und Bittliches Ersuchen. Maarjamaa tasku-
raamat 4. Brampton: Maarjamaa. Tartu: Johannes Esto Ühing.
- Ziegelmann, Katja; Eberhard Winkler 2006. Zum Einfluß des Deutschen auf
das Estnische. – Deutsch am Rande Europas. Tartu: Tartu University
Press, lk 43–70.
- Ziegelmann, Katja 2008. Eitusest eesti vanas kirjakeeles. – Koolitus ku keele
ja kultuuri umamoodu hoitja. Võro Instituudi toimõndusõq 22.
Toim Jüvä Sullõv. Võro, lk 84–96.
- Tafenau, Kai 2010. Heinrich Gösekeni käsikirja kohast 17. sajandi eesti pii-
blitõlke traditsioonis. – Emakeele Seltsi aastaraamat 55 (2009), lk
176–200.
- Tafenau, Kai 2011. Diskussionen über die estnische Schriftsprache in der
zweiten Hälfte des 17. Jahrhunderts: Argumente und Beispiele. –
Linguistica Uralica 2, lk 130–143.
- Thor Helle 1732 = Thor Helle, Anton 2006. Lühike sissejuhatus eesti keelde
1732. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.

- Valmet, Aino 1981. Der Imperativ in der älteren estnischen Schriftsprache (16. und 17. Jahrhundert). – Congressus quartus internationalis feno-ugristarum Budapestini habitus 9.–15. Septembris 1975. Toim Gyula Ortutay. Budapest: Akadémiai Kiadó, lk 317–319.
- Vitso, Tiit-Rein 2003. Põhiverbi muutumine eitussõna järel, *lingua franca* ja algkeel. – Keel ja Kirjandus 1, lk 24–31.
- Wiedemann 1875 = Wiedemann, Ferdinand Johann 2005. Grammatik der estnischen Sprache. Välja andnud Karl Pajusalu; Urmas Sutrop. Tallinn: Stiftung für Estnische Sprache.

Lühendid

1Ms	Esimene Moosese raamat
EE	evangeeliumide ja epistlite katkendeid sisaldav perikoobiraamat
eL	lõunaeesti kirjakeel
Lk	Luuka evangeelium
Pilistvere mustand	Pilistvere piiblikonverentsil toimetatud käsikirjade mustandversioon
Pilistvere puhtand	Pilistvere piiblikonverentsil toimetatud käsikirjade puhtandversioon
UT	Uus Testament
VT	Vana Testament
WT	Wastne Testament

Negative Verb Forms in Estonian Bible Versions during the 17th and 18th Centuries

As the observation of 19 Scripture versions from the years 1632–1739 shows, the notion of Estonian negation changed a lot during the translating process of Estonia's first full Bible. In North Estonian translations until the middle of the 1680s, German-like negation was often used instead of genuine Estonian forms: indicative negation was formed by merely adding a negative particle to the affirmative; sometimes *mitte*, "not", or a pronoun was the only negative marker. Such forms were, for the first time, regularly replaced by genuine Estonian negation during the Pilistvere Bible conference in 1687. German-like negation was eliminated even more decisively in two Bible versions compiled immediately after this meeting: in the thoroughly edited New Testament by Johann Hornung, and in the Old Testament translated by Andreas and Adrian Virginius. From then on, such a choice of forms was preserved in North Estonian translations. In South Estonian texts, genuine Estonian forms dominated from the start.

In South Estonian translations, the negative particles *ei* and *es* were used from the outset. In North Estonian texts, *ep* was the principal negative particle until the middle of the 1680s. With the translations by Virginius and Virginius, and Hornung, *ei* also became the principal negative particle in the North Estonian tradition. To a small extent, translators also began to again use *es ~ is*, which was common in the North Estonian sermons that were compiled by Georg Müller in the first years of the 17th century.

In prohibitive forms, the negation word *ära* remained the same in all persons before the 1680s. Then, for the first time, different forms of this verb were used by Hornung (*ärgu* in the third person), by both Virginius and Virginius, and by Hornung (*äрге* in the second person plural).

The ancient Finno-Ugric negative verb form *e-* occurred in the Bible translations extremely rarely, only in North Estonian texts and only in first

person singular (*en*) and third person plural (*evad*). In the earlier sermons of Müller, instances of the negative verb in first person plural (*emme*) have also been found.

Keywords: *negation, Estonian Bible translation, literary language history, Estonian*

Jumala, jumalat ja kuulija suhteessa tilaan ja toisiinsa. Katekismuksen ensimmäinen käsky eriaikaisissa käännöksissä

Matti Leiwo, Maria Kela, Pirjo Kulju

Jyväskylän yliopisto, Helsingin yliopisto, Tampereen yliopisto

Motto: *Pitäisikö tässä nyt vastata katekismustyyppisesti?*

(Ylen Ykkösen aamuhartauden puhuja 6.9.2006)

Tiivistelmä. Raamatun ensimmäinen käsky on monen uskonnon keskeinen teksti. Silti alkutekstin käännökset ovat vaihdelleet eri aikoina. Vaihteleva postpositioiden käyttö tai poisjättäminen tuottavat erilaisia tulkintoja muiden jumalien olemassaolosta ja suhteesta käskyn puhuja-Jumalaan niin spatiaalisesti kuin metaforisesti. Spatiaalisesti tarkasteltuna muut jumalat sijoitetaan eri katekismusten käännöksissä puhuja-Jumalan eteen tai rinnalle tai ilmaisu on non-spatiaalinen. Metaforisesti voidaan ajatella esimerkiksi, että edessä olemisella tarkoitetaan kuulijan ja Jumalan yhteydessä olemista. Erilaiset lukutilanteet, esimerkiksi teologin tai lingvistin näkökulma tai hartaushetki, voivat kuitenkin johtaa hyvinkin erilaisiin tilannemerkityksiin. Käännökset heijastavat erilaisia teologisia käsityksiä alkaen arkaaisista, konkreettisista käsityksistä ja päättyen nykyisiin abstrakteihin tulkintoihin. Uusimmatkin käännökset kaivannevat vielä selkiytystä, mikäli tavoitteena on yksiselitteisesti yksijumalaisuutta ilmaiseva muotoilu.

Asiasanat: *raamatunkäännökset, uskonnon kieli, metaforisuus.*

Johdanto

Ensimmäinen käsky on keskeinen luterilaisen kirkon kanonisoidussa jumalakäsityksessä. Se on myös juutalaisten, kristittyjen ja muslimien keskeisiä tekstejä, mitä käskyn „ensimmäisyys” osoittaa. Käskyn juuret palautuvat kauaksi juutalaisuuden historiaan. Mottomme viittaa siihen, että tällaisen tekstin kirjoittaja, kääntäjä ja lukija ottavat tietoisesti – kuten aamuhartauden puhuja retoriikassa kysymyksessään – tai tiedostamattaan jonkin position tekstin muotoiluun ja tulkintaan ja suhteuttavat sen kulttuurinsa ja uskontonsa muihin teksteihin. Katekismukset³⁵ (<*kathekeisis* ’suullinen opetus’), etenkin Vähä-Katekismukset ovat „kristinopin” auktoriteettien tarkoin harkittuja esityksiä maallikoille. Nimitämmekin jatkossa tekstin tulkitsijaa yksinkertaisesti kuulijaksi. Keskitymme tässä eri-ikäisiin suomalaisten katekismusten ensimmäisen käskyn käännöksiin ja vertaamme niitä virolaisiin käännöksiin ja käskyn alkuperäiseen heprealaiseen muotoon. Pohdimme kieliopillisten ja sisältösanojen kääntämisen ongelmia, mutta emme pyri käskyn kulttuuriseen tai teologiseen selittämiseen emmekä käännösten historiallisesti kattavaan kuvaukseen.

Käsky on – selityksineen tai ilman – nimetty, selkeästi rajattava teksti. Rakenteellisesti se koostuu kahdesta osasta, ilmoitusosasta ja varsinaisesta käskystä. Ilmoitusosaa *Minä olen Herra, sinun Jumalasi* seuraa varsinainen käsky, kuulijalle osoitettu muiden jumalien pitämiskielto. Ilmoitusosa on puhujan, Jumalan eli tekstin minän, ilmoitus asemastaan herrana, kuulijan eli tekstin sinän Jumalana.

---

³⁵ Katolisissa ja luterilaisissa katekismuksissa käskyyn on sisällytetty – toisin kuin esim. islamissa ja ortodokseilla – myös Mooseksen kirjan (2. Ms 20:4) toinen käsky „Älä tee itsellesi Jumalan kuvaa äläkä mitään kuvaa ... niistä, jotka ovat ylhäällä taivaassa, ... alhaalla maan päällä ... [tai] vesissä maan alla.”

Ilmoitusosa esittelee käskytekstin tärkeimmät toimijat: minä-puhujan ja sinä-kuulijan sekä osoittaa puhujan ja kuulijan välisen hierarkian.

Käskyn ilmoitusosa on esimerkeissämme sijoitettu osaksi ensimmäistä käskyä, mutta yhtä hyvin se voisi olla johdanto kaikille kymmenelle käskylle ja kiellolle, mutta etenkin kolmelle ensimmäiselle Jumalaa koskevalle käskylle. Näin onkin Agricolan Abckirjassa. Abckirian (Agricola 1543, 5–6) ensimmäinen käskyosa kuuluu *Ele cumardha weraita Jumaloita*, ja käskyn alkuosa on erotettu pitemmäksi, yleiseksi johdannoksi käskyjen eteen lukuun *Ne Kymmenen Käskyt*.

Koetamme aluksi eksplikoida käskytöiden erilaisten käänntösten tulkintoja siitä, miten kielto pitää muita jumalia on muotoiltu eri aikoina ja miten muut jumalat on sijoitettu tai jätetty sijoittamatta suhteessa puhuja-Jumalaan kieltojen spatiaalisissa ilmauksissa. Suhteutamme analyysit esimerkinomaisesti myös konteksteihin, joissa puhutaan „muista henkiolennoista“.

Jumalan edessä ja rinnalla

Vanhin esimerkkimme on ilmestynyt vuonna 1745 hyväksytyssä ja 1831 painetussa Daniel Jusleniuksen katekismuksessa, joka on koko nimeltään *Lutheruksen Wähän Katechismuksen Yksinkertainen Selitys Kysymysten ja Vastausten kautta Toimitettu OLAUS SVEBILIUKSelta Archi-Pispalta Upsalasta. Sen suuren hyödytyksen tähden Suomeksi kääntty, ja nyt Wastauudesta ylitze katottu ja Suomen kielen luonnon jälkeen oijettu*. Siinä ensimmäinen käsky kuuluu:

(1) 1745

Minä olen HERra sinun Jumalas'. Ei sinun pidä muita jumalita pitämän minun edesäni. (1831, 3)

Käännöksessä muut jumalat sijoitetaan puhuja-Jumalan eteen. Vuonna 1852 annetun käskyn perusteella uudistetussa katekismuksessa (1898, 3) käsky on oleellisesti samassa muodossa. Sen sijaan vuoden 1923 kirkolliskokouksen hyväksymässä (1942 painetussa) katekismuksessa kiellon muotoon tulee 1938 valmistuneen uuden raamatunkäännöksen (Vanhan Testamentin käännös valmistui 1933) ilmaus: *Jumalan edessä* muuttuu ilmaukseksi *Jumalan rinnalla*.

(2) 1923

Minä olen Herra, sinun Jumalasi. Älä pidä muita Jumalia minun rinnallani. (1942, 3)

Näin siitä huolimatta, että jo 1893 hyväksytyssä katekismuksessa (1894, 3) kielto oli nonspatialinen: *Minä olen Herra, sinun Jumalasi. Älköön sinulla olko muita jumalia*. Kaikissa versioissa puhutteluosan *Herra* ja *Jumala* on kirjoitettu isoilla alkukirjaimilla, ja uudemmissa pilkku erottaa appositionaalista määritettä *sinun Jumalasi*, jonka toinen persoona viittaa Herran (tekstin minän) sanojen kuulijaan. Mainittakoon, että vuonna 1898 julkaistussa Swebiliuksen katkismuksessa Herraa ei enää aloiteta kolmella isolla kirjaimella ja *sinun Jumalas* on erotettu pilkulla.

Katekismuksissa *edessä* ja *rinnalla* (*sivulla*) esiintyvät myös rinnakkain, esimerkiksi vuoden 1745 (1831, 5) katekismuksen selityksissä:

Mitä Jumala kieltää ensimmäisessä käskysä?

W. Kaiken epäjumalten palveluksen: ettei meidän pidä pitämän wieraita jumalita Hänen edesänsä, eli Hänen sivusansa (--)

Vuoden 1948 kirkolliskokouksen hyväksymässä katekismuksessa kielto-osa on nonspatialinen, eli 'edessä' tai 'rinnalla' -lauseke on jätetty pois ja käsky kuuluu:

(3) 1948

Minä olen Herra, sinun Jumalasi. Älä pidä muita jumalia. (1950, 3)

Myös vuonna 1999 uudistetussa katekismuksessa käsky on nons-patiaalinen:

(4) 1999

Minä olen Herra, sinun Jumalasi. Sinulla ei saa olla muita jumalia.
(2000, 10)

Kiintoisa vertailukohta käännöksille on vironkielisen katekismuksen nykyversio:

Mina olen Issand, sinu Jumal. Sul ei tohi olla muid jumalaid minu kõrval.

Alun ilmoitusosa vastaa pilkkuineen suomenkielistä käännöstä. Käskyosassa on käytetty postpositiota *kõrval*, jonka vastanee lähinnä suomen postpositiota *vieressä* ja siten vertautuisi suomen vuoden 1923 käännökseen (2) *Älä pidä muita jumalia minun rinnallani*. Viro-Suomi -sanakirja (Kokla ym.1996) sekä viron selittävä sanakirja (EKSS 2009) antavat tälle viron postpositiolla kuitenkin muitakin mahdollisia merkityksiä verrattaessa suomen kieleen:

kõrval 'vieressä, vierellä, rinnalla, ohessa, ohella, ääressä, äärellä, sivulla'

kõrval 'asetuselt kellegi, millegi külje ligidal, juures, ääres, veeres'

Suomen ja viron eri käännöksiä vertailtaessa käskyosa saa näin ollen postposition kääntämisen tai kokonaan poisjättämisen myötä useita mahdollisia tulkintoja Jumalan ja jumalien suhteesta.

Katekismus ei tietenkään ole käskyn primaarilähde. Käskyteksti on peräisin Raamatusta, mutta käännökset eivät ole aivan tarkasti synkroniassa Raamatun käännösten kanssa, kuten seuraavat käskyosan (2. Moos. 20: 3) eri-ikäiset suomennosesimerkit osoittavat:

Agricola 1552: Ei sinun pidhe muita Jumaloita pitemen minun coctani.

B 1642: Ei sinun pidä muita Jumalita pitämän minun edesäni.

B 1776: Ei sinun pidä muita jumalia pitämän minun edessäni

VT 1933: Älä pidä muita jumalia minun rinnallani.

R 1992: Sinulla ei saa olla muita jumalia.

Kiinnostavaa on, että Agricolan Raamatun vuoden 1552 käänнос *minun coctani* on vuoden 1992 käännökseen ohella ainoa, jossa kuvataan yksijumalainen näyttämo. Siinä muita jumalia ei sijoiteta Jumalan eteen eikä rinnalle samalle näyttämölle, vaan tilalle, 'minun kohtaani/paikalleni'.

Raamatunkäänöksien käskyosaa voidaan tarkastella myös modaalisuuden kannalta. Velvollisuus olla pitämättä muita jumalia näyttäisi ikään kuin muuttuvan ehdottomammaksi ajan myötä: *ei sinun pidä pitämän > älä pidä > sinulla ei saa olla*. Modaalisten lausetyyppien kannalta vironkielisessä Raamatun käänöksessä imperatiivia korostetaan niin tässä kuin muissakin käskyissä huumotermillä, mutta katekismuksessa on päädytty pisteen käyttöön.

Seuraavaksi tarkastelemme tilailmauksien konkreettisia ja metaforisia tulkintoja. Sitten pohdimme heprean „kasvojen edessä” puoliprepositiota, jota on käytetty vironkielisessä Raamatun käänöksessä mutta ei katekismuksessa eikä käskyn suomenkielisissä käänöksissä. Lopuksi pohdimme, mitä epäjumalat ovat katekismusten mukaan.

Jumala ja muut jumalat spatiaalisessa ja metaforisessa tilassa

Käskyn tilailmaukset *minun edessäni ja minun rinnallani* ovat deiktisiä määreitä, jotka määräytyvät suhteessa puhujaan, Jumalaan. Kiellon konkreettisin tulkinta on, että kuulija ei saa pitää muita jumalia (esimerkki 1) kehollisesti hahmotetun Jumalan edessä tai

(esimerkki 2) rinnalla, sivuillaan. Konkreettisesti tulkiten muutokset käänöksissä siirtävät muut jumalat Jumalan edestä Jumalan rinnalle ja sitten (esimerkit 3 ja 4) poistavat ne näyttämöltä. *Minun edessäni* aktuaalista myös toisen konkreettisen tulkintamahdollisuuden. Jos kuulija olettaa tai hahmottaa, että puhuja ja kuulija eli Jumala ja ihminen ovat vastakkain tai kasvokkain, niin tällöin muut jumalat ovat puhujan ja kuulijan välissä, molempien edessä esteenä ja tiellä.

Spatiaaliset käänökset on mahdollista tulkita myös metaforisesti. Metaforat eivät ole vain kaunokirjallisia kielikuvia vaan ihminen käsittää maailman metaforisesti (esim. Lakoff 1987). Metaforissa ihminen, puhuja, on kaiken mitta, joka hahmottaa maailman spatiaalisena itsestään käsin. Ihminen on säiliö, minä olen tässä ja maailma on minun ympärilläni, me vuodamme verta ja olemme täynnä vääryyttä. Samankaltaisen säiliöomaisuuden mielteen ihminen siirtää helposti myös Jumalaan hyvin konkreettisenä. Spatiaalisuutta on helppo hahmottaa, ja niinpä myös aikakäsitemme konkretisoituu paikan metaforien kautta: tulevaisuus on edessä, menneisyys takana, nykyhetki tässä ja elämä on matka. Ilmaisemme aikasuhteita samoilla keinoilla kuin paikkaa eli prepositioilla ja sijapäätteillä: vuorokaudenajat *aamulla* ja *illalla* ilmaistaan adessivilla aivan kuten esimerkiksi spatiaalinen *pöydällä*. Myös suunnilla on metaforisia sivumerkityksiä: hyvä on yleensä ylhäällä, paha alhaalla, vahva oikealla ja heikko vasemmalla sivulla. Edelleen mieleemme on maassa tai matalalla mutta me iloitsemme Herrassa tai suuntaamme katseemme ylös hänen puoleensa. Näiden erilaisten, erivahvuisten ja erityylisten ilmausten takaa on mahdollista löytää samat metaforisen jäsentämisen periaatteet.

Ilmauksen (1) „älä pidä muita jumalia minun edessäni“ metaforinen merkitys on, että muut jumalat ovat vain kuulijan, tekstin sinun, mielessä ja estävät kuulijan yhteyden Jumalaan, ovat yhte-

yden edessä. Vaihtoehdossa (2) „älä pidä muita jumalia minun rinnallani” kuulijan muut jumalat siirretään Jumalan rinnalle. Metaforisesti Jumalan asema ainoana jumalana kuitenkin heikkenee *edessä*-ilmaukseen verrattuna, sillä rinnalla pitäminen tai oleminen on tasa-arvoisten tai liittolaisten rinnakkain oloa. Muutoksessa käy siis niin, että kun postpositio *edessä* korvataan postpositiolla *rinnalla*, konkreettinen tulkinta parantaa Jumalan asemaa suhteessa muihin jumaliin mutta metaforinen tulkinta huonontaa sitä (vrt. älä korota muita jumalia Jumalan rinnalle). On myös esitetty, että *rinnalla* on mahdollista hahmottaa vain entiteeteille, joilla on kasvot, siis ihmisille ja eläimille tai näitä muistuttaville kuville (Ojutkangas 2001, 27, 208). Näin *rinnalla*-variantti on antropomorfismi eli metafora, jossa Jumala hahmotetaan ihmisen kaltaiseksi. Sen sijaan *edessä* ei edellytä Jumalan ihmiskasvoisuutta.³⁶

Alkutekstien vai kääntämisen ongelma?

Suomalaisten käännösten edessä ja vieressä -ongelma on myös katekismuksen varhaisissa saksalaisissa ja ruotsalaisissa versioissa, suomalaisten käännösten mahdollisissa esikuvissa. Lutherin (1529) katekismuksessa käsky on käännetty *Du sollst keine andern Götter haben neben mir*. Ilmaus *neben mir*, joka on painotetusti lauseen lopussa, voidaan tulkita spatiaalisesti 'minun vierelläni' tai 'rinnallani'. Jälkimmäisessä on sama metaforisen tulkinnanongelma kuin *rinnalla*-käännöksessä, vaikka lauseke voidaan tulkita myös nonspatiaalisesti 'ohellani, paitsi minut'. — Mainittakoon, että Swebiluksen katekismuksen ruotsinkielisessä versiossa (1846, 11) käsky kuuluu: *Du skall inga andra gudar hafwa för mig* ('edessäni, sijastani'), ja Lutherin Vähän katekismuksen uudessa käännöksessä (Lilla

³⁶ Tarkkaan ottaen *rinnalla* sallisi myös zoomorfismin eli Jumalan näkemisen eläinhahmon kaltaisena.

Katekes) *Du skall inte ha andra gudar vid sidan av mig* ('vierelläni, rinnallani').

Raija Sollamo (1979) ja Maria Kela (2007) ovat kiinnittäneet huomiota eräisiin Vanhalle testamentille tyypillisiin ruumiinosailmauksiin, joita voidaan pitää kieliopillistumien ja metaforien väli­muotoina. Merkittävin näistä on *Jumalan kasvojen edessä*. Hepreassa ilmausta „kasvojen edessä” vastaa niin sanottu puoliprepositio, joka on samaan tapaan abstrakti ja johtosuhteiltaan läpinäkymätön kuin esimerkiksi sana *pohjoinen*: nykypuhuja ei tajua, että se on kodan pohjan eli perän puoli kuten *etelä* on etuosan puoli. Kun metafora on käännetty suomeksi *kasvot*-substantiivina käyttäen, on Jumalasta tullut käänöksessä konkreettisempi, tarkemmin rajattu ja ihmis­mäisempi olento kuin alkutekstissä. Ehkä juuri tästä syystä ensimmäisen käskyn esimerkeissämme ei ole „minun kasvojen edessä”-tyyppistä käänöstä. Raamatun vironkielinen käänös vuodelta 1997 kuitenkin nostaa ilmaukseen Jumalan kasvot, mikä inhimillis­­tää Jumalan ihmisenkaltaiseksi olennoksi:

Mina olen Issand, sinu Jumal - - Sul ei tohi olla muid jumalaid
minu palge kõrval!

Ilmaisu *palge kõrval* on yleiskielessä harvinainen ja se saattaakin esiintyä vain käskyn yhteydessä. Tavallisempi ilmaisu olisi *palge ees* tai *palge ette*, esim. *Jumala palge ees on kõik võrdsed*³⁷. Vironkielisen Raamatun kääntäjät lienevät siis olleet saman ongelman edessä kuin suomenkielisen – mikään kielen postpositioista ei tunnu selkeästi vastaavan alkukielen (tai tavoiteltua) merkitystä. Kääntäjät ovat lisänneet tekstiin heprean preposition etymologiaa kuvaavan substantiivin (*pale*) sen sijaan, että olisivat kääntäneet kieliopillistuman pelkästään kieliopillista suhdetta kuvaavana elementtinä eli postpositiona. Käänösprosessi on siis tuottanut metaforan, jota alku-

³⁷ Kiitämme Maarja Kebaa viron kieleen liittyvistä kommentteista.

tekstissä ei ole (*palge kōrval pro kōrval*) Tässä on kyseessä Vanhan testamentin käännöksille tyypillinen hyperkorrekti metaforisaatio: 'kasvoja' merkitsevän metaforisesti käsitetyn substantiivin lisääminen käännökseen silloin, kun hepreassa esiintyy *panim*-kantainen prepositio (*panim* 'kasvot'), on erityisen yleinen piirre vuoden 1933 Vanhan testamentin suomennoksessa (Kela 2007: 149, 200–231).

Hepreankielisessä alkutekstissä (BHS = Biblia Hebraica Stuttgartensia) ensimmäisen käskyn kielto-osa kuuluu translitteroituna ja morfeemeittain glossattuna seuraavasti:

lo jihje lecha elohim acherim 'al-panaj
 älköön olko sinulla jumalia muita edessä yläpuolellani
 NEG. olla-JUSS.-M3SG PREP.DAT-M2SG jumala-M.PL
 muu-PL PREP.yllä edessä-kasvot.ST.CSTR.-M1SG

Adpositio 'edessäni, yläpuolellani' muodostuu siis heprean monikäyttöisestä prepositiosta 'al 'yllä, edessä, vastassa', substantiivin *panim* 'kasvot' taivutusvartalosta *pne* (*status constructus* -muoto) ja yksikön ensimmäisen persoonan maskuliinin suffiksista *-j*. Prepositio 'al voi saada eri konteksteissa muitakin merkityksiä, mutta 'edessä' olemisen yhteyksissä siihen liittyy usein myös 'yläpuolella' olemisen mielle (Holladay 1993, s.v. 'al). Alkutekstistä poiketen juutalaisten tutkijoiden suosima lukutapa (ks. Mechon Mamre 2005) lisää pilkun puolipreposition eteen. Käännöksestä tulisi tällöin appositionaalinen: *älköön sinulla olko muita jumalia, edessäni*. Appositiotulkinta tekee jakeen metaforisen tulkinnan helpommaksi.

Septuagintan kreikannos (v. 200–100 e.Kr.) taas näyttää olleen esikuvana erikoisilta vaikuttaville *rinnalla*-käännöksille. Kreikankielisen tekstin adpositio on *pliv* (πλην), joka tarkoittaa konkreettisesti 'rinnalla' mutta myös abstraktisti 'beyond, except, unless, besides'. Sollamon (1979: 102–113) mukaan alkutekstissä on 138 esiintymää puoliprepositiolla 'al-*pne*, ja vain tässä ainoassa kohdassa Septuagin-

tan kääntäjä on päätynyt vastineeseen *pliv* 'rinnalla'. Ensimmäisen käskyn kääntäminen on siis ollut poikkeuksellisen ongelmallista jo maailman vanhimmassa raamatunkäännöksessä. Suomeksi Septuagintasta voisi johtaa käännösvaihtoehdot *älä pidä muita jumalia minun ylitseni/ohellani/lisäkseni / paitsi minut* (vrt. NETS 2009).

Kaikissa katekismuksissa Jumala kuitenkin käsitetään ja esitetään hengeksi. Vuoden 1745 (1831, 32) katekismuksen uskontunnuksen selityksen mukaan Jumala onkin abstrakti olento: *Jumala on olemisensa puolesta yksi henki; ijankaikkinen, kaikkivoaltias* (--). Katekismus (1831, 49) myös sivuuttaa niin spatiaalisen kuin metaforiset tulkinnat selittäessään, mitä istuminen Jumalan oikealla puolella (kädellä) tarkoittaa:

Mitä on se istuminen Isän Jumalan oikialla kädellä?

W. Se on, että Christus hallitsee miehuutensa puolesta, nyt ja kaikesta ijankaikkisuudessa, Isän ja Pyhän Hengen kansa, kunniasa, ylitse kaikkein luotuin taiwaasa ja maan päällä.

Hieman yllättäen vielä vuoden 1999 katekismuksen (mts. 46) oikealla puolella istumisen selitys on hyvin spatiaalinen (ehkä metaforinenkin) kuvaus: *Taivaaseen astunut Kristus hallitsee Isänsä oikealla puolella*.

Tiivistäen katekismusten Jumala on henki, jolla on ensimmäisessä käskyssä ja siihen liittyvissä katekismusten luonnehdinnoissa inhimillisiä spatiaalisia tai metaforisia piirteitä, jotka palautuvat käskyn alkuperäiseen muotoon ja kulttuuriin. Miten abstraktisti tai konkreettisesti kuulijat ovat käsittäneet ja käsittävät hengen olemuksen erilaisten mielikuviansa ja käsitysten pohjalta, on kielitieteellisen tutkimuksen tavoittamattomissa. Tekstien tutkimus voi vain esittää erilaisia tulkintoja huolellisesti punnittujen ja määriteltyjen käännösvaihtoehtoien merkityksistä ja niiden keskinäisistä eroista.

Ihmismäisiä vai abstrakteja epäjumalia?

Vanhimmissa Agricolan muotoilussa kielletään kumartamasta vieraita (ja vain vieraita) jumalia, eli niiden eksistenssi presupponoidaan „on vieraita jumalia”. Mutta myös käskyn muissa vanhemmissa versioissa (esimerkit 1 ja 2) aktuaalistuu presuppositio „on muitakin jumalia”. Muiden jumalien olemassaolo presupponoituu, kun käskyn minä määrittää itsensä kuulijan Jumalaksi ja kieltää kuulijaa pitämästä muita jumalia edessään tai rinnallaan konkreettisesti ja metaforisesti. Kielto muuttuu ehdottomammaksi, kun tilan ilmaus jää pois ja muiden jumalien olemassaolon implikaatio haalistuu vaikka jää vielä mahdollisuutena olemaan.

Mitä „muut jumalat” sitten voisivat olla? Agricolan kuuluisassa epäjumalaluettelossa on persoonallisia epäjumalia, ja vuoden 1745 katekismuksessa (1831, 6) vastataan kysymykseen mahdollisista epäjumalista ja heidän „välikappaleistaan” seuraavasti:

11. Kuinka ja millä tavalla senkaltainen epäjumalten palvelus tapahtuu?

W. Monella tavalla: koska aurinkota, kuuta, ja taiwaan tähtiä palvelullaan, niin myös Engeleitä, edesmenneitä pyhiä, pyhään kuvia, ja jäteitä³⁸, eli apua ezittää perkeleeltä ja hänen välikappaleiltansa, niin kuin noidilta, tietäiltä, meidän haltioilta, weden haltioilta, ton-tuilta ja muilta senkaltaisilta

Luettelossa on esineitä, ihmisiä ja henkiä. Vain henkiolennot ovat mukana vuonna 1923 (1942, 37) hyväksytyssä katekismuksessa:

Näkymättömään maailmaan kuuluvat enkelit. Enkelit ovat henkiä.
... Osa enkeleistä on luopunut Jumalasta. Nämä pahat henget vas-

---

³⁸ Oma ongelmansa olisi etsiä mahdollista katolilaisuuden „vastapropaganda” tästä luettelosta.

tustavat Jumalan pyhää tahtoa ja viettelevät ihmisiä syntiin... Ne ovat yhdistyneet pimeyden valtakunnaksi, jonka ruhtinaana on perkele.

Vuoden 1923 katekismuksen epäjumalat ovat siis aktiivisia ja ihmisenkaltaisia henkiä, jotka ovat luopuneet jostakin, vastustavat jotakin ja viettelevät ihmisiä, ovat yhdistyneet ja niillä tai heillä on ruhtinas. Vuoden 1948 katekismuksessa näkymättömään maailmaan kuuluvat enkelit (Katekismus 1950, 34) ja pimeyden vallat (mts. 41–42) ovat lyhyesti „synti, kuolema ja perkele“. Pimeyden vallat ovat muuttuneet vertauskuvallisiksi: synniksi, kuolemaksi ja perkeleeksi pienellä alkukirjaimella. Vuoden 1999 katekismuksen (1999, 11) käskyn selityksessä „muut jumalat“ esitetään eksplisiittisesti ihmisen luomiksi epäjumaliksi:

(--) Jos turvaudumme omatekoisiin epäjumaliin, käännyimme pois Jumalasta ja hänen rakkaudestaan (--)

Spatiaaliset muotoilut *edessäni* ja *rinnallani* nostavat muiden jumalien olemassaolon ja laadun esille: jumalien pitämisen kieltäminen jossakin tilassa presupponoi vahvasti niiden olemassaoloa. Vanhimmissa katekismuksissa luetellaankin monenlaisia elottomiakin epäjumalia, joita oli käskyn alkuperäisessä kulttuuriympäristössäkkin. Vaikka epäjumalat ovat muuttuneet aineettomiksi ja abstrakteiksi, uusimmankin katekismuksen esimerkissämme „käännyttään pois Jumalasta“ eli käännetään kasvot muualle kuin Jumalan suuntaan, konkreettisesti tai metaforisesti. Spatiaalisia ilmauksia ja metaforia on vaikea välttää.

Pohdiskelua

Alkutekstin ja sen vanhimman käännöksen tarkastelu osoittaa, että suhteessa ensimmäisen käskyn tulkintaan kääntäjä–kuulija on – ehkä jopa kielestä riippumatta – edelleen samassa lähtötilanteessa kuin kaksituhatta vuotta sitten. Tekstin tulkinnan konkreettisuus *versus* metaforisuus ratkeaa kunkin kuulijan kontekstissa uudelleen. Ilmausten tulkinta riippuu käskyn muotoilun lisäksi kuulijan ennako-oletuksista. Jos tulkinta aktualistuu ennako-oletusten „on vain yksi Jumala” ja „Jumala on henki” pohjalta, niin kaikki muut jumalat ovat epäjumalia, jotka voivat olla vain metaforisesti Jumalan edessä tai rinnalla. Alkuperäisessä kulttuurissaan ensimmäisen käskyn Jumala ei ollut kuvattavissa patsaan tai muun esineen avulla, joten kiello pitää muita jumalia asettaa Jumalan ja jumala(nkuva)t spatiaalisesti keskinäiseen epäsymmetriaan. Kuulijan on vaikea hahmottaa, miten „muut” jumalankuvat konkreettisesti asettuvat suhteessa käskyn aineettomaan minä-Jumalaan. Kuinka olisi mahdollista asettaa jotakin yksinomaan henkenä reaalistuvan olennon „eteen ja yläpuolelle”? Käskyn viitepisteinä näyttää sittenkin olevan ihminen, joka asettaa palvontaesineitä eteensä itsensä tasolle tai yläviistoon.

Tiivistäen vanhimpien katekismusten deiktiset *edessä* ja *vieressä* sijoittavat muut jumalat Jumalan määrittämään tilaan ja voivat aktualisoida tulkintaprosessin, jossa Jumala hahmotetaan spatiaalisesti, antropomorfisesti. Ihminen kielentää Jumalan omaksi kuvakseen rajalliseen tilaan konkreettisesti tai metaforisesti. Mitä tämä merkitsee teologian näkökulmasta, sen jätämme teologien pohdittavaksi, mutta suomalaiset esimerkkikäännöksemme toistavat uskonnollisen ajattelun historiallisen kehityksen pienessä mittakaavassa. Käännöksissä Jumala ja epäjumalat menettävät spatiaaliset attribuutiotensa ja epäjumalat muuttuvat henkiolennoista persoonattomaksi

pahuudeksi. Jos käskystä haluttaisiin poistaa tulkintamahdollisuus „on olemassa muita jumalia” tai jos tätä tulkintaa haluttaisiin välttää, käsky pitäisi ehkä muotoilla „Minä olen Herra, sinun Jumalasi. Ei ole muita jumalia äläkä sinäkään pidä/keksi/rakenna niitä”, eli käskyssä tulisi eksplisiittisesti kiistää presuppositio „on /voi olla muitakin jumalia”.

Katekismus esittää erikseen käskyt ja keskeiset uskonnon käsitteet ja sitten selittää ne vastaamalla kysymyksiin, mitä ne tarkoittavat. Tämä on omiaan houkuttelemaan käskyjen kielelliseen analyysiin. Olemme käyttäneet käskyn tulkinnassa ja kontekstualisoinnissa myös katekismusten tekstikontekstia. Motossamme lähdimme lukutilanteiden erilaisista lähestymistavoista teksteihin. Erilaiset lukutilanteet, esimerkiksi teologin tai lingvistin käskyn selittäminen vastakohtanaan hartaustilaisuus, voivat johtaa hyvinkin erilaisiin tilannemerkituksiin, joissa lingvistinen muoto saattaa olla marginaalinen tekijä.

Aineistolähteet

Agricola 1543 = Mikael Agricolan Teokset I. Abckiria. Näköispainos. Porvoo 1931.

Agricola 1552= Agricola, Mikael: Weisut ja Ennustoxet, Ne Prophetat ja Mutomat Lughut Mosen Ramatuista, rivi 772 [tekstikorpus]. Helsinki: Kotimaisten kielten keskus. Alkuperäisteos ilmestynyt painettuna 1552. Aineistona on Agricolan teosten 1. uudistettu näköispainos vuodelta 1987. (Sisältyy kokoelmiin Vanhan kirjallisuuden korpus: Agricola). Saatavissa: <http://kaino.kotus.fi/korpus/vks/teksti/agricola/agri3weisut.xml#s2933> (31.5.2012).

B 1642 = Biblia. Se on: Coco Pyhä Ramattu, SUomexi. Henrich Keyser, Stockholm. <http://www.finbible.fi/head/raam1642.htm> (31.5.2012).

B 1776 = Biblia, Se on: Koko Pyhä Raamattu, Suomexi. <http://www.finbible.fi/head/bibl.htm> (31.5.2012).

- Doct. Mart. Luthers Lilla Cateches, med Förklaring af Doct. Ol. Swebilius. Omarbetad och förbättrad af Jac. Ax. Lindblom. Åbo 1846.
- Katekismus 1745 = Lutheruksen Wähän Katechismuksen Yksinkertainen Selitys Kysymysten ja Wastausten kautta[.] Toimitettu Olaus Svebi-liukselta [sic!], Archi-Pispalta Upsalasta. Sen suuren hyödytyksen tähden Suomeksi käätty, ja nyt Wastauudesta ylize kazottu ja Suo-men kielen luonnon jälkeen oijettu. Helsinki ja Turku 1831.
- Katekismus 1893 = Suomen ewankelis-Lutherisen Kirkon Katekismus. Turku 1894.
- Katekismus 1852 = Lutheruksen Wähän Katekismuksen yksinkertainen Selitys Kysymysten ja Wastausten kautta toimittanut Olaus Swebi-lius, arkki-pispa Upsalasta. Tampere 1898.
- Katekismus 1923 = Suomen evankelis-luterilaisen kirkon katekismus. WSOY: Porvoo 1942.
- Katekismus 1948 = Suomen evankelis-luterilaisen kirkon katekismus. Valis-tus: Helsinki 1950.
- Katekismus 1999 = Katekismus. Suomen evankelis-luterilaisen kirkon kris-tinoppi. Edita: Helsinki 2000.
- Katekismus. Eesti evangeelne luterik kirik. <http://www.eelk.ee/katekismus.html> (31.5.2012).
- Lilla Katekesen = Martin Luther. Lilla Katekesen, käänt. C. A. Aurelius & M. Brandby-Cöster. www.svenskakyrkan.se/default.aspx?di=811916. (31.5.2012.)
- Luther 1529 = http://www.ekd.de/bekanntnisse/kleiner_katechismus_1.html (31.5.2012).
- Piibel. Vana ja Uus Testament 1997. Tallinn. Eesti Piibliselts.
- Vanha testamentti 1933. XI yleisen Kirkolliskokouksen vuonna 1933 käyt-töön ottama suomennos. <http://www.evl.fi/raamattu/> (31.5.2012).
- R 1992 = Pyhä Raamattu. Suomen evankelis-luterilaisen kirkon kirkollisko-kouksen vuonna 1992 käyttöön ottama suomennos. <http://www.evl.fi/raamattu/> (31.5.2012).

Kirjallisuus

- Holladay, William L. (Ed.) 1993. A Concise Hebrew and Aramaic Lexicon of the Old Testament. Based on the First, Second, and Third Editions of the Koehler-Baumgartner Lexicon in Veteris Testamenti Libros. E. J. Brill, Leiden.
- Kela, Maria 2007. Jumalan kasvot suomeksi. Metaforisaatio ja erään uskonnollisen ilmauksen synty. Jyväskylä Studies in Humanities 82. Jyväskylän yliopisto. <http://urn.fi/URN:ISBN:978-951-39-3069-1> (31.5.2012).
- Kokla, Paul; Laanpere, Helga; Mäger, Mart; Pikamäe, Arno (toim) 1996. Eesti-soome sõnaraamat. 3. painos. SKS, Helsinki.
- Lakoff, George 1987. Women, fire and dangerous things: What categories reveal about the mind. The University of Chicago Press, Chicago.
- EKSS = Langemets, Margit; Tiits, Mai; Valdre, Tiia; Veskis, Leidi; Viks, Ülle; Voll, Piret (toim) 2009. Eesti keele seletav sõnaraamat. Eesti kirja- keele seletussõnaraamatu 2., täiendatud ja parandatud trükk. Eesti keele instituut. <http://www.eki.ee/dict/ekss/index.cgi> (31.5.2012).
- Mechon Mamre 2005. A Hebrew – English Bible. According to the Masoretic Text and the JPS 1917 Version. www.mechonmamre.org (30.12.2011).
- NETS 2009 = A New English Translation of the Septuagint. Ed. Albert Pietersma & Benjamin W. Wright. Oxford University Press, Oxford.
- Ojutkangas, Krista 2001. Ruumiinosannimien kieliopillistuminen suomessa ja virossa. SKS, Helsinki.
- Sollamo, Raija 1979. Renderings of Hebrew semiprepositions in the Septuagint. *Annales Academiae Scientiarum Fennicae – Dissertationes Humanarum Litterarum* 19. Suomalainen Tiedekatemia, Helsinki.

The spatial relationships between God, other gods and man in old and new translations of the first commandment in Lutheran catechisms

The first commandment of the Bible is a central text in many religions. Still the Finnish and Estonian translations of the original Hebrew spatial expression *lo jihje lecha elohim acherim 'al-panaj* (literally not shall-be to-you gods others before-me) “thou shalt have no other gods before me” in Lutheran catechisms have produced different meanings and presuppositions of the existence of other gods and of their spatial and metaphorical relationship to Speaker-God. The translations reflect the development of theological thinking, from the archaic, concrete conceptions of personified evil forces to the modern conceptions of the abstract and impersonal wickedness of the world. It seems, however, that even the modern translations may need reformulation and perhaps the intention “there is only one God” should be made explicit.

Keywords: *first commandment, translations of Bible, language of religion, metaphoricalness.*

Ühest edelaläänemeresoome fonoloogilisest ühisuendusest: prevokalisatsioon eesti ja liivi murretes

Karl Pajusalu, Pire Teras

Tartu ja Helsingi ülikool

Ülevaade.³⁹ Artiklis on vaatluse all üks edelaläänemeresoome häälikuline uuendus või õigemini uuenduste kompleks, mida on eesti keeleteaduses tavaliselt kirjeldatud kui metateetilist või epenteetilist palatalisatsiooni. Uurimus pakub ülevaate mitmest prevokalisatsiooniga seotud nähtusest eesti ja liivi murretes. Neis murretes on prevokalisatsioon tavaliselt seotud prepalatalisatsiooniga, mida kasutatakse konsonandi sekundaarse artikulatsiooni rõhutamiseks. Sageli kaasneb sellega konsonandi depalatalisatsioon ja prevokaalide siire konsonandi ees. Allofooniline prevokaal (i või e) osutab sünkroonselt järgneva konsonandi palataliseeritust. Aset võib leida ka prevokaali foneemiliseks diftongi või triftongi järelosiseks muutumine või esisilbi metafooniline muutus. Prevokalisatsiooni tõenäoliseks põhjuseks on ühelt poolt keeltes toimunud prosoodilised muutused, mis tõid kaasa ka sise- ja lõpu-ka, teiselt poolt aga konsonantide laadi muutused, nagu depalataliseerumised keele eri arengujärgudel. Samuti on võinud seda mõjutada nii kontaktid naaberkeeltega kui ka keelte sisemised häälikusüsteemi tasakaalu taotlevad arengud.

Võtmesõnad: *fonoloogia, prevokalisatsioon, depalatalisatsioon, eesti keel, liivi keel*

---

³⁹ Uurimus valmis ETFi grandi 8409 ja HTMi sihtteema SF0180076s08 raames. Autorid tänavad Riho Grünthali, Ellen Niiti ja Tiit-Rein Viitsot kasulike kommentaaride eest.

Läänemeresoome keelte rühmitamisel on sageli eristatud lõunarühma, kuhu kuuluvad liivi, eesti (sh lõunaeesti) ja vadja keel (nt Laanest 1972: 116–118, Itkonen 1983, Kallio 2007). Mõnikord on rõhutatud ka lääne-läänemeresoome erijooni, kõrvutades liivi, põhjaeesti ja läänesoome grammatilisi uuendusi või sarnasusi sõnavaras (Alvre 1973, Laanest 1975, Koponen 1990). Kui on räägitud läänemeresoome edelarühmast, on seda üldiselt kasutatud lõunarühma sünonüümina, täpsustades nii lõunarühma maa-alalist asendit suhteliselt läänes võrreldes põhja- ehk kirderühma keeltega (Laanest 1972: 117). Käesolev artikkel määratleb aga läänemeresoome edelarühma kitsamalt ja konkreetsemalt – sellesse keeleliselt mitmete ühisarengutega seotud murdeliitu kuuluvad põhjaeesti saare- ja läänemurre, lõunaeesti Mulgi murre ja Tartu murde lääne- ja lõunaosa ning kõik liivi keele murded, st nii Salatsi ümbruses kui ka Kuramaal räägitud liivi keel. Selle ajaloolise Liivimaa ja Kuramaa alaga on lähedalt seotud ka Mati Hindi elu- ja teadlasete.

Käsitleme selles artiklis üht edelaläänemeresoome häälikulist uuendust või õigemini uuenduste kompleksi, mida on eesti keeleteaduses tavaliselt kirjeldatud kui metateetilist või epenteetilist palatalisatsiooni. See ilmneb ka Mati Hindi kodukoha Rõngu murderakus, kus nagu enamasti mujalgi Tartu ja Mulgi murdealal öeldakse *üits, kaits, läits* võrreldes *üts, kats, läts* asemel; Hint on sellele hääldusviisile osutanud oma kodumurde fonoloogia kirjeldustes (nt Hint, Paunonen 1984: 283). Mulgi murde n-ö liivi tüüpi epenteesi on esile toonud Salme Tanning (1958; vt Pajusalu 1996: 63). Nähtuse olemuse laiem selgitamine on Eestis muutunud viimasel ajal aktuaalseks seoses murdekeeltele kirjaviisi loomisega, näiteks Kihnus (vt Sang 2009). Kuna edelaläänemeresoome eri murretes on tegemist mitme mõnevõrra erineva, kuid olemuslikult seotud häälikuarenguga, püüame vaadelda seda kogu alale iseloomulikkuna nähtust prevokalisatsiooni üldmõiste raamistikus.

Prevokalisatsioonist, pre- ja depalatalisatsioonist

Eesti murretes metateetilise või epenteetilise palatalisatsioonina tuntud hääldusviisi puhul hääldub pearõhulise silbi koodas konsonandi ees sekundaarne *i* või *e*. *i*-line siire palataliseeritud konsonandi ja sellele eelneva vokaali vahel on üldisemalt iseloomulik põhjaeesti hääldusele (Lehiste 1965, Eek 1973, vt ka Eek 2008: 132–133), kuid seal ei ole siirde-*i* lühiduse ja koartikulatsiooni tõttu tajutav ja nähtus jääb tavaliselt kuuldeliselt märkamatuks. Meta-teetilise või epenteetilise palatalisatsioonina kirjeldatava nähtuse puhul on siirdevokaal kuuldav, see võib olla muutunud diftongi foneemiliseks järelosiseks, ning kõnelejad püüavad seda ka kirjas märkida, nagu Saaremaa sõnas *paet* 'paat', Mulgi *näin* 'nänn, (vana) ema', salatsiliivi *koig*, kuraliivi *kuo'ig* 'laev (vrd eesti *koge*)'. Nähtust on kirjeldanud juba Ferdinand Johann Wiedemann oma eesti keele grammatikas (1875; vt 2011: 136–137). Teine erinevus üldpõhjaeetilise hääldusega võrreldes on see, et nn metateetiline vokaal esineb sageli palataliseerimata konsonandi ees. Siis on selle nähtuse ajalooliseks põhjuseks olnud reeglina konsonandi varasem palataliseeritus ja konsonandile järgnenud *i* või *j*. Vokaalisiire konsonandi ees ei pea tingimata olema seotud üldse palatalisatsiooniga, see võib toimuda näiteks järgneva silbi *u*-ga seoses, nagu salatsiliivi sõnas *noug* 'nõgu'. Prevokalisatsiooni protsess leiab aset või on kunagi varem toimunud nii eesti keele *i*-siirdega palatalisatsiooni, metateetilise palatalisatsiooni kui ka liivi *u*-metateesi korral. Esimesel juhul ilmnev prepalatalisatsioon, teisel juhul tüüpiline depalatalisatsioon ning ka *u* siirdega seotud prevelarisatsioon on kõik konsonandi prevokalisatsiooniga seotud nähtused.

Termin *konsonandi prevokalisatsioon* (ingl *consonant prevocalization*) tähistab fonoloogilisi protsesse, millele on ühine konsonandi eel toimuv vokaalne preartikulatsioon (Operstein 2010). Prevoka-

lisatsiooni tulemusena tekib prevokaal, mille kohta on kasutatud ka termineid siirdevokaal, epenteetiline vokaal, siirdevokoid jm. Prevokalisatsioon on alati seotud nn vallandava konsonandiga (ingl *triggering consonant*). Seda, et konsonant on prevokaali lähteks, näitab ka sõnaalguliste konsonantide prevokalisatsiooni võimalikkus (nt sC-ühendites lääneromaani keeltes, ld *schola* > hisp *escuela*, vt Operstein *ibid.*: 8 jj). Prevokalisatsiooni tüüpe kirjeldatakse tavaliselt prevokaali kvaliteedi järgi, nii eristatakse prepalatalisatsiooni, prelabialisatsiooni, prevelarisatsiooni ja prefarüngalisatsiooni (vastavalt palataalse, labiaalse, velaarse, farüngaalse vokaali korral; *ibid.*: 7).

Natalie Operstein on oma põhjalikus uurimuses prevokalisatsioonist maailma keeltes toonud esile erilaadseid tegureid, mis soodustavad seda nähtust. Üheks oluliseks teguriks on kõigepealt konsonandi asukoht silbis. Prevokalisatsioon on paljudes keeltes seotud konsonantidega, mis jäävad nõrka silbipositsiooni, näiteks sõnalõpulisse koodasse. Samas on tähtis ka konsonandi artikulaatorne ja/või akustiline kaugus eelnevast vokaalst: prevokalisatsiooni võib mõjutada eelneva silbi vokaali pikkus, laad, nasalisatsioon jm. Kõige sagedamini ilmneb prevokaal vokaali [a] järel; [a] võibki mõnes keeles olla ainuke vokaal, mille järel konsonandi prevokalisatsioon tajutavalt esineb. See võib olla tingitud asjaolust, et sagedasemad prevokaalid *i* ja *e* esilduvad nõrgemalt pärast eesvokaale, iseäranis pärast vokaali [i]. Prevokalisatsiooni mõjutavateks teguriteks võivad olla veel sõna- ja lauserõhk, sõna leksikaalsed omadused (nähtus ilmneb peamiselt kõrge esinemissagedusega sõnades), morfoloogiline tingitus, sotsiolingvistiline varieerumine jne. (*Ibid.*: 11–13.)

Prevokalisatsioon on seotud kas konsonantide häälduse nõrgenemisega, näiteks sonorantide ja frikatiivide puhul silbikoodas, või konsonandi sekundaarse artikulatsiooni parendamistaotlusega, näiteks teatud palataliseeritud konsonantide hääldamisel. Viimasel

juhul võtavad prevokaalid järk-järgult üle sekundaarse tunnuse funktsiooni ja vastav konsonandi omadus võib keelest kaduda, mis juhtub nt depalataliseerumise korral. Vanakreeka keeles, mitmes lääne- ja lõunaslaavi keeles jm langebki prepalatalisatsioon kokku keeleajaloo etappidega, kui toimus konsonantide depalatalisatsioon (*ibid.*: 21, 97, 189). Mõlemat tüüpi prevokalisatsiooniga võib kaasneda diftongistumine, eelneva vokaali pikenedamine või laadi muutumine, mistõttu selliseid muutusi on analüüsitud ka metafooniana, metateesina või silbi kompensatoorse pikenedamisena. (*Ibid.*: 189.)

Mõnes keeles toimivad prevokaalid peamise või ainsa vihjena konsonandi sekundaarsele artikulatsioonile, nt konsonandi palataliseeritusele. Sünkroonilist prepalatalisatsiooni võib üldjuhul leida keeltest, kus esineb kontrastiivne palatalisatsioon, nt mitmed turgi, slaavi, balti ja keldi keeled, mustlaskeel, rumeenia ja jaapani keel, aga ka mitmed soome-ugri keeled. Prepalatalisatsioon esineb kõige sagedamini konsonantidega, millele järgnevad palataalsed poolvokaalid, nt *j*. Järgmiseks tugevamaks prepalatalisatsiooni soodustavaks häälikuümbruseks on eesvokaalid (järjekorras: *i > e > ä*). Kui toimub konsonandi prepalatalisatsioon, siis sellega kaasneb sageli konsonandile järgneva palataalse poolvokaali kadu. (*Ibid.*: 96–100, 109.)

Selleks et eristada prevokalisatsiooni metateesist, tuleb arvesse võtta selle nähtuse kohta keele üldistes fonoloogilistes protsessides (*ibid.*: 100). On oluline, kas vastavad häälikumuutused ilmnevad antud ajalooperioodil isoleeritult või moodustavad osa üldisemast tendentsist. Normist sekundaarselt erinevalt hääldatud konsonantide prevokalisatsioon ei ole tavaliselt isoleeritud ilming, vaid kaldub esinema mitmete konsonantidega ning langeb sageli kokku depalatalisatsiooni või metafooniaga. Kui on näiteks teada, et keeles leiab aset konsonantide palatalisatsiooni taandumine, siis on järjendi *Cj* pindmine ümberasetus (vrd nt eesti läänemurde *pailu*, *paelu* < *palju*) tõenäolisemalt prevokalisatsiooni kui metateesi tulemus.

Läänemeresoome keeltest on peale edelarühma keelte kirjeldatud prepalatalisatsiooniga seotud prevokaalide ilmumist soome idamurretes ja karjala keeles (Leskinen 1984) ja idapoolsetes saami keeltes (Itkonen 1958). Neid nähtusi on käsitletud nn kaugassimilatsioonina, kus teise silbi *i* on põhjustanud (üli)lühikese *i* hääldamist esisilbis konsonandi ees, nt Savo *ta'i* ~ *ta'lli* '(ploomi)rasv' (< *tali). Sellele on vastu olnud Pekka Sammallahti, kes on seletanud hääldusmuutust konsonandi laadi muutumisega seotult (Sammallahti 1984). Põhja- ja idapoolsete läänemeresoome keelte puhul ongi silmatorkav, et prevokaale on kirjeldatud seal, kus esineb ka konsonantide palataliseerumist, mis on aga ebastabiilne; seal tundub ka prepalatalisatsioon olevat üsna sporaadiline ja prevokaalid ei paista moodustavat diftonge. Ainukeseks erandiks on neis keeltes teatud sufiks, näiteks ainsuse esimese ja teise isiku possessiivsufiks soome kagumurretes, kus prevokalisatsiooni kaudu tekkinud vokaal on muutunud foneemiliseks; sel moel: 1. isiku *-ni* >> *-in*, 2. isiku *-si* >> *-is*: *poikai(n)* 'minu poeg' (< *poikani), *isäis* 'sinu isa' (< *isäsi) (Rapola 1990: 143).

Liivi ja mõnevõrra ka teiste läänemeresoome keelte prevokalisatsiooniga seotud häälikunähtusi on käsitlenud Mikko Korhonen oma raamatus (1969) järgsilpide vokaali ja *j* regressiivsest mõjust liivi keeles. Korhonen seostab liivi keeles ilmneva metafoonia, epenteesi ja regressiivse palatalisatsiooni sarnaste nähtustega saami keeltes, soome idamurretes ja eesti keeles, pidades neid läänemeresoome keelte häälikuloo uurimistraditsiooni järgides järgsilbi *i* või *j* kaugassimilatsiooni tulemuseks (*ibid.*: 16–19). Korhonen kõrvutab liivi keele arenguid ka läti keele liivipäraste murretega. Marta Rudzīte (1993: 320) andmetel esinevadki ajaloolisel läti ja liivi kontaktal sellised vormid nagu Liivimaal Liepupe *mā̃t* 'ema' (< *māte), Kuramaal Puze *zâ:l* 'rohi, hein' (< *zāle). Selliste vormide puhul tundub siiski tegu olevat pigem liivi mõjuga läti murdekeelele kui vastu-

pidi. Teiselt poolt on aga liivi ja eesti murretes läti laensõnades algupärasest palatalisatsioonist klusiili korvatud *ik*-ga, nt Mulgi *ruik(a)* 'halvasti hooldatud tööhobune', liivi *rũik̃ka* (< läti **rũķis*, gen. *rũķa*, Vaba 1997: 186–188, Suhonen 1973: 57–58, Posti 1942: 101–108).

Korhoneni järgi (1969: 20–21) võib liivi epenteetiline *i* olla seotud varasema palatalisatsioonisuurdega, mis on siiski olnud ilmselt praegusest epenteetilisest *i*-st kestuselt lühem. Teatud perioodil liivi keele ajaloo oleks pidanud olema fonoloogiline opositsioon *i*-lõpuliste ja *i*-lõpuliste diftongide vahel, nagu **aiga* 'aeg' – *laiga* 'lai', mis Korhoneni arvates peaks kajastuma algupärase *i*-lõpuliste diftongide ja nn epenteesidiftongide erinevuses. Tõepoolest esineb algupärase diftongiga sõnades liivi keeles pikk diftong (*āiga* 'aeg' < **aika*), siirde-*i*-ga sõnades aga lühike diftong juhul, kui algselt on sõna esisilbis olnud lühike monofong (nt *aigā* 'äär' < **akja*). Korhonen (1969: 27) kujutab liivi regressiivse palatalisatsiooni nähtusi kolme tüübina, lähtudes konsonandi laadist: (1) dentaali ees esinenud palatalisatsioonisiire palataliseeris dentaali; (2) labiaali ees esinenud palatalisatsioonisiire moodustas eelneva vokaaliga diftongi (epentees) või sulandus sellega (metafoonia); (3) palatovelaride puhul ilmnes alguses kalduvus palatalisatsioonisuurdest põhjustatult palataliseeruda, aga fonoloogilistel põhjustel sai Kuramaal võidu areng, mis viis epenteesi ja metafooniani, Salatsi liivi murdes võitis palatalisatsioon. On tõenäone, et hiliselt on Kuramaa liivi keeles konsonantide palatalisatsioon laienenud ja tugevnenud, muutudes suuresti sarnaseks läti keele palatalisatsiooniga (Ariste 1959: 261).

Järgnevalt kirjeldame üksikasjalikumalt läänemeresoome edelarühmas ilmnevaid prepalatalisatsiooni juhtumeid, arvestades neid mõjutanud tegureid ja sünkroonset staatust keele või murde häälikustruktuuris. Kõigepealt vaatleme prepalatalisatsiooni juhte, kus prevokaal on allofooniline ja säilib konsonandi palataliseeritus.

Pärast seda jälgime prevokalisatsiooni, mille puhul konsonant on depalataliseerunud ja prevokaal muutunud diftongi järelosiseks või on aset leidnud esisilbi metafooniline muutus. Seejuures uurime, kuidas on mõjutanud prepalatalisatsiooni konsonandi positsioon sõnas ja konsonandi laad ning milline on olnud eelneva vokaali mõju. Kõigepealt vaatleme neid häälikuarenguid, mis on levinud laiemalt, seejärel haruldasemaid.

Prepalatalisatsioonist depalatalisatsioonini

Läänemeresoome keeltes on kõige laiemalt levinud n-ö aktiivne prepalatalisatsioon, mille korral prevokaal signaaliseerib järgneva konsonandi palataliseeritust, muutmata seejuures eelneva silbi foneemilist põhistruktuuri (vrd Operstein 2010: 8 jj). Selline on palataliseeritud konsonantide hääldus suuresti Mandri-Eesti põhjapoolses lääneosas, nii läänemurdes kui ka läänepoolses keskmurdes (vt Juhkam, Sepp 2000: 12, 36; Must, Univere 2002: 101). Tõenäoliselt on selline palatalisatsioonitüüp jõudnud nendelt aladelt ka eesti kirjakeele põhjajaeestilisse hääldustavasse (vrd Eek 1973, Hint 1978).

Põhjaeesti keskmurdes ja eesti kirjakeeles geminaatkonsonandi või konsonantühendi algusosa tugevam palataliseeritus ja prevokaali hääldumine ei ole reeglina seotud muude sõnastruktuuri piirangutega, hääldus on põhimõtteliselt sarnane nii teise silbi *i* esinemise kui ka kao korral, vrd *pal'k* : *pal'ci*. Teise tüübina võib eristada murdeid, kus tekib tajutav prevokaal teatud kindlatel fonoloogilistel tingimustel, näiteks sõna lõpul *i* kao korral ja kolmandas vältes teatud konsonantidega, sellesse tüüpi kuulub ka lõunapoolne Rõngu murrak: *läits* 'läks', *läitsivä* '(nad) läksid' : *läĩsi* 'läksin', *läĩsĩt* '(sa) läksid' (vt Keem 1970: 339, 340). Enamasti ei ole prevokaaliga vormides seal enam järgneva konsonandi palataliseeritust märgitud, kuigi on ka palataliseeritud konsonandiga kirjanekuid, näiteks Ojansuu

Rõngu murdetava üleskirjutustes: *kaⁱš* ~ *kaš* 'kaks' (Hint, Paunonen 1984: 283 järgi).

Kihnust on märgitud prevokaali *i* lõpukao korral tagavokaalsetes sõnades; prevokaaliga vormides ei ole järgnev konsonant harilikult enam tajutavalt palataliseeritud, küll esineb aga konsonandi või konsonantühendi algusosa palatalisatsioon teise silbi *i*-ga dentaalkonsonantidega vormides: *uⁱni* : *uñdi*, *mu^et* : *muñti* (Lonn, Niit 2002: 23). Joel Sang ei ole sellistes vormides siiski *i* ees konsonandi palataliseeritust märkinud (vt Sang 2009: 811); samas Sang mainib, et mõnikord võib Kihnu lõpukaolistes vormides moodustuda täisväärtuslik diftong: *toehm* 'oll' (*ibid.*). Palatalisatsioonitüübile, kus sõna paradigmas *i* eel on konsonandi palataliseeritus säilinud, tundub olevat tüüpilisem lühike allofooniline prevokaal. Kui siirdevokaal on muutunud diftongi moodustavaks täisvokaaliks, on järgnev konsonant tüüpiliselt depalataliseerunud ja siirdevokaal jäänud ainukeseks tunnuseks paradigmas ilmnevast palatalisatsioonist.

Erinev on palatalisatsioonitüüp põhjapoolses Rõngus, kus nagu suuremas osas Tartu murdes, samuti ka eesti edelarühma murretes kuni Saaremaani vahelduvad esilduva prevokaaliga vormid vormidega, milles ei ole palataliseeritud konsonanti ja võimalikku konsonandi laadi eripära osutab ainult järgneva silbi *i*, näiteks Väike-Rõngu *läiⁱš* : *läšivä* (Keem 1970: 317). Sellist nn epenteetilise palatalisatsiooni tüüpi kui ehttartulikku on kirjeldanud Hella Keem (1959, 1970: 42 jm); põhimõtteliselt sarnane palatalisatsioonitüüp esineb Mulgi murdes: *äi^t* : *äñti* '(vana)isa', *taⁱm* : *tañmi* (kuid *ta^m* : *tañmè*) (Tanning 1961: 26), läänemurde edela- ja keskrühmas: Mihkli *ke^et* (: *keñti*), Varbla *kaⁱm* (: *kañmi*) (Juhkam, Sepp 2000: 36). Sellest mõnevõrra erinev on Saaremaal, Muhus, Kihnus, aga ka Varblas ja Tõstamaal esinev *e*-line prepalatalisatsioon esisilbi pika *a*- ja *o*-ga sõnades, kus siirdevokaal on muutunud diftongi (või trifdiftongi) järelkomponendiks: Saaremaal üldiselt *ko^el* : *kõli*, Muhu *t^oae^t*

: *tā̀vì ~ tḡā̀vì*, Kihnu *kùèl : kùĕli* (Lonn, Niit 2002: 22), Tõstamaa *laè̀s : lā̀sì* 'klaas : klaasi', Varbla *toè̀l : tṑli* (Juhkam, Sepp 2000: 36). Sarnast prepalatalisatsiooni, kuid pika vokaali allofoonilise prevokaaliga, on märgitud ka Mulgis, nt *pầr : pā̀ri*, *rầm : rā̀mi*, *rần* 'kraan', *rÿ̀p* 'roop' (Tanning 1961: 26–27). Neil juhtudel on tegu konsonandi täieliku depalataliseerumisega.

Prevokaalid pärast depalatalisatsiooni

Täisvokaalsed ehk foneemi staatuse omandanud palataalsed prevokaalid esinevad edelaläänemeresoome keeltes tüüpiliselt konsonandi täieliku depalataliseerumise korral. Järgnevalt vaatleme nende vokaalide tüüpe lähtuvalt ajaloolisest konsonandist või konsonantühendist.

Velaarklusiili eelsed prevokaalid

Edelaläänemeresoome murretes velaarklusiilid *k* ja *g* reeglina ei palataliseeru. Nende klusiilide palataliseerimist on märgitud ainult salatsiliivist, kus ilmselt tekkis läti keele mõju tulemusena palataalklusiil, millele osutab *ḳ*, *g̣* kirjutamine vahelduvalt *ṭ*-, *ḍ*- ja *dj*-ga, nt *aḍa ~ aḍja ~ aḍ* ~ *aḡ* 'äär' (< *akja) (vt Winkler, Pajusalu 2009: 41), seda sõna hääldasid ilmselt viimased salatsiliivlased palataalklusiiliga: *aḡa ~ aḡ*; sarnaselt hääldati ka *laḡa ~ laḡ* 'lai' (< *lakja) ja *maḡāks* 'maias' (palataliseeritud velaarklusiil esineb Võrus ja Setus: *laçà*, *vaçà* 'vai'; *raçà* 'reis' (Tanning 1959)). Kuramaa liivi murretes ilmneb nendes ajalooliselt *kj*-ühendiga sõnades prevokaal *i*: *aigā*, *laigā*, *maigās*, allofooniline prevokaal esineb ka Tartu murdes, sh Rõngus: *vaçà*, *laçà*; Tartu murdes esineb prevokaal neis sõnades ka hilisgeminadiga vormides: *vaikkà* 'vaia', *laikkà* 'laila', *vaikka* 'vaiasse', *laikka* 'laila, laiasse' (Keem 1970: 33).

Salatsiliivi sõnavaras on siiski sõnu, kus *k* ja *g* ees esineb prevokaal *i*, mis on muutunud diftongi järelosiseks ja üldistunud sellisena kogu paradigmas: *aig* 'haug' (< *hauik* < *hauki) : *aigid* 'haugid' (Winkler, Pajusalu 2009: 42) ja *koig* 'koge, laev' (< *koki) : *koigid* 'laevad' (viimases sõnas esinevad küll vahelduvalt ka palataalklusiiliga vormid, mis on *d*-ga, nt *kođik* 'laevaga' (*ibid.*: 84)). Kuramaa liivi murretes on nendes vormides samuti foneemilise prevokaaliga häälikuesindus (*aig*, *kuo'ig*), mis nähtavasti osutab häälikumuutuse üsna suurele vanusele. Mulgi murdes ilmneb siirdevokaal sõnalõpulisel *k* ees; kui *i* on säilinud teises silbis, siis seda ei esine: *oĳ̄* : *oĳ̄ki* 'vokk', *nuĳ̄* : *nuĳ̄ki* 'koon, nina', *paĳ̄* : *paĳ̄ki* 'kiirus, rutt'; prevokaal on foneemistunud ja üldistunud kogu vormistikku afektiivses sõnas *puik* : *puĳ̄gi* ~ *puĳ̄gü* 'puuk' (vrd *puĳ̄* : *puĳ̄ki* 'kartulivagu') (Tanning 1961: 26).

Kõige laiemalt esinebki edelaläänemeresoomes prevokaali velaarklusiili ees sõna lõpus ja ülipikas ehk kolmandavärtelises esilbis, nagu Rõngu *seĳ̄ka* 'sekka', *tüĳ̄* 'tük', *tüĳ̄ke* 'tükke' (aga *tüĳ̄ki* 'tüki') (nt Keem 1970: 314–332; vt ka Keem 1959: 148). Seda tüüpi *k* ja *g* prepalatalisatsiooni esineb vähemalt sporaadiliselt kõigis edelaläänemeresoomes murretes.

Konsonantühendi sees *i* ees esinev *k* prevokalisatsioon võib toimuda Mulgi ja salatsiliivi murdeis: Mulgi *kattik*, salatsi *katik* 'katki' (< *katki), Mulgi *pütsik* 'putk' (vrd Võru *pütsk*; Tanning 1961: 19), salatsi *kirik* 'kilk' (vrd kuraliivi *keĳ̄k*) (Winkler, Pajusalu 2009: 99). Sufiksi ja tüve piiril tuleb *k* ~ *g* ees esile prevokaal *i* Mulgis ja salatsis mitmes vormirühmas, nt Mulgi *keñnici* 'keegi' (< *kenki), *kuñnici* ~ *kuñnicil* 'kusagil' (< *kunki-), salatsi *lassigi* (< *laski) 'laske' jms. Velaarklusiili puhul on prevokalisatsiooni soodustavaks teguriks piirangud konsonandi palataliseerimisel, nagu need tulevad esile samuti järgneva konsonantide rühma puhul.

Labiaalkonsonantide eelsed prevokaalid

Ka labiaalkonsonandid *p* ja *m* ei palataliseeru harilikult edelaläänemeresoomes ning nende fonoloogilist palataliseeritust väljendatakse foneetiliselt prevokaaliga, kui konsonandile algselt järgnenud *i* ei hääldu, näiteks läänemurdes *laⁱp̄* : *la^hppi* 'lapp', *laⁱm̄p̄* : *la^hm̄vi* 'lamp', *suⁱp̄* : *su^hppi* 'supp' (Juhkam, Sepp 2000: 36), Kihnus *no^ep̄ma* : *no^hppi^b* 'noppima' (Lonn, Niit 2002: 23), Mulgi *kaⁱm̄* : *ka^hm̄mi* 'kamm', *luⁱp̄* : *lu^hppi* 'palgijupp' (Tanning 1961: 26). Hella Keem on rõhutanud, et Tartu murdes on *i*-line hääldus kõige paremini püsinud noorematel keelejuhtidel just labiaalkonsonantidega sõnades (Keem 1959: 150).

Liivi keeles on palju näiteid labiaalkonsonantidega sõnades toimunud metafoonia kohta, kus teise silbi *i*-ga vormides on lõpukao korral esimeses silbis *a* > *ä*, *ä* > *e* ja Liivimaa liivi keeles ka *u* > *ü*, nt kuraliivi *läp̄š* 'laps' (< *lapsi), salatsiliivi *lüm* 'lumi', nii kura- kui ka salatsiliivi *lem* (< *lämmi). Metafoonia on siiski laiem nähtus, mis haarab erinevate konsonandirühmade sõnu (vt täpsemalt allpool).

Dentaalkonsonantide eelsed prevokaalid

Edelaläänemeresoome murretes on stabiilsemalt palataliseeritud dentaalkonsonandid, üldiselt /t̪, d̪, n̪, l̪/, enamikus murretes ka /t̪/, lisaks eesti /š/ ja liivi keeles *s* ja *z* vastetena *š* ja *ž*. Siiski esineb ka nende konsonantidega depalataliseerumist, mille puhul on prevokaal muutunud oluliseks sõnatüve palataliseerituse osutajaks, nt salatsiliivi *zein* (~ *zien*) 'seen' (Winkler, Pajusalu 2009: 189), Mulgi *äi^t*, *näiⁿ* 'nänn, (vana)ema' (vrd Salatsi metafooniline *neiⁿi*, kus on märgitud ka konsonandi palatalisatsiooni), Tartu Sangaste *loit* 'lott' või Kihnu *a^et̪* '(vana)isa, ätt' (< *atti). Mulgis esineb foneemilist prevokalisatsiooni algselt *au*-diftongiga tüvedes üksikuhtudel sarnaselt liivi keelega: *kainus* 'kaunis' (Pajusalu 1996: 63, vrd Posti

1942: 36). Üsna regulaarselt on toimunud sõnalõpulise afrikaadi depalataliseerumine Mulgi ja Tartu murdes, seal on see kõige laiemalt levinud nn metateetilise palatalisatsiooni tüüp, nagu *laits* 'laps', *kaits* 'kaks', *läits* 'läks'.

Lääne-Eestis on suurel alal aset leidnud konsonantühendi *lj* prevokalisatsioon. Läänepoolsetele lõunaeesti murretele on iseloomulik palataliseeritud geminaadi teke: *lj* > *ll'*, nt Mulgi *naļla* : *naļla* 'naljaks : nalja' (Tanning 1961: 22; sarnane esinemus ka saarte murdealal, vt Lonn, Niit 2002: 21), Tartu murdes ka eelneva allofoonilise prevokaaliga: *jāļļè* 'jäljed', *vāļļä* 'välja' (Keem 1970: 41). Mandri-Eesti põhjaeestilistes edelamurretes esineb aga sõnuti laial alal prevokaali foneemistumine ja koos algse esisilbi vokaaliga diftongi moodustamine, seda koos geminaatkonsonandi lüheneemisega ja täieliku depalataliseerumisega: kogu Läänemaal (v.a Noarootsi, Lääne-Nigula) ja Pärnumaal *paēlu*, -o (harva *paīlu*) (Juhkam, Sepp 2000: 10, vt ka Must, Univere 2002: 77). See muutus ei ole siiski toimunud kõigis sõnades, näiteks sõna *vālja* esineb neis murretes palataliseeritud geminaadiga kujul *vālļa*, -ä või palataliseerimata geminaadiga kujul *vällä* (*ibid.*). Dentaalklusiilide puhul on üldiselt kõige märgatavam, et prevokalisatsioon toimub leksikaalse difusiooni põhimõttel, haarates ennekõike sagedasi ja afektiivse tähendusega sõnu.

Omapärase rühma dentaalklusiilide hulgas moodustavad sibilandid. Liivi keeles on sibilantklusiiliga sõnades toimunud prevokalisatsioon mõnedes tagavokaalsetes esisilbi *u-* või *o-*ga sõnades, kusjuures Kuramaa liivi keeles esineb nn metateetilise vokaaliga vormides sibilandi palataliseeritud vaste, salatsiliivis aga depalataliseerunud sibilant: kuraliivi *su'iz*, salatsi *suiz* 'susi', kuraliivi *tuo'iz*, salatsi *tois* ~ *toiz* 'tösi'. Sarnane areng esineb pikemates sõnadeski, kus teise silbi *i* jällegi kaob, nt kuraliivi *va'iški*, salatsi *vaisk* 'vasikas'. Prevokalisatsioon on mõnel juhul toimunud ka eesvokaalsetes sõna-

des: kuraliivi *ve'iz* 'vesi' (ka *ve'ž*), salatsi *veiži kī* 'veski', sõnas *kāsi*, esinedes Kuramaal koos metafoonilise vokaalimuutusega esisilbis: *ke'iz* (ka *ke'ž*); Salatsis ei ole selles sõnas prevokaali märgitud: *kes ~ tes* jm (vt Winkler, Pajusalu 2009: 97; ilmselt on tegemist sõnaalgulise palataalklusiiliga sõnavormiga *kes* 'käsi'). Näeme jällegi, et tajutav prevokaal esineb sagedastes ja tunderõhulistest sõnades, tavaliselt on *i* kao korral kuraliivis vaid sibilant palataliseerunud, nt *aža* 'asi' (< *asja), *kūž* 'kuus' (< *kuusi), *okš* 'karu' (< *oksi), salatsiliivis nendes sõnades on märgitud palataliseeritud sibilanti ebajärjekindlalt, nt *aža ~ aža ~ aša* 'asi' (*ibid.*: 49). Palataliseeritud sibilandi järjekindel esinemine ka prevokaal *i* järel Kuramaa liivi murretes on ilmselt põhjustatud palatalisatsiooni hilisest tugevnemisest läti keelekontakti mõjul. Liivi keeles tuleb üldiselt arvestada konsonantide palatalisatsiooni erinevate lähtetingimuste ja -aegadega (vrd Korhonen 1969: 25 jm, Posti 1942: 104–105, Suhonen 1968, 1973: 33–34).

Teise silbi *i* kaoga algselt kolmesilbilistes sõnades esinevast prevokalisatsioonist on mitmeid näiteid Tartu murdest, sõna *ke'rk* 'kirik' kujunemise kohta on Hella Keem esitanud muutuste ahela: *ke'rk* < *kerik* < *kerik* < *kerik* (Keem 1959: 147). Seega ta ei märgi vaheastmeks *r*-i palataliseerimist, mis on aga artikulaatoorselt ootuspärane, eriti arvestades sõna eesvokaalsust (vt Sammallahti 1984). Sarnane häälikuareng on toimunud ka *s*- ja *ts*-konsonandiga sõnades, nagu *va'isk* 'vasikas' (vrd salatsiliivi *vaisk*), *ku'tsk* 'kutsikas' (Keem 1959: 148, 1970: 42), kus lõunaesti murretes on olnud konsonant varem *i* ees palataliseeritud. Lääne-Tartu murrakutes saab siin arvata sekundaarset tavapalatalisatsiooni ja prepalatalisatsiooni vastandumist hääldustavas, nt *vašk* 'vask' versus *va'isk* 'vasikas'.

Konsonandi *h* eelsed prevokaalid

Larüngaal *h* on edelaläänemeresoomes üldiselt ebastabiilne ja nõrgenev häälik. Liivi keeles on see kadunud kõigist sõnapositsioonidest, selle jäljeks sõna sees on katketoon, edelarühma eesti murretes on *h* kadunud üldiselt sõna alguses ja järgsilpides, see saab esineda ainult esimese ja teise silbi piiril, kus ta võib olla aga ka vormiti nõrgenenud ja päris kadunud, näiteks Mulgis *tâz* ~ *tâš* 'tahaksin', *koekkil* ~ *kohekkil* 'kuhugi' (Tanning 1961: 21). Liivi keeles on *h* kao korral metafooniast, nt kuraliivi *tē'd* 'täht', salatsiliivi *tēd* ~ *tä d'*, *teiki* 'täheke' (Winkler, Pajusalu 2009: 203).

h prepalatalisatsiooni esineb eesti läänemurdes *hj-ühendiga sõnatüvede puhul. Läänemurde põhja- ja edelaosas on hääldatud *e*-lise prevokaaliga vorme, nagu *aēhū* 'ahju', *kuēhà* 'kuhja', *peēhà* 'põhja' (Juhkam, Sepp 2000: 11). Pärnumaa murrakutes on *hj*-ühend kolmandas vältes säilinud, prevokaal ilmneb teises vältes: Pärnu-Jaagupi, Vändra *aēhū* : *ahju* (*ibid.*: 35). Samal alal võib selline prevokaal esineda ka *i*-tüvelistes lõpukaolistes sõnades *ht*-ühendi ees: Ridala *vaeht* 'vaht', Martna *vaeht* : *vahì* (*ibid.*: 12).

Prevokalisatsioon ja metafoonia

Metafoonia ehk esisilbi vokalisti ajalooliselt muutumine *i*-tüvelistes vormides ilmneb liivi keeles sõnades, kus esisilbis on algselt olnud vokaal *a* või *ä*, salatsiliivis ka *u*. Metafooniliselt on esisilbi *a* muutunud *ä*-ks, nt kuraliivi *käp* 'kapp' (Salatsis aga ka *Kaep* (1828), vt Winkler, Pajusalu 2009: 78), *päp* 'papp', *läpš* 'laps', *täm* 'tamm'. Salatsiliivis pole see siiski järjekindel: *laps*, *tamm* ~ *tam*. Esisilbi *ä* on muutunud teise silbi *i*-ga vormides *e*-ks: *lemm* ~ *lem* 'soe' (< *lämmi), *tempi* 'täna' (< *tämpi). Metafoonia näiteid on eriti palju labiaal-konsonantidega, aga see on aset leidnud ka teiste konsonantidega:

pēli 'päälne', *salatsi neín* 'nänn', *teiki* 'täheke'. Esisilbi *u* korral on tekkinud kuraliivis sekundaarne prevokaaliga diftong: *lu'im* 'lumi', salatsiliivis võib aga olla moodustunud metafooniline eesvokaal: *lum* ~ *lühm* (1829) ~ *lüm* (1839; Winkler, Pajusalu 2009: 112). Kuna metafoonia esineb nii Liivimaa kui ka Kuramaa liivi keeles, tuleb seda pidada suhteliselt vanaks liivi keele erijooneks (vrd Korhonen 1969; Viitso 2008: 338–339).

Huvitav on küsimus metafoonia ja *i*-lise prevokaaliga prepa-latalisatsiooni vahekorra. Liivi keele puhul on ilmne, et esinevad mõlemad prevokalisatsiooni tüübid ja mõnikord ka samades sõnades, nt salatsi *käp* ja *kaep* 'kapp'. Salatsiliivi murdes on metafoonia esinemisvõimalused laiemad, haarates ka esisilbi *u*-ga sõnu, teiselt poolt on seal sõnuti rohkem varieeruvust. Võttes arvesse prevokalisatsiooni kui artikulaatorse hääldusprotsessi olemuse, võib prevokaalist siiret pidada ikkagi eelduseks metafoonia kujunemisel – alguses mõjutas allofooniline prevokaal ainult esisilbi vokaali lõpuosa, pärast muutis selle kvaliteedi üldiselt. Samas on metafoonia ja prevokaali foneemistumine kaks erinevat arengut ühest lähteseisust.

Omaette huvitav seni uurimata küsimus on metafoonia ilmumine eesti edelamurretes. Sõnuti on märgatav metafooniliselt tõlgendatavaid esisilbi vokalisti muutusi, nt *lämp* 'lamp(jalg)' (< *lampi) Pärnumaa rannamurrakutes ja Muhus (liitsõna *lämpjalg* esinemus on isegi laiem). Selliste häälikumuutuste kaardistamine eesti keelealal seisab aga alles ees.

Kokkuvõte

Eelnev ülevaade prevokalisatsiooniga seotud nähtustest edeläläänemeresoome murretes näitas, et selle mõiste alla on võimalik ühendada hulk esmapilgul eriilmelisi häälikumuutusi. Enamasti on

tegu prepalatalisatsiooni nähtustega, millega sageli on seotud konsonandi enda depalataliseerumine. Tavaliselt eesti dialektoloogias epenteetilise või metateetilise palatalisatsioonina kirjeldatud nähtuste olemuseks on konsonandi fonoloogilisele palataliseeritusele osutamine prevokaaliga. Eriti levinud on see konsonantidega, mis ei esine uuritavas murdes fonoloogiliselt palataliseerituna, nagu nägime seda labiaal- ja velaar-konsonantide puhul.

Kirjeldatud prevokaalid jagunevad allofoonilisteks ja foneemilisteks. Esimeste puhul võime rääkida olulisest seosest järgneva konsonandiga, allofooniline prevokaal osutab veel sünkroonselt järgneva konsonandi palataliseeritust. Kui prevokaal on muutunud foneemiliseks, on järgnev konsonant tavaliselt täielikult depalataliseerunud. Sageli on selliste sõnade teistes vormides, kus *i* veel esineb konsonandi järel, toimunud samuti konsonandi depalataliseerumine, nt Mulgi ja Lääne-Tartu *läits* : *lätsi*, Mulgi *näin* : *näinni*, Saaremaa *paet* : *pādi*. Mõnel juhul võib prevokaaliga vorm üldistuda ka kogu paradigmasse, nagu Mulgi *puik* 'puuk' : *puigi* ~ *puigü*, salatsiliivi *aig* 'haug' : *aigid*.

Erinev võib olla ka prepalatalisatsiooni kaudu sündinud vokaali kvaliteet. Liivi keeles, Tartu ja Mulgi murdes on prevokaal reeglina ikka *i*-line. Põhjaeesti edelamurretes esineb ka *e*-line prevokaal. *i*-lise ja *e*-lise siirde akustilist erinevust tuleks edaspidi täpsemalt uurida. Formantanalüüs Kihnu murde kohta (vt Sang 2009) näitab, et murdekõnelejate poolt eraldi vokaalina tajutav *e*-line prevokaal mõjutab märgatavalt ka sellele eelneva madala vokaali kvaliteeti. Sellisena võiks seda pidada metafoonilise vokaalimuutuse eeljärguks.

Siiski on metafoonilise sulandumise vastandprotsessina võimalik ka *e*-lise prevokaali foneemiliseks diftongi või triftongi järelosiseks muutumine, nagu on täheldatav saarte murdes pika esisilbi vokaalainesega sõnade vormides.

Prevokalisatsioon näib edelaläänemeresoome keeltes ja murretes olevat üsna pika-ajaline protsess, seda näitavad erinevate murrete vahel ilmnevad sarnasused ning ka arengute lahkumine. Prevokalisatsiooni tõenäoliseks põhjuseks on ühelt poolt keeltes toimunud prosoodilised muutused, mis tõid kaasa ka sise- ja lõpu-ka, teiselt poolt aga konsonantide laadi muutused, nagu depalataliseerumised keele eri arengujärgudel. Seda on võinud mõjutada nii kontaktid naaberkeeltega kui ka keelte sisemised häälikusüsteemi tasakaalu taotlevad arengud.

Kirjandus

- Alvre, Paul 1973. Läänemeresoome aluskeele varasest murdeliigendusest, eriti eesti ja soome keelt silmas pidades. – Keel ja Kirjandus, 151–162, 291–299.
- Ariste, Paul 1959. Liivi keele palatalisatsiooni olemusest. – Emakeele Seltsi aastaraamat IV. Tallinn, 256–262.
- Eek, Arvo 1973. Observations in Estonian Palatalization: An articulatory study. – Estonian Papers in Phonetics, 18–36.
- Eek, Arvo 2008. Eesti keele foneetika I. Tallinna Tehnikaülikool, Kübernetika Instituut. TTÜ kirjastus.
- Hint, Mati 1978. Häälikutest sõnadeni. Emakeele häälikusüsteem üldkeeleteaduslikul taustal. Tallinn.
- Hint, Mati; Paunonen, Heikki 1984. On the Phonology of the Southern Estonian Tartu Dialect. – Péter Hajdu, László Honti (eds.), Studien zur phonologischen Beschreibung uralischer Sprachen. Budapest, 275–284.
- Itkonen, Terho 1958. Wörterbuch des Kolta- und Kolaappischen. Helsinki.
- Itkonen, Terho 1983. Välikatsaus suomen kielen juuriin. Virittäjä 87, 190–229, 349–386.
- Juhkam, Evi; Sepp, Aldi 2000. Läänemurde tekstid. Eesti murded VIII. Tallinn.
- Kallio, Petri 2007. Kantasuomen konsonanttihistoriaa. – Sámit, sánit, sánehámit. Riepmočála Pekka Sammallahtii miessemánu 21. beaivve 2007. SUST 253. Helsinki, 229–249.

- Keem, Hella 1959. Epenteetilisest palatalisatsioonist tartu murdes. – Ema-keele Seltsi aastaraamat IV. Tallinn, 145–151.
- Keem, Hella 1970. Tartu murde tekstid. Eesti murded III. Tallinn.
- Koponen, Eino 1990. Viron ja liivin yhteissanaston tarkastelua. – Itämerensuomalaiset kielikontaktit. Itämerensuomalainen symposium 7. kansainvälisessä fenno-ugristikongressissa Debrecenissä 27.8–1.9.1990. Helsinki, 35–39.
- Korhonen, Mikko 1969. Pääpainottoman tavun vokaalin ja j:n regressiivisestä vaikutuksesta liivissä. Turun Yliopiston fonetiikan laitoksen julkaisuja. N:o 6.
- Laanest, Arvo 1972. Itämerensuomalaisten kielten ryhmituskysymyksiä. – Virittäjä 76, 113–120.
- Laanest, Arvo 1975. Sissejuhatus läänemeresoome keeltesse. Tallinn.
- Lehiste, Ilse 1965. Palatalization in Estonian: some acoustic observations. – Estonian Poetry and Language: Studies in Honor of Ants Oras. Eds. Viktor Kõressaar, Aleksis Rannit. Stockholm: Vaba Eesti, 136–162.
- Leskinen, Heikki 1984. Über die Phonemsysteme der karelischen Sprache. – Péter Hajdu, László Honti (eds.), Studien zur phonologischen Beschreibung uralischer Sprachen. Budapest, 247–257.
- Lonn, Varje; Niit, Ellen 2002. Saarte murde tekstid. Eesti murded VII. Tallinn.
- Must, Mari; Univere, Aili 2002. Põhjaeesti keskmurre. Häälikulisi ja morfoloogilisi peajooni. Eesti Keele Instituudi Toimetised 10. Tallinn.
- Operstein, Natalie 2010. Consonant Structure and Prevocalization. Amsterdam Studies in the Theory and History of Linguistic Science. General ed. E. F. K. Koerner. Series IV – current issues in linguistic theory. Volume 312. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.
- Pajusalu, Karl 1996. Multiple Linguistic Contacts in South Estonian: Variation of Verb Inflection in Karksi. Publications of the Department of Finnish and General Linguistics of the University of Turku 54. Turku.
- Posti, Lauri 1942. Grundzüge der livischen Lautgeschichte. Fenno-Ugrica. Mémoires de la Société Finno-Ougrienne 85. Helsinki.
- Rapola, Martti 1990. Johdatus suomen murteisiin. Neljäs painos. Helsinki.
- Rudzīte, Marta 1993. Latviešu valodas vēsturiskā fonētika. Rīga.

- Sammallahti, Pekka 1984. On so-called distant assimilation. – Péter Hajdu, László Honti (eds.), *Studien zur phonologischen Beschreibung uralischer Sprachen*. Budapest, 285–286.
- Sang, Joel 2009. Ühest fonotaktisest kollisioonist (Kihnu näitel). – *Keel ja Kirjandus* 11, 809–817.
- Suhonen, Seppo 1968. Salatsin liivin konsonanttiyhtymistä. – *Fenno-Ugrica. Mémoires de la Société Finno-Ougrienne* 145. Helsinki, 206–214.
- Suhonen, Seppo 1973. Die jungen lettischen Lehnwörter im Livischen. *Mémoires de la Société Finno-Ougrienne* 154. Helsinki.
- Tanning, Salme 1958. Mulgi murde ja liivi keele suhetest. – *Keele ja Kirjanduse Instituudi uurimused II*. Tallinn, 105–117.
- Tanning, Salme 1959. Lõuna-eesti *rac'à* 'reis' ja selle tuletised. – *Emakeele Seltsi Aastaraamat IV*. Tallinn, 168–172.
- Tanning, Salme 1961. Mulgi murdetekstid. Eesti murded I. Tallinn.
- Vaba, Lembit 1997. Uurimusi läti-eesti keelesuhetest. Tallinn–Tampere.
- Viitso, Tiit-Rein 2008. Liivi keel ja läänemeresoome keelemaastikud. Tallinn–Tartu: Eesti Keele Sihtasutus.
- Wiedemann, Ferdinand Johann 1875. *Grammatik der ehstnischen Sprache, zunächst wie sie in Mittelehstland gesprochen wird, mit Berücksichtigung der anderen Dialekte. Présenté le 13 Novembre 1873*. St.-Pétersbourg.
- Wiedemann, Ferdinand Johann 2011. Eesti keele grammatika. Tõlkinud Heli Laanekask, toimetanud Ellen Niit. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Emakeele Selts.
- Winkler, Eberhard; Pajusalu, Karl 2009. *Salis-livisches Wörterbuch*. *Linguistica Uralica Supplementary Series, Vol. 3*. Tallinn.

A common phonological innovation in south-western Finnic languages: prevocalization in Estonian and Livonian dialects

This article deals with the phonological innovation or complex of innovations in south-western Finnic languages referred to as prevocalization. The phenomenon has previously been described as epenthetic palatalization or metathesis. This study provides an overview of several phenomena related to prevocalization in Estonian and Livonian dialects. In these dialects, prevocalization is usually related to prepalatalization, which is used to emphasize the secondary articulation of the consonant. It is often accompanied by the depalatalization of the consonant and an insertion of a prevowel before the consonant. An allophonic prevowel (*i* or *e*) refers to the palatalization of a triggering consonant. It can develop into a diphthongal off-glide and thus become phonemic, in which case the following consonant is depalatalized. The probable causes of prevocalization are prosodic changes involving syncope and apocope, and changes in the consonant quality, such as depalatalization. Contacts with neighbouring languages and developments promoting internal balance in the sound system of languages may also have had an influence on prevocalization.

Keywords: *phonology, prevocalization, depalatalization, Estonian, Livonian*

Kura kaja liivi keeles

Lembit Vaba

Ülevaade. Läänemeresoome keelte uurijad rõhutavad liivi keele erisugust asendit teiste lähisugukeeltega võrreldes rohkete läti laenelementide tõttu. Läti keele mõju liivi keelele on tõepoolest väga ulatuslik, tulles esile kõigil keeletasandil. Kuid baltipoolne mõju liivi keelele on lingvistiliselt ja kronoloogiliselt mitmekihiline: liivlastel, eriti Kuramaa liivlastel on pika aja vältel olnud kontakte vahetute naabrite kurelaste e kuršidega, mistõttu liivi keel on säilitanud ja konserveerinud mitmesugust balti keelerühma kuulunud kura e kurši keelest pärit keeleainest. Kura keele olemus ja koht teiste balti keelte peres on olnud ja on üha vaidlusi tekitav teema. Liivi keeles esinevat kura adstraati ja võimalikku substraati on seni puudutatud üksnes riivamisi. Kirjutises tuuakse esile ja analüüsitakse liivi keele eventuaalset kura keele ainest liivi keele eri tasandil.

Võtmesõnad: substraat, adstaat, keelekontaktid, läänemeresoome keeled, liivi keel, balti keeled, kura keel.

1. Kura keelest ja kurelastest

Kura (kurši) keel on hääbunud balti keel, mida on kõneldud Lääne-Kuramaal ja Loode-Leedus. Kirjasõnas nimetatakse Liepāja–Skuoda piirkonnas elanud kurelasi e kurše esmakordselt 853. a – *Gens ... vocata Cori* (Büga 1961: 156 jj, Kabelka 1982: 63). Kurelastest on palju juttu 12. saj lõpu ja eriti 13. saj islandi kroonikates, kus kirjeldatakse ka kurelastega seotud varasemate aegade sündmusi. Kurelastest räägitakse Läti Henriku Liivimaa kroonikas. Kurelased ründasid

laevu Läänemerel ja tegid röövretki rannikule, aga ka nende maid käidi rüüstamas. 13. saj keskpaiku alanud saksa invasiooni käigus sai hulgaliselt kurelasi hukka, paljud lahkusid või sunniti oma ajaloolistelt asualadelt lahkuma. Kurelaste aladel 14. ja 15. saj toimunud pidevad lahingud suurendasid väljarännet veelgi. Balti keelte ajaloo uurija Zigmās Zinkevičius arvates on eelkõige väljarändamise ja kurelaste hajumisega seletatav *Kurš*-komponendi sage esinemine kohanimedes üle kogu Läti ja Põhja-Leedu ala ja veelgi kaugemal (Endzelīns 1974: 512, Zinkevičius 1987: 216). Eestis küla- ja talunimena esinevast nimest *Kursi* on kirjutanud Valdek Pall (1972: 91–92), märkides muuhulgas: „Häälikulise vastena meenub eelkõige etnonüümitüvi *Kurs-*, mida läänemeresoome keeltes tuntakse küll *kure-*, *kura-*, *kuuri-* kujul.“ Kuramaad (Kuuramaad) ja kurelasi (kuralasi) nimetatakse eesti regilauludes.

Balti keelte uurijate enamik on arvamusel, et veel 16. saj keskpaigas kõnelesid kurelased läti keelest erinevat keelekuju, kuid sajandi lõpuks oli kurelaste lätistumisprotsess jõudnud juba niikaugemale, et 17. sajandil kura keelest enam rääkida ei saa. 16. sajandiks Žemaitijas ja 17. saj alguseks Kuramaal hääbunud kura keelt (Kabelka 1982: 67–68) pole seotud tekstide näol talletatud, kui välja arvata Simon Grunau „Preisimaa kroonikas“ (1510–1530) kura ja läti segakeeles kirjapandud meieisapalve (Zinkevičius 1984: 347). Kuid kura keele substraadil on arenenud kurelaste ajaloolistel asualadel kõneldav läti murdekeel Lääne-Kuramaal (Liepāja, Ventspils, Kuldīga, Talsi piirkond), leedu keele žemaidi murre, eriti murdeala loodeosas (Klaipėda, Skuoda, Kretinga, Telšiai piirkond; vt Endzelīns 1974: 440 jj, Rudzīte 1964: 64, Zinkevičius 1984: 341 jj, eriti 347–349, 1987: 213–217) ja liivi keele kura adstraat ja võimalik substraat.⁴⁰ Kirjel-

---

⁴⁰ Balti-läänemeresoome kontaktide uurija Eino Nieminen püüdis oma uurimustes (nt Nieminen 1957) tõestada, et juba algläänemeresoomlastel oli kontakte läänebalti tüüpi vanakura (*Altkurisch*) keelega.

datud lähteandmestik ei võimalda küll rekonstrueerida kura keele morfoloogiat, kuid kaudsel teel saadud ainestik on sellest hoolimata olulise tähtsusega, sest aitab luua selgema ettekujutuse hääbunud kura keele häälikuehitusest ja sõnavarast ning suure esinemissagedusega ees- ja järelliidetest. Liivi keeles leiduv kura aines on seejuures erilise väärtusega, sest liivi keel pole kaasa teinud balti keeltele omaseid uuendusi: nii žemaidi kui ka Kuramaa läti murdekeel on tasandunud ja lähenenud üha enam leedu *resp.* läti ühis- ja kirja-keelele (vt nt Markus-Narvila 2011). Kura substraadil kujunenud balti murdekeeled on kura keelele iseloomulikke foneetilisi jooni reeglina säilitanud vaid kas arhailistes või leedu ja läti kirjakeelele täiesti tundmatutes sõnades (vt nt Rudzīte 1964: 77 *et passim*). Kui kurapäraseks peetav läti murdenähtus esineb ka liivi keeles, siis peaks see tõsiasi aitama hajutada kahtlusi, et tegemist on hilisema leedu keele mõjuga.

Kura substraadi väljaselgitamine balti asualadel toetub eelkõige keelegeograafilistele ja toponüümiaalastele andmetele. Läti kohanimetuuriija Ojārs Bušs (1989: 36) peab kohanimede, eriti hüdronüümide uurimist kura substraadi väljaselgitamise ja seni teadmata kura apellatiivide rekonstrueerimise olulisimaks allikaks (kohanimistu on üldnimede kalmistu!). Leedus ei levi kurapärased kohanimed mitte ainult 13. saj allikate põhjal teadaolevatel kurelaste asualadel, vaid peaaegu kogu žemaidi murdealal (Zinkevičius 1987: 214–215).

Kura keele olemus ja koht teiste balti keelte peres on olnud ja on üha vaidlusi tekitav teema. Kura keelel on palju ühiseid innovatsioone muinaspreisi ja viimasele lähedase jatvingi keelega, mistõttu kura keelt peetakse pigem lääne- kui idabalti tüüpi keeleks. Seda hüpoteesi toetavad arvukad muinaspreisi-(jatvingi-)kura leksikaalsed rööbikud. Ent tõsiasi on seegi, et idabalti tüüpi substraati on idabalti (leedu, läti) keelte foonil märksa raskem tuvastada kui läänebalti tüüpi substraati (Bušs 1989: 38, Bušs 1990: 51). Bušsi

arvates pole kura keele kohta piisavalt usutavat ainestikku, mis lubaks pidada üht või teist hüpoteesi tõestatuks (Bušs 1990: 50–51). On teada, et ajaarvamisjärgse I at keskpaiku, keskmisel rauaajal, tihenesid kurelaste kontaktid semgalitega, mille tagajärjel omandas kura keel rohkesti idabalti keeltele iseloomulikke jooni, kujunedes seeläbi Jānis Endzelīnsi määratlust mööda (Endzelīns 1951: 6, Endzelīns 1974: 504) vahelüliks leedu ja läti keele vahel.

2. Kura-liivi keelekontaktid

Kurelased ja Kuramaa liivlased olid vahetud naabrid. Nendevahe-line põhjapiir kulges 13. saj arvatavasti tänapäeva Ventspils, Talsi ja Tukumsi piirkonnas, idapiir aga piki Venta jõge (vt LKV X: 19077–1908 *kuršu valoda*, Markus-Narvila 2011). Nii Kuramaal kui ka Liivimaal tekkis kurelaste ja liivlaste segaasustust (Endzelīns 1951: 6; vt täpsemalt allpool). Liivi keeles esinevat võimalikku kura substraati ja adstraati on seni puudutatud üksnes riivamisi (vt nt Endzelīns 1970: 7–8). Liivi, eriti kuraliivi keelt iseloomustavad arvukad balti laenuallikast saadud sõnatüved, mis on säilitanud kura keelele iseloomulikke häälikuarenguid nii vokalismis kui ka konsonantis-mis. Käesolevas töös püütakse esile tuua ja eritleda liivi keele või-malikku kura keeleainest. Enamiku allpool toodud keelenäidetest leiame küll Seppo Suhoneni läti laensõnu käsitlevast monograafiast (Suhonen 1973), kuid pole raske märgata, et liivi keele balti päritolu sõnalaenude sidumine läti lähtekujudega pole päris probleemitu. Ka levikuandmed ja mitmed läti ühis- ja kirjakeelest lahknevad häälikulised erijooned ei toeta seesugustel puhkudel veenvalt läti laenuallika oletust. Siinses töös esitatud tulemustesse tuleb siiski suhtuda kui esialgsetesse. Olgu lisatud, et liivi keel on omakorda avaldanud ulatuslikku mõju kura keelele, kuid seda teemat käesole-vas töös ei puudutata.

2.1. Kura mõju vokalismis

2.1.1. Algupäraselt lühikeste balti vokaalide pikenemine katketooniga tautosüllaabilistes ühendites

Nähtus esineb žemaidi murdes ja Kuramaa läti murretes: $arC > \bar{ar}C$, $erC > \bar{er}C >$ (Lääne-Kuramaa) $ierC$, $urC > \bar{ur}C >$ (Lääne-Kuramaa) $uorC$. Kirjeldatud häälikuareng on saanud tõenäoliselt alguse kura hääldustavast (Endzelīns 1951: 7, Endzelīns 1974: 141, 638, Kabelka 1982: 72, Zinkevičius 1984: 348; häälikunähtuse leviku kohta Kuramaa läti murretes vt Krautmane 1936: 113, Rudzīte 1964: 62, 63, 152, Laumane 2004a: 8–9).

Kuraliivi balti päritolu laentüvedes esindavad kirjeldatud häälikutendentsi näiteks *kīermōZ* 'toonesepp (puidukahjur) / Holzwurm mit schwarzem Kopf'⁴¹, vrd lt *ķiřmis*, murd *ķiřmis*, ld *kirmis* id. ME II: 384–385; *kūrli* 'kurt / taub', vrd lt *kùrls*, murd *kuřls*² ME II: 323; EH I: 678, (Dundaga) *kūordals* id. LW: 168a; *skūorstin* 'korsten / Schornstein', vrd lt *skuřstenis*, murd *skuōrstenis* id. ME III: 906; *sō'rg* 'kaitsja / Beschützer', vrd lt *sařgs* 'vaht, valvur / Wächter, Hüter' ME III: 716; *sā'rmōl* 'kärp, lahits, hermeliin (*Mustela erminea*); tuhkur / Hermelin; Iltis', vrd lt *sæřmulis*, murd *sæřmulis*² ME III: 819, 830, (Dundaga) *sā'rmul*'s id. LW: 394b, ld *šermuonēlis* id.⁴²; *vīerbil* 'värtna ora / Stock, worauf die Spule beim Abwickeln gesteckt wird', vrd lt murd *viřbulis*² ME IV: 603, ld *viřbalas* 'varras; (äkke) pulk jne'; *vā'rgō(Z)* 'ori / Sklave', vrd lt *væřgs*, murd *væřgs*² ME IV: 561, (Dundaga) *vā'rk*s id. LW: 509b.

⁴¹ Liivi näited siin ja edaspidi allikast Kettunen 1938.

⁴² Internetisõnaraamatust Lietuvių kalbos žodyno (t. I–XX, 1941–2002) elektroninio varianto I leidimas 2005 = www.lkz.lt pärit leedu keelenäidetele pole tekstis edaspidi eraldi viidatud.

2.1.2. *i*-epentees

Kura substraadil põhinevat läti murdekeelt iseloomustab mitteetümoloogilise *i* lisandumine vokaalide *a*, *ā*, *u*, *ū* ja *uo* järele, kui järgmise silbi vokaal on palataalne (Endzelīns 1974: 510, 529–530, Krautmane 1936: 112, Rudzīte 1964: 77). Baltoloogid peavad *i*-epenteesi kura-pärasuseks (Endzelīns 1951: 136, Zinkevičius 1984: 348–349). Leedu keelealal on *i*-epentees iseloomulik kura substraadil arenenud žemaidi murdekeelele (Endzelīns 1974: 510, Zinkevičius 1984: 349). *i*-epentees on kirjeldatud tingimustel väga iseloomulik ja reeglipärane kohaliku läti Dundaga ja Pope murdekeele erivanuseliste, sh suhteliselt uutele sõnavarakihistustele, nagu alamsaksa ja saksa laenud, millele on juhtinud tähelepanu ka Lauri Posti (1942: 103, viide 1).

Peamiselt laenudes on mitteetümoloogilise *i*-ga sõnatüvesid jõudnud kuraliivi keelde, kuid esineb ülalkirjeldatud tingimustel ka liivi omasõnades, s.o kui 2. silbis esineva/esinenud *i/j* eelne konsonant/konsonandijärjend pole palataliseeritud (vt LW: XXII, XXVIII, Posti 1942: 10, 13–14, 19, 102–103, 105–108, Suhonen 1973: 23, 24–25). Täiesti ilmselt pole *i*-epentees sõltumatult tekkinud rööpareng geograafiliselt üksteise naabruses olevates balti ja läänemeresoome keeltes, sh liivi keeles ja eesti keele Mulgi murdes (Posti 1942: 106 jj, Tanning 1961: 26–27).

Liivi näiteid: *be'idiG* 'kurb, nukker / traurig', vrd lt *bėdėgs* ME I: 288, *murd* (Dundaga) *be'idiks* id., LW: 22a; *deidō* 'närtsima, nərbuma, otsa jääma / welken, verwelken, abmagern', vrd lt *dėdėt*, *murd* (Dundaga) *dėidėt* id. ME I: 461, 453; *dra'igō* 'raiskama, pillama; purustama / unnütz verbrauchen, vergeuden; zerschmettern', vrd lt *dragāt* 'virutama; purustama / schmettern; zerbrechen' ME I: 488, ld *drāgoti* 'rikkuma, vigastama, purustama'; S *koig* 'laev / Schiff', vrd lt *kuģis*, *kuģe* id. ME II: 300; *kūi`k* 'labida, vikati käepide / Handgriff der Schaufel oder Sense', vrd lt *kūķis*<sup>2</sup> id. ME II: 333; *pūi`k* 'kratt /

Drache', vrd lt *pūķis* id. ME III: 446; *ru'inō* 'nūsima, nūri noaga lõikama / (mit einem stumpfen Messer) schneiden', vrd lt *rūnīt* id. ME III: 571; *snūi`k* 'koon, kärss / Rüssel, Schnauze', vrd lt *snuķis, snūķis* id. ME III: 979, ld *snūķis* id.; *sve'itō*, S *sveit* 'õnnistama / segnen', vrd lt *svētīt* id. ME III: 1155, murd (Dundaga) *sve'i`t* LW: 390b–391a; *stuidō* 'manitsema / ermahnen', vrd lt *stuidīt, stūdīt* 'tagant sundima, ergutama / antreiben, aufhetzen' ME III: 1101–1102, 1109; *zuinō* 'nūsima, nūri noaga lõikama / reiben, ziehen, reissen (von stumpfen Messern)', vrd lt *žūinīt²* 'nūsima, nūri noaga lõikama / mit einem stumpfen Messer schneiden' ME IV: 829.

2.1.3. Balti vokaalide *i* ja *u* kurapärane madaldumine

Nähtus on iseloomulik kura substraadiga läti ja žemaidi murdekeelele ning mõnel määral muinaspreisi keelele (Zinkevičius 1984: 348, Zinkevičius 1987: 214).

i > e

Liivi keeles üldiselt 1. silbi *i*≡, kuid laenudes esineb sõnuti ootuspärase *i* asemel *e*. Posti on liivi häälikumuutuse *i > e* ja *r*-i eesjuurde lisanud: „Wodurch dieser Lautwandel bedingt gewesen ist, ist unklar“ (Posti 1942: 21).

Näiteid: *bre'd`d`ō* 'sumama, kahlama / waten', vrd lt *brist* : *bried* : *brien* id. ME I: 332–333; *ke`l`p* 'puust konks ..., silmus / Holzaken ...; Strickschlinge ...', vrd lt murd *ķælpa*, žem **kelpa* 'silmus / Schlinge, Schleife' ME II: 363, ld *kilpa* 'aas, silmus; linnupaeld; nõöpauk'; *ke`r`k* < **kirkki* (vt Posti 1942: 21) 'rohitirts, ritsikas, kilk / Heuschrecke, Grille, Heimchen', vrd lt *ķirķis* 'ritsikas; toonesep; / Heimchen; ein ganz kleiner Holzwurm; ein Insekt, das die Netze zerfrisst' ME II: 384, 'mereliivas elutsev valge ussike / ein weisser, im Meeressande hausender Wurm' EH I: 704, ld *kiŗkis* 'meres elav

putukas'; *lõpsnà* (< *lepsna*) 'lahke, sõbralik / freundlich, leutselig', vrd It *lipns* 'sõbralik, armas, kena / freundlich, holdselig, hold' ME III: 474, Id *lipšnùs* / *lipnùs* 'lahke, armastusväärne, viisakas'; *ze`rmi* '(vanadusest) hall / grau (vor Alter)', *zermliki* 'hallikas', vrd It *siřms* 'hall, hõbehall; (vanadusest) hall / grau, silbergrau; grau (fig.)', alt' ME III: 846-847.

u > o

Liivi keeles on üldiselt 1. silbi *u* ≡ (Posti 1942: 13), kuid peamiselt baltipoolsetes laenudes esineb sõnuti ootuspärase *u* asemel *o*. See kura keele eripära on iseloomulik kohalikule läti murdekeelele mh Dundagas (vt Rudzīte 1964: 76, Suhonen 1973: 20, 67).

Näiteid: *bõmbal* '(õie)pung / Knospe', vrd It *bumbul(i)s* 'mugul, juurmugul / Knolle, Wurzelknolle jne' ME I:349–350; *dopàstõ*, *dopìn`t`õ* 'kannustama (ratsutamisel) / stossen beim Reiten', vrd It *murd* (Dundaga) *dopinât* 'põlvedel kiikuma; sibama, väledalt traavi jooksmata / auf den Knien schaukeln; trippeln, scharf traben (von Pferden)' ME I: 488, Id *dupinúoti* 'mütaga kalu hirmutama; *dopil`* 'soolatoos / (Salz)fass', vrd It *duplis*, *murd* (Dundaga) *dopsele* id. ME I: 518, EH I: 328; *gro`blimi* 'ebatasane, konarlik / uneben, holperig', vrd It *grubulains*, *murd* *groblâins* id., (Dundaga) *groba* 'konarus sõiduteel / eine Unebenheit auf dem Fahrwege' ME I: 664; *mo`tskõl* / *mo`tskõl* 'lasu, vormitu hunnik / unförmiger Haufen', vrd It *muckul(i)s*, *mučkuls* id. ME II: 658, 672; *po`D* / *podà* 'kantud riietuse, kaltsud / abgetragenes Kleidungsstück, Lumpen', vrd It *pudas* pl, *murd* (Dundaga jm) *poda*, *podas* pl 'kraam, koli, vanad riided, kaltsud / alter Kram, alte Kleider, Lumpen' ME III: 401–402, 375, EH II: 310; *slo`bbõrtõ* 'lusikaga sööma, helpima / löffeln', vrd It *murd* (Dundaga) *šlò`ber`t* id. LW: 374b.

Häälikumuuatus *u > o* on täheldatav ka Liivimaal kõneldud läti murdekeeles ja mõningates salatsiliivi keelde tulnud laenudes:

korst 'kõrvetama, põletama / sengen, brennen, anbrennen, versengen (tr)' (Winkler, Pajusalu 2009: 85: *korb*), vrd lt *kuřstít* 'sageli pisut kütma, tuld kohendama / oft ein wenig heizen, schüren' ME II: 326; *piestomp* 'kinni toppima / zustopfen' (Winkler, Pajusalu 2009: 149), vrd lt *piestumpt* 'kinni lükkama, tõukama; täis toppima / zu-, dazu-, hinzustossen, -schieben; schiebend, stossend anfüllen' ME III: 298.

2.1.4. Balti *ei > kura ei

Vanapärase balti diftongi *ei* püsib preisi ja (vähemalt osaliselt) kura keeles, muudes balti keeltes *ei > *ē* > *ie* (Zinkevičius 1984: 347, Zinkevičius 1987: 215). Põhjažemaidi murdealal jätkab balti *ei*-diftongi *ei*, mille levila idapiiril langeb kokku kura-leedu 13. saj keelepiiriga, žemaidi murde *ei*-lised sõnad aga esindavad vanemat kura substraati (Endzelīns 1951: 7, Zinkevičius 1987: 215). Kura *ei*-diftongi jätkajaks kuraliivis on diftong *ōi* sõnades *k`ōidas* 'kangasuga; ankrutugi / Weberkamm; Ankerstock' ja *l`ōiga(-)* 'liig-, liigne'. Kuraliivi *ōi*-diftong osutab tõenäolisimalt kura lähtekujule **skeitas resp. *leika / lejka*; idabalti esinemus on ootuspäraselt *ie*-line: ld *skiētas* 'äkke põikpuu; kangasuga', lt *škiets, škietiš* 'kangasuga' (Endzelīns 1940: 251, Endzelīns 1974: 510–511).

Hilisem, läti keelest laenatud, kuid kurapärase *ei*-diftongiga laen on lvS *leišid* pl, K *leiš* 'leedulane / Litauer', vrd lt *leitis* id. ME II: 447; vt ka Suhonen 1973: 148–149.

2.2 Kura mõju konsonantismis

2.2.1. Balti konservatiivsed tautosüllaabilised ühendid

Balti tautosüllaabiliste ühendite *anC, enC, inC, unC* dentaalnasaal püsib kura keeles nagu läänebalti keeltes, samuti leedu keeles muutumatuna, läti keeles püsib küll heterosüllaabiline *n*, kuid tauto-

süllaabiline *n* on vokaalistunud: *anC* > *uoC*, *enC* > *ieC*, *inC* > *īC*, *unC* > *ūC* (Rudzīte 1993: 303–306). Kura substraadil kujunenud läti murdekeeles (vt nt Stende murraku *VnC*-järjendiga sõnade loendit, mille on koostanud Draviņš, Rūķe 1955: 78–87), sõnuti ka Liivimaa liivipärastes murrakutes püsib tautosüllaabiline *n* (Rudzīte 1964: 153). Tautosüllaabiline *n* tuleb esile läänemeresoome keelte vanades balti laenudes, nt e *angerjas*, lvS *aņger'*, *hang*, *-u*, lv *aņg* jpt. J. Endzelīns on oma uurimistöös korduvalt käsitlenud tautosüllaabilise *n*-iga sõnatüvede päriolu läti keeles (nt Endzelīns 1974: 54 jj). Kroonikaandmeile toetudes on Endzelīns oletanud, et tautosüllaabiliste ühendite vokaalistumine toimus läti keeles enne 13. saj (ibid.: 143). Kuid tänapäeva läti ühis- ja kirjakeeles on palju selliseid tautosüllabilise *n*-iga sõnatüvesid, mida kuidagi ei saa seletada kurapärasteks sõnadeks. *nC*-ühend on osalenud läti leksikonis deskriptiivse ja ekspressiivse sõnavara loomisel (Endzelīns 1974: 156; analoogilise nähtuse kohta eesti ja teistes läänemeresoome keeltes vt Vaba 2004). Sedalaadi juhte esindavad näiteks lt *duņdurs* 'parm, kiin' (LEV I: 241), kust see on laenatud nii salatsi- kui ka kuraliivi keelde: lvS *duņdir* 'vapsik, kimalane, parm / Hornisse, Hummel, Bremse', K *du`ndōr* 'parm / Bremse', *spīndzele* 'parm, putukas' (LEV II: 265 *spīndzēt*), kust kuralv *spī`nzōl* 'parm / Stechfliege'. Arvukalt *nC*-ühendiga tüvesid on läti keelde tulvanud laenudega. Ebatautosüllaabilise *nC*-ga sõnu on tulnud läti keelde läänemeresoome, saksa, vene vms laenudega. Kuid tautosüllaabiline *n* võib esineda hilistes leedu laenudes. Endzelīns on väljendanud sellistki mõtet, et läti tautosüllaabilise *n*-iga sõnad võivad pärineda mõnest muust väljasurnud balti idiolektist kui kura keel.

Olgu märgitud, et tautosüllaabiliste ühendite *m* on läti keeles säilinud, kuid vokaalistunud järjendeis *-mb-* / *-mp-* (Endzelīns 1974: 150). Asja keerustab aga see, et real juhtudel on järjendite *-nk-* / *-nc-*, *-ng-* / *-ndz-* *n* sekundaarne, olles sporaadilise häälikumuutuse *m* >

n tulemus, mis samuti on jäänud läti keeles püsima, sest toimus pärast *n*-i vokaalistumist (vt lähemalt Endzelīns 1974: 144 jj, eriti 147, 149, 509).

Võimalikud kurapärase tautosüllaabilise dentaalnasaaliga sõnad kuraliivi leksikonis on nt *ba`ndō* 'sülemlema / schwärmen', vrd lt murd *bandēt* 'otsima / suchen' ME I: 262, ld *bandýti* 'proovima, katsetama' LEV I: 106–107: *banda<sup>a</sup>*; *bland* 'teiste kulul elav isik / Schmarotzer', *bla`ndō* 'ringi hulkuma, luusima / sich herumschweifen', vrd *blanda* 'päevavaras, hulgas / Tagedieb, Herumtreiber', *blândīties* 'ringi uitama, hulkuma / umherschweifen, sich umhertreiben' ME I: 309, Būga 1961: 178, LEV I: 132: kura või ekspresiiivne tüvi; *bru`n`ts̄* 'väike vimb / kleinere Wemgalle', vrd lt murd *bruñcis* (mingi kala), ld *brunšis* 'särg / Plötze', mpr *brunse* (*Leuciscus rutilus*) Būga 1961: 179, Laumane 1973: 188; *bāndrōz* 'kaaslane, seltsiline / Genosse, Kamerad', selle kõrval ka ehtläti *bi`edōrz* 'seltsi liige; kaaslane, seltsiline / Vereinsmitglied; Gefährte, Kamerad' Būga 1961: 178, Suhonen 1973: 97; *da`n`ž* 'rattapöid / Radfelge', vrd lt *dañdzis* id., mpr *dongo* '? ratta vits / Refe ? = Reif' Būga 1961: 189–190, Endzelīns 1974: 505, ME I: 437, LEV I: *danga*; *du`n`ts̄* 'pussnuga / (Schnitz-, Dolch)messer', vrd lt *duñcis* id. ME I: 515, LEV I: 241; *gūñka* 'volt, krooge, kurrutus (riietes) / künstliche Falte in Kleidern', vrd lt *gūñgis<sup>2</sup>* 'looge, käänak / Krümmung', ld *gūnka*, *gūnga* 'kõverus, küür' ME I: 683; *i`nd`iB* 'kuri tõbi / eine böse Krankheit', vrd lt *iñdeve* id. Būga 1961: 180, ME I: 707–708; *krānta* 'püstloodne veest õõnestatud kallas / senkrechtes, vom Wasser ausgegrabenes Ufer', vrd lt *krañts*, *krañte* 'kallas / Ufer', žem *krānta*, *krantà*, ld *krañtas*, *kriañts* 'rand, kallas; rannik' Endzelīns 1974: 508, ME II: 259, EH I: 642, Laumane 2004b: 238; *kilāndōks* 'linnu pugu / Kropf der Vögel', vrd ld *skilāndis* id. Būga III: 848, LEW II: 806; *lāñka* 'madal jõeäärne niit; jõeniidul kasvav rohi / niedrige Flusswiese; eine Grasart, die in l. wächst', vrd lt *lañka* id. ME II: 420, Laumane 2004b: 242–243;

le`n`ts` 'aaspael, silmus, silmuspüünis / Schleife, Öse, Schlinge', vrd It *leñce, leñcis* id. ME I: 450, LEV I: 515: *lenkt*; *līnga(Z)* / *līnga* '(ratsanikku) kergelt kandev / (den Reiter) leicht tragend', vrd It *lingāns* 'pikakoivaline, pika sammuga inimene / ein langbeiniger Mensch, der grosse Schritte macht' ME II: 471, LEV I: 538 *linga*; *lūjka* 'mere-laht; (madal) jõeäärne heinamaa / Bucht, Busen; (niedrige) Wiese am Flusse', vrd It *luñka* id., mpr *lunkis* 'nurk / Winkel' ME II: 513–514; *mā`ndrōks`* 'pudrumänd / Quirl', vrd It *murđ mæñturis* id. ME II: 602, Id *mentūris* id. Būga 1961: 181; *mu`ndrōZ* 'ärgas, terane / munter, wachsam', vrd It *muñdrs* id. ME II: 667, Id *muñdras* id. Būga 1961: 181, LEV I: 608; *palāndōks* 'tuvi', vrd Id *balañdis* id. Būga III: 178, 848, Endzelīns 1974: 510; *pa`ntšk`* 'must vesi, nõudepesuvesi / unreines Wasser, Spülicht', vrd It *murđ pañčka* 'loik, lomp / Pfütze' ME III: 76; *rānta* 'sālk, kriips, jutt / Kerbe, Strich, Streifen', *a`trānta* 'pūgal, pragu / Kerbe', vrd It *rañta, rañte* id. ME III: 477, Id *rāntas, rañtas* id. Endzelīns 1974: 102; *rīnda* 'rida / Reihe', It *riñda* id. ME III: 527, Id *rindā* id.; *ru`n`d`zlōz, ru`n`glis* 'jõuga, kiire liigutusega, vägisi / mit Macht, (Sjögren 1861: 192) mit schneller Bewegung, mit Gewalt', vrd Id *rungčiomis, rungčiom, rùngčiom* 'üksteise võidu'; *sasprānga* 'rangiroomad / Kummetriemen', vrd It *sasprañga* id. ME III: 742, Endzelīns 1974: 508; *sklānda* 'aiateivas / Zaunstange', vrd It *sklañda* id. ME III: 881–882, EH II: 504, Id *sklandā* id. Būga 1961: 183–184, Endzelīns 1974: 505, LEV II: 201, Bušmane 2004: 162–163; *skrānda, skra`ndōl* 'kalts, narts / Fetzen', vrd It *skrañda(s)* ME III: 886–887, Id *skrānda* 'vana kasukas' Būga 1961: 184, LEV II: 204; *skūndartō* 'kiasatusse viima / verführen', vrd It *murđ skuñdēt* 'kaebama, kurtma, kaeb- lema, hādaldama; etteheiteid tegema; kadestama; tusatsema, vihane olema / klagen, sich beklagen; tadeln; missgönnen; schmollen, zür- nen' ME III: 904–905, Id *skundēti* id. Endzelīns 1974: 508, Būga 1961: 184, LEV II: 210; *spru`ngil`* 'kaigas / Knüttel', vrd It *spruñgul(i)s* id. ME III: 1024–1025, Id *spruñgulas* id.; *tange* 'taevas / Himmel' (seda

taevanimetust on kuraliivist registreeritud 18. saj lõpul ja 19. saj algul (Winkler 1994: 40, 72), hiljem on see kurapärase sõna liivi keeleususest taandunud ja Sjögren-Wiedemann 1861 ning Kettunen 1938 seda ei esita, vrd ld *dangùs* 'taevas', mpr *dangus* 'taevas; suulagi / Himmel; Gaumen'⁴³; *va`ndõ* 'tuhnima, songima / herumwühlen', vrd lt *vañdīt* 'ümbەر pöörama, segi loopima / wenden, umstören, durcheinanderwerfen' ME IV: 469–470, Būga 1961: 186–187; *vēn`t`ar* 'mõrd / Satznetz, Fischreuse aus Garn', vrd lt *veñteris* id. ME IV: 537–538, Būga 1961: 187, LEW II: 1223–1224, LEV II: 507; *vibàndõks / vibànta* 'puju / Beifuß (*Artemisia vulgaris*)', vrd lt *vībante, vībuõtne* id. ME IV: 633; *ãnda* 'tööree tiivapuu / Seitenholz des Arbeitsschlittens', vrd lt *murd æñdas, ehtlāti uodne* id. Būga 1961: 180, ME I: 570, IV: 413. Selles loendis väärivad erilist tähelepanu juhtumid, mida läti keelealalt teadaolevalt pole (enam?) registreeritud, nagu *palàndõks, ru`n`d`zlõz, ru`n`glis, kilàndõks, tange*.

Paljud kura kohanimed, sealjuures eriti oikonüümid sisaldavad tautosüllaabilise nasaaliga järelliidet *-(a)ng-*, (*Bútingè, Kretingà, Palangà* jpt). Seda kohanimetüüpi esindab liivi traditsioonis *Kul`iŋG* = kura *Kuldinga*, žem *Kuļdinga*, lt *Kuļdīga* (vt täpsemalt Būga 1961: 168, Zinkevičius 1984: 349, Zinkevičius 1987: 214). Tautosüllaabilise nasaaliga kurapäraseid kohanimed on veel kuraliivi *Dùon`diG*, vrd kura *Dondaga*, lt *Dundaga, KāndaB*, vrd kura, lt *Kandava*, ilmselt ka Kuramaa suurima, kura-liivi piirijõe *Väänta* nimi, vrd lt *Venta* (*Venta* ja selle ligi 30 lisajõe päritolu kohta vt Bušs 1989: 36, Bušs 1990: 53 jj, Bušs 2003b: 184–185, Bušs 2003a: 190–193; Bušs juhib mh tähelepanu sellele, et vaatlusalusel nimemaastikul domineerivad eranditult balti tüüpi jõenimed) jmt. See järelliide on iseloomulik ka preisi ja

⁴³ Balti *dangus* on verbi *deŋgti* 'katma' tüvest tuletatud substantiveerunud adjektiiv, mille läti keeles on välja tõrjunud *debess* 'taevas' ← *'pilv' (Endzelin 1944: 97); nii muinaseestlaste kui ka baltlaste ettekujutuses oli taevas kahejaoline: selge ja *pilvetaevas* (nende kirjeldust vt nt Hurt 1989: 94).

jatvingi kohanimedele, muudele balti aladele aga mitte, mis kõneleb kura keele lähedusest läänebalti keeltega (Zinkevičius 1984: 349).

Kurapärase tautosüllaabilise dentaalnasaaliga sõnalaenude loendisse võiks arvata umbkaudu poolsada tüve. Ülaltoodud sõnaloend vajab siiski veel hoolikamat etümoloogilist ja keelegeograafilist analüüsi, mistõttu sellesse tuleb esialgu suhtuda ülima kriitikaga. Kõik esitatud juhtumid ei tarvitse tingimata olla ega ilmselt olegi otselaenud kura keelest – ehkki need pole välistatud –, vaid pigem kaudlaenud, laenuallikaks kas Kuramaa läti murdekeel või sõnuti koguni läti ühis- ning kirjakeel.

Väljaspool kurelaste ajaloolisi asualasid levivaid kurapärase tautosüllaabilise nasaaliga sõnatüvesid läti keeles on eritlenud Endzelīns (1974: 508 jj). *kurs*-tüveliste kohanimede levilale viidates on Endzelīns oletanud kurelaste hulgalist („in größerer Zahl“) sisserännet, kura siirdlate teket ja kura keeleuususe mõju Vidzemes. Endzelīns arvates saabusid kurelased Lääne-Vidzemesse enne lätlasti (Endzelīns 1951: 6; 1970: 7), kiirendades sel moel Liivima liivlaste lätistumist. Eelöeldu aitab paremini mõista, miks kurapärase tautosüllaabilise dentaalnasaaliga sõnatüvesid esineb ka Liivimaa läti keeles, kust neid levis salatsiliivisse, samuti eesti murdekeelde, nt lvS *brang* / *brāng*, K *bra'ngō* 'tore, suurepärane / prächtig, herrlich jt', vrd lt *brangs* id. ME I: 323–324, ld *brangūs* 'kallis, väärtuslik; kena, armas' (läti sõna võimaliku kura tausta kohta vt LEV I: 141); lvS *mānts* 'tursk / Dorsch' (Winkler, Pajusalu 2009: 125), vrd lt *mæñca*, ld *menkā* 'turb (*Squalius cephalus*)', *ménkē* 'atlandi tursk (*Gadus morhua*); luts (*Lota lota*)' Endzelīns 1974: 507; LEV I, 581–582; e murd *tunts* 'seatapunuga'; e murd *len'ts* 'õla-, kandepael jt', e murd *lonk*, *longas*, *lōngas* 'vesine (jõeäärne) heinamaa, soo' (Vaba 1997: 118–119, 123, 170).

2.2.2. Salatsiliivi *vanġa*, e murd *vang*

Omamoodi etümoloogiline keerdküsimus on salatsiliivi *vanġa* 'ojaäärne niit / Bachwiese', millega on kahtlemata seotud lõuna-eesti (Hel Plv) *vang* : *vanġu* 'jõekäär, niit jõekäärus' ja Wiedemanni sõnaraamatu levikumärgendita *vanġu-mā* 'jõekäärust ümbritsetud maatükk või aas / von einer Flussbiegung eingeschlossenes Stück Land, Wiese' (Wied). Kohanimedes levib *vang*, *-u* / *-a* eesti keelealal laiemaltki: Võru murdealal (Põlva, Rāpina), Mulgi murde lõunaosas (Helme) ja Saardes ning neil aladel võib teda leida ka kohanimedest determinandina (Pall 1972: 94, Simm 1984: 157), aga ka Saaremaal Pūhas, Põidel *Vanġa/koppel*, *Vanġa/niit* (Kallasmaa 1996: 483, Kallasmaa 2003: 94–95, 100). Kõnealust eesti-liivi maastikusõna on pūütud siduda ürgse tehnilise terminiga *vang*, *-u* / *-a* 'käepide', pidades maastikku märkivat tähendust kujundlikuks arenguks (Pall 1972: 94; SSA III: 406 *vanko*). Eesti-liivi maastikusõna päritolu selgitamisel pole siiski võimalik eirata ilmse indoeuroopa taustaga balti keelte andmeid: lt (< kura) *vanġa* 'kõrge rohuga niiske heinamaa, jõeäärne heinamaa või soo / eine niedrig gelegene, feuchte Wiese mit hohem Gras; Heuschlag od. Sumpf an einem Fluss' (mille ilmne etümoloogiline vaste on ehtlāti *uodzīte* 'väike oja, soine koht metsas / kleiner Bach, sumpfige Stelle im Walde'), mpr *wangus* 'jõeniit (kidur tammik, pooleldi raadatud metsa-ala / Dammerau (schlecht bestandener Eichwald, halb ausgerodete Waldfläche', vld *vanġà* 'põld, nurm / Acker' (ME IV: 413, 471, EH II: 756, Endzelin 1944: 61, 62, LEW II, 1195 *vanġa 1*, 1256–1257 *vingis*; vt ka LEV II, 483 *vangale*). *vanġa* esi-neb sageli kura, muinaspreisi ja leedu jõe-, soo-, metsa- ja heinamaanimedes (Būga 1958: 421, Būga 1959: 94, Būga 1961: 170, 171, 420, 844, Vanagas 1981: *Vanġà*, Zinkevičius 1984: 349, Bušs 2003b: 186).

2.2.3. Balti *š > kura s, balti *ž > kura z

Häälikuareng iseloomustab ka preisi ja jatvingi keelt ning ida-balti keelte põhjarühma keeli, s.o semgali, seeli ja latgali keelt. Nt žemaidi murde loodeosas ilmneb kura substraadi mõju sibilantide s/š resp. z/ž rööpesinemuses või segiminekus. Vaid leedu keel on säilitanud algupäraseid balti sibilandid *š ja *ž (Endzelīns 1951: 6–7, Endzelīns 1974: 536, Zinkevičius 1984: 348, Zinkevičius 1987: 214, 215). Kirjeldatu taustal on arusaadav, miks kurapäraseid juhte on raske märgata ja esile tuua. Posti (1942: 140–141) ja Suhonen (1973: 30–31) märgivad, et liivi keele noortes läti laenudes antakse sõnaalguline š- ja ž- üldiselt edasi š- resp. ž-ga, kuid substituutsioonis esineb palju kõikumist. Sama tendents on iseloomulik ka läti murdekeelele (vt Endzelīns 1951: 159, 160). On võimalik, et kirjeldatud hälbiv esi-nemus lähtub kura substraadil kujunenud läti murdekeelest.

Näiteid: *slo'bbōrtō* 'lusikaga sööma, helpima / löffeln', vrd lt murd (Dundaga) *šlò'ber't* id. LW: 374b; *snātšō* 'kohama, kohi-sema, mühama / rauschen', vrd lt *šņàkt: šņāc* 'sisisema, susisema, kihisema, kohisema / schnarchen, schnarren, zischen, brausen (von Wind und Wogen)' ME IV: 93; *s'o'r'kōZ* 'rott / Ratte', vrd lt *žūrka*, murd *šurks²* id. ME IV: 106, 834, ld *žiürké* id.; *zno'udžō* 'kägistama / würgen', vrd lt *zņaugt, žņaugt : žņaudz* id. ME IV: 749, 824–825; *zuinō* / *zu'inō* 'nühkima, kiskuma / reiben, ziehen, reißen (von stumpfen Messern)', vrd lt *žùinît²* 'nüsima, nūri noaga lõikama / mit einem stumpfen Messer schneiden' ME IV: 829; *zu'oG* 'tara, aed, kalatōke / Zaun (auch in das Wasser gebaut, um die Fische in die Reuse zu leiten)', vrd lt *žuōgs²* 'risuaed / ein aus Strauch geflochtener Zaun' ME IV: 839; *zāl* 'kaastunne, mure / Bedauern, Mitleid, Leid', vrd lt *žāļ* 'kahju (adv) / leid' ME IV: 805.

2.2.4. Balti *tj ja *dj substituudid

Balti (tüvelõpu) *tj > kura, preisi ja osaliselt žemaidi t', kuid lt š ja ld č; balti (tüvelõpu) *dj > kura, preisi ja osaliselt žemaidi d', kuid lt ž ja ld dž (Endzelīns 1951: 7, 177, Kabelka 1982: 72, Zinkevičius 1984: 348, Zinkevičius 1987: 214). Z. Zinkevičiause järgi (1987: 215) avaldub kura substraat žemaidi murdes k'/č ja g'/dž rööpsuses või segiminekus. Läti ķ on liivi keele läti laenudes korvatud kas k või t'k-ga (Suhonen 1973: 32, 60), mistõttu t ootuspärase k asemel võib kajastada kurapärast häälikuarengut laenus ku'š't, pl kuš'tiD 'kubu, kimp, tuust, pulst / Bund, Büschel, Zotte', vrd lt kuškis 'salk, tutt, tuust, peotäis; (õle)tuust / Büschel, Handvoll; Wisch, Strohvisch' ME II: 329–330, ld kùškis : kuščio 'kimp, pundar, salk, tutt'.

3. Kurapärased liited

3.1. Kurapärased eesliited az / āz ja ? pra-

Kura eesliide āz (vt Endzelīns 1951: 635–636, Bušmane 1989: 232–234) tuleb esile laenus āzgalD / āzgalD 'latter, nuumkarja aedik / Abteilung, Verschlag für Mastvieh', vrd lt aizgalds, murd (Dundaga) azga'lts, (Pope) azgalds id. ME I: 26, LW: 268b.

Muinaspreisi eesliide pra- : pro- 'läbi / durch', millele vastab ld prō- : pra- (Endzelīns 1982: 124, 610–611) tuleb esile laenulises adverbis prammīšk, premišk, prem'mišk (pra- > præ- järgsilbi i mõjul) 'astmeliselt ülestikku, üksteise peale / stufenweise übereinander', prem'miš: istū'b jālgad p. 'ristisjalu / mit gekreuzten, übergeschlagenen Beinen', vrd lt murd (Dundaga) pramiški, pramiš², pramiš 'vaheliti / wechselseitig' ME III: 376, ld pramaišiuī 'segamini, läbiseigi'. Joh. Andreas Sjögren (1861: 191) on selle juhtumi kohta kirjutanud järgmist: „premišk (premiš): in der Redensart p. pānda 'doppelt zusammenlegen, über einander schlagen (von Zeugen)'. Die Abkunft dieses Wortes

lässt sich weder aus dem Livischen selbst, noch aus den verwandten Sprachen, noch aus dem Lettischen deutlich nachweisen.“

3.2. Deminutiivsust väljendav kura järelliide *-al-* / *-âl-*

Kõnealune liide esineb kurelaste ajalooliste asualade kohanimistuses, nagu *Kretingālē, Žemālē, Upālē* jpt (Kabelka 1982: 72, Zinkevičius 1987: 214, 215). Kõnealune deminutiivliide on žemaidi murdekeeles ka tänapäeval üsna produktiivne, leedu ühiskeeles vastab sellele alati *-el-* / *-ël-* (Zinkevičius 1984: 349; *al*-liite kohta läti keeles vt Krautmane 1936: 121, Endzelīns 1951: 344–345, Bušmane 1989: 104–105, Markus-Narvila 2011). *-al-* / *-âl-* on liivi keeles täheldatav mitmes substantiivilaenus: liivi järgsilpides vokaal *a* valdavalt püsib, sh ootuspäratult ka pika esisilbi järel (vt LW: XXV, Posti 1942: 42–44, 68, Suhonen 1973: 30, 40). Olgu rõhutatud, et *al*-liide ei esine liivi keele läti (ühis- ja kirjakeelest saadud) hilislaenusdes. Liivi keelest, sealjuures üksnes kuraliivist on registreeritud järgmised *al*-liitelised nimisõnad: *bōmbal* '(õie)pung / Knospe' ja *būmbal* 'muhk, turse, paistetud; mardikas / Knolle, eine weiche Hervorragung, Anschwellung; Käfer', vrd lt *bumbul(i)s* 'mugul, juurmugul / Knolle, Wurzelknolle jne' ME I:349–350; *būndal* '(puust õõnestatud) võinapp / Buttergefäß (gemacht aus einem runden Stück Holz)', vrd lt *buñdul(i)s*, murd (Dundaga) *bundals* id. Endzelīns 1974: 508, ME I: 350351, LW: 33b; *mutâl* 'hunnik (mesilassülemi kohta) / Klumpen', vrd lt *mutulis* 'keeris, pööris; tuiskav, keerlev mass; tunglev, rüselev rahvahulk / Sprudel, Wirbel; zur Bezeichnung stöbernder, wirbelnder Massen; Gewimmel', murd (Pope) *mutals* ME II: 676, LW: 237a; *vabâl* 'maipõrnikas / Marienkäfer', vrd lt *vabule, vabale*, murd *vabala, vabale, vabals*, (Dundaga) *và`bal* 'mardikas, sitikas, põrnikas, sitasitikas / Käfer, Mistkäfer jt' ME IV: 428; LW: 463ab, ld *vābalas* id.

3.3. Kura järelliide *-nik-* > ? *lv -nikā*

Julius Mägiste (1968: 12) on oletanud, et liivi produktiivne liide *-nikā* on e *-nik* ja lt *-niek-* kontaminatsioon; seda Mägiste arvamust näikse toetavat ka Arvo Laanest (1975: 147). Olgu lisatud, et läti murdekeeles (Dundaga, Pope) esineb kõnealune liide kujul *-nik-* (Krautmane 1936: 121; Suhonen 1973: 37). Marta Rudzīte (1994: 305–306) aga kaldub arvama, et *lv -nikā* on pigem kuramõjuline (kura liite kohta vt täpsemalt Endzelīns 1951: 363): *a'lgnikā* 'päeviline / Tagelöhner', vrd lt *aldziniēks* 'palgaline / Lohndiener' ME I: 66, ld *alginiņkas* id. jpt.

4. Muud kurapärast sõnavara

Võimalikke läti murdekeele kura sõnu käsitlevatest uuematest uurimustest võib nimetada läti keele Läti–Leedu piiriäärse Rucava murraku leksikat analüüsivat Liene Markus-Narvila (2011) tööd. Markus-Narvila on Rucava murrakust esile toonud ja analüüsinud 17 kura sõna, mis kuuluvad peamiselt mitmesuguseid tegevusi, maja-pidamisesemeid ja pinnavorme tähistavatesse mõisterühmadesse. Need sõnad levivad ka teistes Kuramaa läti murrakutes (Bārta, Dunika, Grobiņa, Kalēti, Nīgrande, Pērkone, Saldus). Suurem osa neist on registreeritud ka kuraliivi keelest.

Enne Teist maailmasõda ilmunud Läti entsüklopeedias (vt Rudzītis 1935 = LKV XII: 23313–23325 *lībju valoda*) on toodud rohkem kui paarikümnesõnaline loend võimalikest kura sõnadest liivi leksikonis. Loendi on koostanud läti filoloog, kuid ka liivi keelest ja kultuurist huvitatud Laimonis Rudzītis (selle kohta vt Blumberga 2011: 38). Mainitud Läti teatmeteoses peetakse kura päritolu sõnadeks selliseid kuraliivi sõnu nagu *gimānt*: *mittō g.* 'mitte sugugi, üldse mitte', *gi`n` t* 'kadestama, vihkama', *grumā* 'riid, (viha)vaen',

kläsà 'tuulevine', *knaš* 'kena, ilus', *plakà* 'lutikas' (vrd ld *blākè*, lt *blakts* id., vt ka Endzelīns 1974: 511), *ta`rmō* 'soovima' jmt.

Peamiselt levikuandmete toetudes on kura päritolu võimalik järgmiste kuraliivi sõnade puhul⁴⁴: *àibalD* 'sülg, väikelaste ila / Geifer, Schleim der kleinen Kinder', *àibalt* 'ilatsema / geifern', *àibal(ōz)* 'nõrk, jõuetu, nõrk olend / schwach, Schwächling', vrd ld *aibrūmas* '(suu) vesitsemine / Wässern': *aibrumas burnōj* 'suu vesitsemine / Wässern im Munde' Būga III: 324, LEW I: 2; *dūon`ōz* 'udusulg, ehmes / Daune', *dūon* 'ehmed; kõrkjad, hundinuiad / Daunen; Binsen, Rohrkolben (*Thypha L.*)', vrd lt *duōnis* 'pilliroog / Schilf' Endzelīns 1974: 511; *greil* 'kõver, pahupidine / schief, verkehrt', vrd lt *greilis* 'ebaaus inimene / ein schiefer, krummer Mensch' Endzelīns 1974: 511; *kōla* / *kāla* 'saar, meremadal, leetseljak; metsasalu / Insel, trockene Stelle (Sandbank) im Wasser; Waldinsel', vrd lt *kaĩva* 'küngas, kink, kõrgendik; väike saar / Anhöhe, Hügel; kleine Insel', ld *kalvā* 'küngas, kink, metsalagendik; meremadalik', mpr **kalv-* ME II: 146, EH I: 580, LEW I: 209–210: *kálnas*, Laumane 2004b: 237–238; *kri`ssōl* 'rohukõrreke / Hälmmchen', *krišlōd* 'heinapuru / Heustreu', vrd lt murd (Dundaga) *krissals* id. LW: 154b, ld *krišlas* 'raas, kübe, puru, õlekõrs'; *ma`ddōrtō*, *mādōtō* 'millegi kallal pusima / an etwas herumarbeiten', vrd lt *maderêt* 'askeldama, midagi, mis üle jõu käib, teha üritama / sich zu schaffen machen, fürwitzig tun, etwas unternehmen, was nich den Kräften entspricht' ME II: 547, ld *maderiotis* 'venima, takistus tegema; *rēt`š`* 'juurtest punutud kalakorv / aus Wurzeln geflochtener Fischkorb', vrd lt murd *kriekis* id. (Dundaga) ME II: 283–284, *kriets* LW: 334b, Nieminen 1959: 207–208; *sta`lg* 'valiv (loomade kohta) / wählerisch (von Tieren)', vrd lt murd (Dundaga) *stalgs* 'hellitatud (söögiga), maias / verwöhnt (im Essen), vernascht' ME III: 1042, ld *stalguš* 'maias; ablas; kangekaelne, jonnakas;

⁴⁴ Siinkohal esitatakse vaid sellist sõnavara, mida eespool pole mainitud. Ruumi kokkuhoiu huvides on toodud vaid olulisim balti võrdlusainestik.

paindumatu; tugev'; S *tsir/lijki*, K *tsīr/li`nD*, *tšīr/li`ņki* 'lõoke / Lerche', vrd lt *cīrulis*, *cīrvul(i)s*, *cīrvels* id. ME I: 391–392, ld murd *cīrulis*, *cyrulỹs* jt id. (J. Endzelīnsi järgi on läti keeles laialt levinud lõokesenimetus *cīrulis* kura sõna, vt ME I: 391–392, Zinkevičius 1987: 215); *tšamm* 'heina-, põhupepred / Heu- und Strohnachbleibsel', vrd lt *čāmmas* pl 'kõlud, igasugune praht / Nachbleibsel von gereinigtem Korn, (Dundaga) Abfälle überhaupt' ME I: 403, ld *čāmos* pl. 'õlekõrred, prügi, praht'; *vīlkatōks* 'libahunt / Werwolf', vrd lt *vilka-tis*, *vilkate* id. ME IV: 557, 558, ld *vilkātakis*, *vilkatakỹs* id.; *vāgāl* 'luts / Quappe', vrd lt *vėdzele* (-dz- < -g-) 'luts; emakala / Quappe (*Lota lota*), Aalmutter (*Zoarces viviparus*)', ld *vėgėlė* 'luts' ME IV: 550, Laumane 1973: 129–130, 242–244.

Sõnaloend vajab veel täpsemat etümoloogilist ja keelegeograafilist analüüsi, mistõttu sellesse tuleb suhtuda teatava kriitikaga.

Lõpetuseks: liivi keeles esineva kura adstraadi ja võimaliku substraadi esiletoomine aitab selgitada ja täpsustada niihästi balti kui ka läänemeresoome, eeskätt liivi etnogeneesi küsimusi.

Kirjandus

- Blumberga, Renāte 2011. Liivi kultuuri ja keele uurimine Eestis, Lätis ja Soomes. – Liivlased. Ajalugu, keel ja kultuur. Koost ja toim Renāte Blumberga, Tapio Mäkeläinen ja Karl Pajusalu. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 13–51.
- Būga, K[azimieras] 1958. Rinktiniai raštai I. Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla.
- Būga, K[azimieras] 1959. Rinktiniai raštai II. Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla.
- Būga, K[azimieras] 1961. Rinktiniai raštai III. Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla.
- Bušmane, Birgita 1989. Nīcas izloksne. Rīga: Zinātne.

- Bušmane, Birgita 2004. Lejaskurzemes leksika tautasdziesmās un mūsdienų izloksnēs. – Mana novada valoda: Lejaskurzeme. Liepāja: Liepājas Pedagoģijas akadēmija, 128–179.
- Bušs, Ojārs 1989. Kuršu valodas izpētes uzdevumi un perspektīvi. – Baltistica III/1. Priedas, 34–39.
- Bušs, Ojārs 1990. Буш, Ояр. Некоторые проблемы изучения куршской гидронимии (в свете балто-славянских языковых отношений). – Acta Baltico-Slavica XIX, 49–62.
- Bušs, Ojārs 2003a. Hidronīma *Venta* toponīmiskais fons Somijā. – Personvārdi, vietvārdi un citi vārdi: izpētes pakāpieni. Rīga: LU Latviešu valodas institūts, 190–193.
- Bušs, Ojārs 2003b. Latvijas potamonīmi ar tautosillabiskajiem savienojumiem. Somugrismu problēma. – Personvārdi, vietvārdi un citi vārdi: izpētes pakāpieni. Rīga: LU Latviešu valodas institūts, 182–189.
- Draviņš, Kārlis, Rūķe, Velta 1955. Laute und Nominalformen der Mundart von Stenden 1. Einleitung, Akzent und Intonation, Lautlehre. Lund: Slaviska Institutionen vid Lunds Universitet. (Slaviska och baltiska studier 2.)
- EH = Endzelīns, J., Hauzenberga, E. Papildinājumi un labojumi K. Mūlenbacha Latviešu valodas vārdnīcai I–II. Rīgā: Grāmatu apgāds 1934–1946.
- Endzelīns, Jānis 1940 [rets.] V. Kiparsky. Die Kurenfrage, Helsinki 1939. – Filologu biedrības raksti XX. Rīgā: Latviešu Filologu biedrības izdevums, 248–258.
- Endzelin, Jan 1944. Altpreussische Grammatik. Rīga: Latvju Grāmata.
- Endzelīns Jānis 1951. Latviešu valodas gramatika. Rīga: Latvijas valsts izdevniecība.
- Endzelīns Jānis 1970. Par latviešu un lībiešu savstarpējo ietekmi. – Baltistica VI/1, 7–10.
- Endzelīns, Jānis 1974. Darbu izlase II. Rīga: Zinātne.
- Endzelīns, Jānis 1982. Darbu izlase IV:2. Rīga: Zinātne.
- Hurt, Jakob 1989. Mīda rahvamālestustest pidada. Artiklite kogumik. Koost Ü. Tedre. Tallinn: Eesti Raamat.
- Kabelka, Jonas 1982. Baltų filologijos įvadas. Vilnius: Mokslas.
- Kallasmaa, Marja 1996. Saaremaa kohanimed I. Tallinn: Eesti Keele Instituut.

- Kallamaa, Marja 2003. Läänemurde loodus- ja viljelusnimed. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Kettunen, Lauri 1938. Livisches Wörterbuch mit grammatischer Einleitung. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- Krautmane, L. 1936. Popes pagasta izloksne. – Filologu biedrības raksti XVI. Rīgā: Latviešu Filologu biedrības izdevums, 108–129.
- Laanest, Arvo 1975. Sissejuhatus läänemeresoome keeltesse. Tallinn: Eesti NSV TA Keele ja Kirjanduse Instituut.
- Laumane, Benita 1973. Zivju nosaukumi latviešu valodā. Rīga: Zinātne.
- Laumane, Benita 2004a. Lejaskurzemes izlokšņu īpatnības J. Langija vārdnīcā (1685). – Mana novada valoda Lejaskurzeme. Liepāja: Liepājas Pedagoģijas akadēmija, 5–20.
- Laumane, Benita 2004b. Reljefa apzīmējumi Lejaskurzēmē. – Mana novada valoda: Lejaskurzeme. Liepāja: Liepājas Pedagoģijas akadēmija, 229–261.
- LEV I-II = Karulis, Konstantīns. Latviešu etimoloģijas vārdnīca I-II. Rīga: Avots 1992.
- LEW I-II = Fraenkel, Ernst. Litauisches etymologisches Wörterbuch II. Heidelberg: Carl Winter Universitätsverlag, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1962–1965.
- Lietuvių kalbos žodyno (t. I–XX, 1941–2002) elektroninio varianto I leidimas 2005. www.lkz.lt (01.071012)
- LKV X = Latviešu konversācijas vārdnīca. Rīgā: A. Gulbja apgādībā 1933–1934, 19077–1908: *kuršu valoda*
- LW = Kettunen, Lauri 1938.
- Markus-Narvila, Liene 2011. Rucavas izloksnes vārdnīca: leksikogrāfiskais un leksiskais aspekts. Promocijas darbs filoloģijas doktora grāda iegūšanai valodniecības nozares latviešu diahroniskās valodniecības apakšnozarē. http://www.liepu.lv/uploads/files/Liene%20Markus-Narvila_Promocijas%20darbs.pdf. (01.07.2012)
- ME = K. Milenbacha Latviešu valodas vārdnīca I–IV. Rediģējis, papildinājis, turpinājis J. Endzelīns. Rīgā 1923–1932.
- Mägiste, Julius 1968. Suffixentlehnungen in den finnisch-ugrischen Sprachen, insbesondere aus dem Russischen. – Journal de la Société Finno-Ougrienne. Helsinki 69:2.

- Nieminen, Eino 1957. Itämerensuomalaisten kielten vanhimmista balttilaisperäisistä lainasanoista kuvastuvia balttilaisen lähdekielen ominaisuuksista. – Suomalainen Tiedeakatemia. Esitelmät ja pöytäkirjat 1956. Helsinki, 190–209.
- Nieminen, Eino 1959. Beiträge zu den baltisch-ostseefinnischen Berührungen. – Rakstu krājums. Veltījums akadēmiķim profesoram Dr. Jānim Endzelīnam viņa 85 dzīves und 65 darba gadu atcerei. Rīga: Latvijas PSR ZA izdevniecība, 201–210.
- Pall, Valdek 1972. Toponūmide leviku vaatlusi. – Keel ja Kirjandus 1972/2, 85–94.
- Posti, Lauri 1942. Grundzüge der livischen Lautgeschichte. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura. (SUST LXXXV.)
- Rudzīte, Marta 1964. Latviešu dialektoloģija. Rīgā: Latvijas valsts izdevniecība.
- Rudzīte, Marta 1993. Latviešu valodas vēsturiskā fonētika. Rīga: Zvaigzne.
- Rudzīte, Marta 1994. Latviešu un lībiešu valodas savstarpējā ietekme. – Lībieši. Rakstu krājums. Rīga: Zinātne, 288–319.
- [Rudzītis, Laimonis] 1935. Lībju valoda. – Latviešu konversācijas vārdnīca XII. Rīgā: A. Gulbja apgādībā, 23313–23325.
- Simm, Jaak 1984. Mõnda kohanimedest. – Rāpina radadel. Artikleid. Tallinn: Eesti NSV Teaduste Akadeemia, 155–158.
- Sjögren, Joh. Andreas 1861. Gesammelte Schriften. Bd. II. Theil I. Joh. Andreas Sjögren's Livische Grammatik nebst Sprachproben. St. Petersburg.
- Suhonen, Seppo 1973. Die jungen lettischen Lehnwörter im Livischen. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura. (SUST 154.)
- Zinkevičius, Zigmas 1984. Lietuvių kalbos kilmė. Vilnius: Mokslas.
- Zinkevičius, Zigmas 1987. Kitų baltų genčių įsiliejimas į lietuvių tautybę. Substrato reikšmė lietuvių tarmių formavimuisi. – Lietuvių etnogenezė. Vilnius: Mokslas, 212–231.
- Tanning, Salme 1961. Mulgi murdetekstid. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus. (Eesti murdered I.)
- Vaba, Lembit 1997. Uurimusi läti-eesti keelesuhetest. Tallinn-Tampere: Eesti Keele Instituut, Tampereen Yliopiston suomen kielen ja yleisen kielitieteen laitos.

- Vaba, Lembit 2004. Miks *punk* ja *tink*? – Lähivertailuja 14. Suomalais-virolainen kontrastiivinen seminaari Oulussa 3.–4. toukokuuta 2003. Suomen ja saamen kielen ja logopedia laitoksen julkaisu 23, Oulu, 47–57. herkules.oulu.fi/isbn9514278135/isbn9514278135.pdf.
- Vanagas, Aleksandras 1981. Lietuvių hidronimų etimologinis žodynas. Vilnius: Mokslas.
- Wied. = Wiedemann, Ferdinand Johann. Estnisch-deutsches Wörterbuch. Vierter unveränderter Druck nach der von J. Hurt redigierten Auflage. Tallinn: Valgus 1973.
- Winkler, Eberhard 1994. Salis-Livische Sprachmaterialien. München. (Veröffentlichungen des Finnisch-Ugrischen Seminars an der Universität München. Serie C: Band 21.)
- Winkler, Eberhard; Pajusalu, Karl 2009. Salis-livisches Wörterbuch. Herausgegeben von Eberhard Winkler und Karl Pajusalu. Tallinn: Teaduste Akadeenia Kirjastus. (Linguistica Uralica. Supplementary Series / Volume 3.)

Kasutatud keelelühendid

e = eesti keel; ld = leedu keel; lt = läti keel; lvK = kuraliivi keel; lvS = salatsiivi keel; mpr = muinaspreisi keel; Sa = Saaremaa murdekeel; žem = leedu keele žemaidi murre; vld = vanaleedu keel.

Curonian linguistic elements in Livonian

Researchers of Finnic languages have stressed the special position of Livonian among closely related languages due to the large number of Latvian loan elements. The Latvian influence is noteworthy and present in all levels of the language. The Baltic influence on Livonian is, however, linguistically and chronologically more diverse. Livonians, especially Curonian Livonians have been in contact with Curonians – their close neighbours – for a long period of time. As a result, Livonian has preserved a number of linguistic elements from Old Curonian – a language that belonged to the Baltic language group. The nature of Curonian and its position among other Baltic languages has been – and still is – a matter of dispute. In the article, the possible Curonian elements in various levels of Livonian are presented and analysed.

Keywords: *substratum, adstratum, language contacts, Finnic languages, Livonian language, Baltic languages, Curonian language*

Etno- ja toponüüme murdekeelest: *saksa ja saksamaa* eesti loodussõnavaras

Jüri Viikberg

Tallinna ülikool, eesti keele instituut

Ülevaade. Artikkel käsitleb murdekeelseid taime-, looma- ja linnunimetusi, milles esineb täiendsõna *saksa* või *saksamaa* kui osutus kunagisele arvatavale lähtemaale. Saksamaa kaudu meile jõudnuteks on peetud mitmeid uusi ilu- ja pargipuid, (kodu)looma- ja linnuliike. Keelenäited väljendavad eesti talurahva arusaamu ning keelekasutust aastatest 1840–1940. Murdearhiivist pärit nimetuste diakrooniliseks testimiseks on varasematest leksikonidest kõrvutuseks võetud J. F. Wiedemanni eesti-saksa sõnaraamat (1869/1893) ning H. Gösekeni saksa-eesti sõnaraamat (1660).

Võtmesõnad: *eesti murded, etnonüümid, etnobotanika, leksikoloogia, eesti keel*

Sissejuhatus

Oma asualadel põlisrahvana püsinud eestlaste keeles on silmapaistvalt rikkalik loodussõnavara, mida meie loodusteadlased on pikemat aega kogunud, hoolikalt korrastanud, süstematiseerinud ning publitseerinud, olgu siis tegu näiteks taimede (Vilbaste 1993), lindude (Mäger 1967), kalade (Mikelsaar 1984, Kendla 1999), seente (Kalamees 2000), liblikate (Viidalepp, Remm 1996) või mardikatega (Merivee, Remm 1973). Rahvusvahelistel (st ladinakeelsetel) nimetustel on rahvuskeelsed vasted, kuid rahvas kasutab enamasti

hoopis rahvapäraseid nimetusi, millel on oma piirkondlik levikuala ja/või murdekeelne taust. Eesti ravimtaimede nimetusi käsitlenud Raivo Kalle ja Renata Sõukand (2010, 2011) on ühtlasi kirjeldanud ka rahvalike nimetuste ehk omanimetuste (nt *rabantsirohi*) asendumist õigete ehk nomenklatuursetega (*nõmm-liivatee*). Artiklis võetakse vaatluse alla eesti murretest registreeritud rahvapärased nimetused, millega on tähistatud kunagi ammu Eestisse jõudnud uusi taime-, looma- ja linnuliike, ja mille nimetustes esineb täiendsõna *saksa* või *saksamaa* kui osutus tollasele arvatavale lähtemaale. Artiklis toodud keelenäited pärinevad Eesti Keele Instituudi murdesõnavara kartoteegist (EKI MK) ja on esitatud lihtsustatud transkriptsioonis, lühendid näidete järel osutavad murdele või kihelkonnamurrakule. Keelenäited väljendavad eesti talurahva arusaamu ning keelekasutust aastatest 1840–1940.

Turul puu- ja juurvilju ostes tekib sageli valikuvõimalus, kas eelistada Hollandi või Hispaania tomateid, Eesti või Poola õunu, Ungari või Moldova mureleid. Nii antakse meile teada, kust riigist on kaup toodud, mis pinnases ja kliimas on see kasvanud-valminud, kuid enamasti ei märgi riigi nimi siin ei kultuurvilja liiki-sorti (nagu õunad „Valge klaar“ ja „Antoonovka“ või kartul „Ando“) ega esialgset päritolumaad (nagu Lõuna-Ameerika tomati, Mehhiko füüsali või India kurgi ja sidruni puhul). Et haruldased pole juhtumid, kus päritolu- või lähteriigi nimi on siiski saanud uue looma-, linnu- või taimeliigi, uue tehnikatoote või mingi uue nähtuse nimetuse koostisosaks, ilmneb juba vanadest eesti murdeandmetestki. Näiteks 1918. a Hispaanias puhkenud gripilainet hakati Eestis kutsuma *`ispaania ~ spaani `aigus* (Khñ VMr), uute nähtuste või tootetüüpidenäidena on omal ajal nime saanud *läti vokk* (Ran), *ollandi `veški* (Pöi Mar Lih Var), *`prantsuse `aigus* (Lüg Emm Krk Nõo Rõu), *rootsi värv* (Jür), *saksamaa ader* (R Khñ Sim I VIPõ eL), *saksamaa sahk* (Pöi Mär Lih Kei Rap Kos Jür), *vene `saapad* (Jõe Hlj Kad Sim Trm

Pst Nõo), *vene vikat* (Juu) jmt. Silmatorkavalt sageli on aga täiendina kasutusel just *saksa* või *saksamaa*, viidates tihedatele sidemetele Saksamaaga ning sealtkaudu vahendatud kultuurilaenudele. Vaadeldagu alljärgnevalt murdekogudest välja sõelutud nimetusi, milles väljenduvad looma- ja linnuliigid ning kultuurtaimesordid.

Saksamaaga seostatud taimed

- **saksamaa haab** 'hõbehaab; (hõbe)pappel (*Populus alba*)' Lüg Jäm Khk VII Käi Kse Mih KJn Krk Har *siitmaa aab on ise ja `saksama aab on ise, `laiemad lehed `kasvavad `saksama `aaval Lüg; Saksamaa aavad on `kanged `luhkuda Jäm; saksama aavad tulad ilja `lehte Khk; saksama aav, nimetakse ka `papli aav Kse; saksamaa aaved ehk `paplipuu kasvab `parkis Mih; saksamaa `aabe mujal ei ole ku Polli `mõisan; saksamaa aava om `valge `lehtege Krk*
- **saksamaa härjapea** `saksamaa `ärjapää 'rootsi ristikkein (*Trifolium hybridum*)' Kuu
- **saksa kaer** (kaerasort) *hõbõhhadsõ_kaara?*, *terä `pienü?*, *vahanõ, `kuorõkõnõ ohukõnõ umma?* `saaksa_kaara? ni kalli kaara? Lut
- **saksamaa kaisel** *saksamaa `kaisel* 'roogpalm (*Valamus rotane*)', kasutatud vikativitsaks, piitsavarreks jm, ostetud Tallinnast (Jõe Prangli)
- **saksamaa kuusk** 'lehis (*Larix*); nulg (*Abies*)' Lüg S Pä Ha Amb Koe VJg IisK I SJn M V *saksamaa kuuses [on] `piine alli koorega, `pehmed pinnad kut jugapuul Jäm; saksamaa kuusk ehk länsipuu Rei; saksamaa kuusk, `sohksed pehmed ogad teesel, talve aab ogad maha Tõs; saksama kuušk on istutatud, tema ise ei kasva Amb; eegeldain ei aa maha oma kübenit, saksamaa kuušk aa maha Krk; `saksamaa kuuš, peenikeste `nõkloga Plv*
- **saksamaa lurdipuu** `saksamaa `lurdipuu 'näärelehine roos (*Rosa spinosissima*)' Kuu

- **saksamaa mänd** = saksamaa kuusk Jäm Käi Juu Kod *Saksamaa kuušk on ja saksamaa mänd on - - nad on nagu allikad, ikke okkad`külgis Juu*
- **saksa paju** = saksamaa paju 'hõbepaju' sii taga `parkis kasovad `neoksed punased paiod, nee `üitasse saksa paiod Mar; saksa paiud kasuvad mõisa `aedas Kse; saksa pajo KJn
- **saksamaa paju 1.** 'hõbepaju (*Salix alba*)' Lüg Vai Muh Amb Pst Krk Har punerdavad pajod `onvad, lehed on ka tõist `muodi, `saksama pajod Lüg; saksamaa paju või raidpaju Pst; punatse pajose olli saksamaa pajose Krk 2. 'hõbepappel (*Populus alba*)' Har
- **saksamaa pihlakas** `saksamaa `pihlajas Kuu, `saksama(a) `pihlakas Jõe Kuu, saksama(a) pihelgas Muh 1. 'pihlenelas (*Sorbaria sorbifolia*)' Jõe Kuu Muh see oo saksama pihelgas, punased marjad peal Muh 2. 'pooppuu (*Sorbus intermedia*)' Jõe 3. 'suur läätspuu (*Caragana arborescens*)' Kuu
- **saksamaa pilliroog** Emm, **saksamaa roog** Jäm 'bambus (*Phragmites communis*)' Saksamaa pilliroost saab teha müütut asja, see aa sitke Emm; saksama roo(g), meri ajab vahest `ääre, [neist] tihaste sua `piisid Jäm
- **saksamaa pähkel** 'kreeka pähkel' Vai Khk Muh Mar Ris Se `saksama `pähken Vai; saksama `pähkid o suured Muh; saksamaa `pähklid [on] õuna `suurdused, `toodi `võeralt maalt Mar; šaksama(a) `pähknä? ~ `pähkme? Se
- **saksamaa rukis** (rukkisort) saksa ruki oo jämedam, see tule jo `pekstes `välla mette Lih; saksa rügä Krk
- **saksa saar** saksa soar 'kastan' saksa soar, se oo sur `kastaa-ni puu Muh
- **saksamaa saar** saksamoa saar VJg, saksama(a) soar Trm, saksama(a) saar Hls Puh, šaksamaa saarõ puu Plv 'kastan'
- **saksamaa sarapuu** saksama sarabu (liik sarapuid) Khk Muh Mär, saksama sarapu Vän suured laigud [laual] sees, nee on sak-

sama sarabud Khk; saksama sarabud olen kuuld koa küll Mär; saksama sarapu on `põesa `moodu puu, a tal kasvavad teist `moodu `pähkled Vän

- **saksamaa toom** *saksamaa tüüm* (liik toomingaid) *saksamaa toomõl om magusa marja?, tsirgu söövä? nimä nii vällä?, et ei taha meile `maitstagi anda? Har*
- **saksamaa vaher** 'mägivaher (*Acer pseudoplatanus*)' *mis teineteis(s)e `külge `koutu kasvavad, tee `ääri `koutu, [on] saksamaa `vahtrid ning; saksamaa `vahtrid on punaste `lehtedega Jäm*

Kõige rohkem näikse murdekõnelejad olnud veendunud, et Saksamaa kaudu jõudsid Eestisse ilu- ning pargipuudena *saksamaa haab, kuusk, paju* ja *saar* (st lehis, hõbepaju, hõbehaab, hõbepappel ning kastan). Need puunimetused olid levinud ja ilmselt ka tuntud kõige laiemalt. Torkab silma, kuidas murdeandmed viitavad eeskätt Lääne- ja Põhja-Eesti kihelkondadele (st kasvukohtadele merelisema kliima aladel) ja kuidas omaaegsete uute liikide eristamine pole alati olnudki väga lihtne. Nii on hõbepaplit näiteks kutsutud *saksamaa haavaks* ja *saksamaa pajuks*, teisalt on aga näiteks *saksamaa pihlakas* tähistanud nii pihlenelast, pooppuud kui ka läätspuud. Maaviljeluses oluliste kultuurtaimesortide puhul paistavad *saksamaa härjapea, kaer* ja *rukis* olevat jäänud vähelevinud nimetuste sekka.

Saksamaaga seostatud loomad

- **saksamaa lammas** 'meriino lammas' VNg Vai Khk Mar Vig Tõs Hag Juu JMd Amb VJg Trm Kod Krk Hel Ran Har Rõu Plv *`saksama `lambad on üvã tümä sägärã `villaga Vai; saksamao lammas, suur rammus, ilma ännätä lammas, ännä juurikas mudu Tõs; saksamaa `lambat, nuu `olliva säbärã villaga, enãmbide `valge villaga Ran; šaksa `sorti lammass - - keeru villaga? Har; šaksamaa `lamba?, pikã hannaga `lamba? Rõu*

- **saksamaa pääs** 'meriino tõugu oinas' *ei meil ole `saksama `päs-sisi, meil on puha pisukesed maa`lambad VN*g

Saksamaaga seostatud linnud

- **saksamaa harakas** *saksama arakas* 'siniraag (*Coracias garrulus*)' Juu Kos Kad Trm (Mäger 1967: 109); *Saksama arakid oli sii ennemalt paelu nähä Sjn* (EKI MK)
- **saksamaa kurg** 'valge toonekurg (*Ciconia*)' *toone kured teevad puu `otsa pesa, neid `üütase ka saksamaa kureks Khk*
- **saksamaa pasknäär** 'siniraag (*Coracias gorrulus*)' Puh (Mäger 1967: 109)
- **saksamaa pääsuke** = saksamaa kurg 'toonekurg' Vig Tor Sjn Hel (Mäger 1967: 21)
- **saksamaa varblane** 'vint (*Fringilla caelebs*)' (Mäger 1967: 182)
- **saksa vares** 'siniraag' Trm (Mäger 1967: 109)
- **saksamaa vares** *saksama(a) vares 1.* 'siniraag (*Coracias garrulus*)' IisR Jäm Krj Pöi LNg Khn Hää *Et jaanipää ees tuli see saksamaa vares siia Krj; Saksamoa varest ma pole änam `mütmel `kümmel `oastal näänd Pöi 2.* 'kännivares (*Corvus frugilegus*)' *Mustad kutsutaks saksamaa vareсед, nemad on `siia tulnu, talve neid ei ole Hää* (võrdle: *musta varese om [siia] Saksamaalt tullu Hls*)

Loomade kohta on näiteid valdavalt meriino tõugu lammastest, keda mõisnike eestvõttel hakati Eestis kasvatama 19. sajandil nende peene ja pehme villa tõttu. Murdeandmete alusel võib järeldada, et meriino lammaste kodustamine õnnestus hästi, sest kirjapanekuid esineb saartelt kuni põhjarannikuni ja Peipsini – Kagu-Eestini välja. Lindudest näib tähelepanu äratanud olevat siniraag, 19. sajandil veel õige haruldane rändlind, kes on saanud nimeks *saksamaa harakas*, *saksamaa pasknäär*, *saksa* või *saksamaa vares*, ent lisaks veel ka *austria vares* (VJg), *samaaria vares* (Mar), *jaapani vares* (Muh) jmt

(Mäger 1967: 109). Et siniraagu on peetud nii harakaks kui ka vareseks, välimuse poolest üsna erinevateks lindudeks, on johtunud ilmselt sarnaneda võinud hääliitsusest. Raske on leida aga põhjendust, mis motiividel on toonekurge nimetatud nii *saksamaa kureks* kui ka *pääsukeseks*.

Arvatavale Saksamaa-päritolule võivad osutada veel sellisedki sõnad nagu *sakslane* ja *saksik*:

sakslane 1. 'varane kartulisort' Jäm Var Tõs Aud Pär Pjg Hää San `valged` sakslased, Saksamaalt `toodud, suured kut ruusikad Jäm; `sakslased on roosad punatsed, kaunis varane [kartul] Pjg; miul tämiindi kaks vakka `sakslasi maas Hää; meil õliid `sakslased karduled sigade jaos maas Saa

2. 'meriino lammast' Mar Trv Krk Hel `sakslase `seltsi `lambad, `sakslased, mustad silmäd ja pikäd sabad Mar; `sakslase, neid põets kaits `kõrda `aastal, neil kasvass pikä villa Krk; sarvik`lamba om eesti `softi, `sakslastel ei ole `sarvi Hel

saksik 'lambatõug, meriino lammast' Lüg Jõh IisR Vai Khk Mär Kse Var Saa Nis Jür JõeK JMd Koe VMr Kad Pil Pst Krk Võn Krl `Suured `pitka savaga `saksikud, `silmad on `villade sies Lüg; saksama `lambit õigats saksigu; saksigud, mis suured kibarad, teist`moodi villaga Khk; mõisates olid saksikud `lambad JMd; saksiku om ää `lamba, `kangest iluse, `pehme village Krk

Linna- ja mõisasaksad

Ei maksa unustada, et *saksa*-sõna pole Eesti kontekstis tähendanud siiski üksnes Saksamaad. Linnades ja mõisates on pidevalt elanud (balti)sakslasi, linna- ja mõisasaksu, kus sõna *saks* väljendas üldiselt seisust – ülemat või härrat –, mitte rahvust. Seetõttu on täiendsõna *saksa* tähistanud midagi saksapärast, linnale või mõisale omast, olgu või moodi ja mõõtu: *saksa vakk*, *saksa külemit* (triikpuuga tasaseks lükatud viljamõõt, mida kasutati mõisas) Kär; *See oli*

vana saksa moed, et kuued olid moani; Uhke mees oli, saksa riie oli `selgas kui `kerku tuli Pöi. Saksa keele kasutamist peavad silmas saksa kirik 'teenistus' Krk, saksa lugijad 'leerilapsed' Kod ning `saksa jutuss 'teenistus' Vas.

Seisuste eristamisel ja eristamiseks kasutati *saksa*-täiendsõna kindlasti siis, kui taheti esile tuua midagi, mis oli peenem, parem ja uuდsem kui taluperes harilikult tavaks, nt *saksa leib* 'sai' (Plt); *`saksa `viilugas* 'väga õhuke leivaviil' (Kuu), *saksa viilukas* 'id.' (Vig), *šaksa kikk* 'id.' (Se); *`saksa süök* 'parem toit' (Lüg), *saksa sööm* 'id.' (Mar), *saksa roog* (*ruog*) 'id.' (Kuu Emm Mär Tõs Hää Juu Har), *saksa toit* 'id.' (Tõs); *šaksa säńg* 'uueaegne voodi' (Se); *saksa vile* 'kaheharuline pajuville' (Trm); *saksa ~ šaksa väiřs* 'liigendnuga' (Hls Rõu Plv Vas Se). Eripärast tegumoodi ja sukkade-sokkide kudumistehnikat väljendasid näiteks *saksa kand* (Juu Pee Kad) ja *saksa konts* (Trv Pst Krk Nõo Kan): *mõni tahab saksa `kondsa, mõni tahab maa `kondsa; saksa konds om, [kui] `koetass ja `võetass kokku, aga maa `kondsa kokku ei `võeta, t.om lađa ja `koetass siss kiilu sinna kõrvaale Nõo.*

Toretsevamate sõnade kategooriasse kuuluvad ka järgmised näited:

- *saksa rätsep* 'osav rätsepmeister' VNg IisR *Nad võttasid kuhe `saksa `rätsepa, `ütlevad küll, et kole `kallis* IisR
- *saksa saan* Pöi Hi Han Jür, *saan* Röp 'ilustustega, värvitud saan'
- *saksa sõit* 'kihutav nelja hobuse tõllarakend' KuuK
- *saksa tanu* (*tano*) 'väike siidililledest ja -lintidest ehistanu' Kod Lai TLä San V *njđ õlid saksa tanud, pifsid traadi `piäle testod* Kod; *saksa tanol nińni tuuřt õll keřkpääd, mirđi ossakõ vai miä õll* Rõu; *šaksatano, tuu ka mõni tano, nigu kükütüs lagipääh* Vas

Harilikumast toredama või peenema tähendusega ühenduses on *saksa*-täiend võinud liituda taimedelegi, näiteks:

- *saksa kanaperse* 'mingi karikakra taoline, aga märksa suurema õiega aialill' *Saksa kana perse on aeas, tal on kollane süda ja `valge õis* VMr
- *saksa kell* 'kurekell (*Aquilegia vulgaris*)' Jäm
- *saksa püksid* 'nurmenukk (*Primula varis*)' Rap Jjn Tür Pee
- *saksa saan* 'keskmine teeleht (*Plantago media*)' *Tal on pikad lehed madalas maa pial, pikk varss on `püsti, see pidi olema `kutsar ja leht ise saksa saan* Jür
- *saksa titt* 'võhumõök (*Iris pseudacorus*)' Emm
- *saksninn* 'mingi (õis)taim' *saksninni? kasusse kraavi `võjri pite, tetti ka tsäid* Plv

Saaremaal ja Hiiumaal tähistab *saks-sõna* sinist või kollast iirist:

- *saks* 'võhumõök' Pöi Emm Käi Phl *saksad, neil oo sinised `õit-sed, nee oo vaksa `pitkused* Pöi; *pau sees `kasvavad, mööga `moodi lehed, ne `üita saksad* Emm

Nagu näha, leidub murdearhiivi sõnavarakogudes ohtralt näiteid *saksa-* ja *saksamaa-*täiendi kasutamisest nii seoses paremast seisusest inimeste (s.o sakste) elustiiliga (nt *saksa mood, riie, roog*) kui ka fauna ja floora esindajate päritolu seostamisest Saksamaaga (nt *saksa paju, saar, vares* või *saksamaa kurg, kuusk, pääsuke*).

Osates arvestada, et murdearhiivi keelekogud väljendavad eestlaste arusaamu ja keelekasutust valdavalt aastaist 1840–1940, tekkis kiusatus kõrvutada neid keelenäiteid akadeemik J. F. Wiedemanni eesti-saksa sõnaraamatus leiduvaga. Huvi lisas asjaolu, et Wiedemanni sõnaraamatu 2. ja 3. trükk olid alusleksikonina murdeainese suurokogumise abivahendiks, sestap vaadelgem keeleandmete võimalikke kattuvusi ja erinevusi.

Märksõna *saks* ja *saksa* all (Wiedemann 1869/1893: 1103/999) leiduvad *saksa-mā sār* 'Buche', *saksa-sīf* 'ausländische Seide', *saksa-*

kana-persed 'ächte Kamille (*Matricaria Chamomilla* L.)' ja *saksa-paju* 'Silberweide (*Salix alba* L.)'.

Jälitades murdesõnade esinemust eraldi, leiame, et Wiedemannil puuduvad (*saksa* resp. *saksamaa*) *ader*, *harakas*, *härjapea*, *kaisel*, (*kure*) *kell*, *lurdipuu*, *pasknäär*, *pihlakas*, *pääsuke*, *roog*, *sahk*, *sarapuu*, *toomingas* ja *tõug*. Küll aga esinevad sõnastikus *saksa-mā-hāb* (vv 65/59, sub *hāb*), *saksa-kaer*, *saksa-mā-kaer* (198/180, sub *kaer*), *saksa-kana-persed* 'ächte Kamille, Mutterkraut (*Matricaria Chamomilla* L.)' (218/199, sub *kana*), *saksa-mā-ku'g* (SO) (456/414, sub *ku'g*), *saksa-mā-kūsk* 'Lärche (*Larix* L.)' (468/425, sub *kūsk*), *saksa-mā-lammas* 'Merinoschaf' (500/454, sub *lammas*), *saksa-mā-mā'nd* 'Lärche, Weymouthskiefer' (648/586, sub *mā'nd*), *saksa-mā-paju* 'Silberweide (*Salix alba* L.)' (831/754, sub *paju*), *saksa-mā-pāhkel* (862/782, sub *pāhkel*), *saksa-mā-sār* 'Buche' (1120/1014, sub *sār*), *saksa-mā-waher* 'Hainbuche' (1424/1287, sub *waher*), *saksa-mā-warblane* 'Fink' (1449/1310, sub *warblaine*), *saksa-mā-wares* 'Blauracke, Mandelkrähe (*Coracias Garrula*)' (1450/1311, sub *wares*). Pilliroo puhul leidub Wiedemannil Saksamaa asemel hoopis Hispaania: *Spānia-pīlli-rōg* 'Spanisches Rohr' (1077/976, sub *rōg*).

Osates arvestada, et Wiedemanni sõnaraamatus ei pärine kogu keeleaines otse rahvasuust ja et hulk sõnu on võetud varasematest leksikonidest, siis heitkem kõrvutuseks pilk ka näiteks Heinrich Gösekeni sõnaraamatule (1660). Göseken oli teadupoolest leksikograaf, kes loodussõnavarale esimesena teadlikult tähelepanu pööras, seda eesti rahvakeelest fikseeris ning omalt poolt tõlgetega täiendas. Et paljudel sõnadel polnud siis veel eesti vastet, on Göseken oma seletustes ja tõlkevastetes kasutanud muuhulgas päritolumaad. Tema leksikoni lehitsedes leiame sealt ootuspäraselt nii *saksa-* kui ka *saksamaa-*täiendiga taime-, looma- ja linnunimetus.⁴⁵

---

⁴⁵ Peaks vist toonitama, et Göseken ei lähtunud oma tegevuses mitte bioloogilistest huvidest, vaid sõnavarast. Eestikeelne taime- või loomanimetus vääris üleskirjutamist eeskätt seetõttu, et tegu oli eestikeelse sõnaga.

Need on:

- Saksa marjaõun 'pirm': *Saxa marri Oun* 'birn' (lk 140)
- Saksa marjaõunapuu 'pirmipuu': *Saxa maria ouna Puh* 'birnbaum' (lk 140)
- Saksa saarepuu 'pöök': *Saxa Sahrne Puh* 'büchen Holtz' (lk 150)
- Saksamaa härg 'pühvel': *Saxa mah hergk* 'biesem Stier (Püffel)' (lk 139), *Saxa mah Hergk* 'Püffel (*bubalus*)' (lk 327)
- Saksamaa kaer 'okasnisu'⁴⁶: *Saxa mah kaihr / pühri odder* 'speltze' (lk 387)
- Saksamaa kana 'emakalkun': *Saxa mah kanna* 'Kalekutisch-Huhn' (lk 244)
- Saksamaa kukk 'isakalkun': *saxa mah kuck* 'Kalekutischer Hahn' (lk 224), *Saxa mah Kuck* 'Kalkutischer Hahn' (lk 251)
- Saksamaa kurg 'toonekurg': *Saxa mah kurre / torck* 'Eber / Adebahr' (lk 164), *Saxa mah kurre / Torck* 'Storch (*ciconia*)' (lk 399)
- Saksamaa kägu 'turteltuvi': *Saxa mah keggi* 'Turtel Taube' (lk 409)
- Saksamaa lamba vill 'puuvill': *Saxa mah lamba willat* 'Baumwolle' (lk 125)
- Saksamaa mari 'Damaskuse ploom': *saxa mah marri* 'twetschen damascenū v. pflaum' (lk 420)
- Saksamaa pähkel 'kastan': *Saxamah pechklet* 'Castanien' (lk 153)
- Saksamaa saarepuu 'saar': *Saxa Mah Sara Puh* 'Esche (*fraxinus*)' (lk 180)
- Saksamaa tang 1. 'hirss': *saxa mah tango* 'hirse (*milium*)' (lk 239) 2. 'riis': *Saxa mah tango / Rijs* 'reyß (*oryza*)' (lk 336)

---

⁴⁶ Tõlkevastete puhul on järgitud ka Gösekeni grammatika 2010. aastal ilmunud kommenteeritud faksiimileväljaannet (Göseken 350).

- Saksamaa vaher 'valgepöök': *saxamah wachter puh* 'Hayn büche' (lk 231)
- Saksamaa õun 1. 'sidrun': *Saxa mah oun* 'Limonien' (lk 281)
2. 'pomerants': *Saxa mah oun* 'pomerantz (*aurantium*)' (lk 325)

Lõpetuseks

Käsiteldud keelematerjali kaudu avaldub omaaegse Eesti ühiskonna Saksamaa-orientatsioon kaunis selgesti. Olgugi vanapärasest murdematerjalis näiteid teistegi riikide ja rahvaste (koha)nimede kohta, esineb *Saksamaa*-nimetust sedavõrd rohkesti, et suurem jagu majandus- ja kultuurikontakte näikse sõlmunud ikkagi Saksamaal ja/või Saksamaa kaudu. See tähendab, et Saksamaa oleks eestlastele sümboolsel moel olnud otsekui tollase Euroopa koondkuju või vähemasti kese.

Need ajad said hiljemalt 1940. aastateks mööda. Tänapäeva kultuurtaimede populaarteaduslikus ülevaates „Maaailma viljad“ leidub veel vaid kaks *saksa*-täiendiga taime, *saksa pungmajoraaan* kui üks vorstirohu ja *saksa talitüümian* kui üks aed-liivatee vorme (Kiik 1989: 293, 297). Kõnekal kombel leidub ses teoses aga üle 20 *hiina*-täiendiga taime: *hiina alss*, *gutapertšipuu*, *hirss*, *jamss* jne-jne kuni *hiina vesipähkli* ning *õunapuuni* välja. Eestikeelsete taimenimede (termini)andmebaas sisaldab enam näiteid – *saksa*-täiendiga taimenimetusi on seal viis (*saksa emajuureke*, *gladiool*, *leetpõõsas*, *tuhkpuu*, *viirpuu*), samas kui *hiina*-täiendiga taimenimetusi leidub seal juba enam kui 130, lisaks veel *pekingi*- või *indohiina*-täiendiga nimetused (ETNA 2012). Millal need arvukad uudisliigid meil koduselt harilikuks muutuvad, kas ja millal nende Aasia päritolule viitavaid *hiina*-täiendiga nimetusi omasemaks liigendama-modifitseerima hakatakse, näitab aeg. Peamiseks erinevuseks endiste aegadega

võrreldes on asjaolu, et nende hulgaliste *hiina*-täiendiga taimede puhul pole tegu rahvapäraste nimetustega. Niisiis võib kahtlustada, et nomenklatuursed nimetused naljalt omanimetusteks (tagasi) ei kujune ega tarvitse nad ka rohketeks rahvalikeks variantideks paljuneda.

Kirjandus

EKI MK = Eesti Keele Instituudi murdesõnavara kartoteek.

ETNA 2012 = Eestikeelsete taimenimede andmebaas – <http://www.ut.ee/taimenimed/> (12.02.2012)

Göseken 350 = Kingisepp, Valve-Liivi; Kristel Ress; Kai Tafenau 2010. Heinrich Gösekeni grammatika ja sõnastik 350. Toimetanud Külli Habicht, Külli Prillop. Tartu: Tartu Ülikooli eesti ja üldkeeleteaduse instituut.

Kalamees, Kuulo 2000 (toim). Eesti seenestik. CD. Tartu: EPMÜ Zooloogia ja Botaanika Instituut.

Kalle, Raivo; Renata Sõukand 2010. Sissevaade eestlaste ravimtaimede tundmise mitmekesisusse. – Mäetagused 45. Elektrooniline ajakiri. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, lk 77–94.

Kalle, Raivo; Renata Sõukand 2011. Omanimetus või õige nimetus? Eestlaste ravimtaimetundmise alustest. – Akadeemia nr 1, lk 62–81.

Kendla, Mari 1999. Lääne-Eesti kalanimetused. Eesti TA Eesti Keele Instituut. Tallinn.

Kiik, Heino 1989. Maailma viljad. Tallinn: Valgus.

Merivee, Ermer; Hans Remm 1973. Mardikate määraja. Tallinn: Valgus.

Mikelsaar, Neeme 1984. Eesti NSV kalad. Käsiraamat-määraja. Tallinn: Valgus.

Mäger, Mart 1967. Eesti linnunimetused. Eesti NSV TA Keele ja Kirjanduse Instituut. Tallinn.

Suuroja, Maret 2002. Floora ja fauna Heinrich Gösekeni „Manuductio ad linguam Oesthonicam‘is“. Bakalaureusetöö. Tallinn. Käsikiri TLÜ eesti keele ja kultuuri instituudis.

Viidalepp, Jaan; Hans Remm 1996. Eesti liblikate määraja. Tallinn: Valgus.

- Viikberg, Jüri 2000. Omad ja võõrad murdearhiivi vaatevinklist. – Eestlane ja tema maa. Koostanud ja toimetanud Aivar Jürgenson. *Scripta ethnologica* 4. Tallinn: Ajaloo Instituut, lk 186–196.
- Viikberg, Jüri 2004. Murdenaabreist nimepidi. – Oma Keel nr 1, lk 45–52.
- Vilbaste, Gustav 1993. Eesti taimenimetused. *Nomina vernacula plantarum Estonicae*. Toimetanud Eeva Ahven, Heino Ahven, Erast Parmasto, Eevi Ross. Eesti Teaduste Akadeemia Emakeele Seltsi toimetised 20 (67). Tallinn.

Dialectal ethnonyms and toponyms: *saksa* and *saksamaa* in Estonian nature vocabulary

This article concentrates on Estonian dialectal denotations for plant, animal and bird species that arrived in Estonia a long time ago and which contain the attribute *saksa* "German" or *saksamaa* "of Germany" as an indication of the then believed country of origin. The examples come from the dialectal archive of the Institute of the Estonian Language and they express the language usage of Estonian country folk between 1840 and 1940.

Dialect speakers seem to have been convinced that such ornamental trees as the larch (*saksamaa kuusk*), silver willow (*saksa paju*), silver aspen (*saksamaa haab*), silver poplar (*saksamaa pappel*) and chestnut (*saksamaa saar*) arrived in Estonia via Germany. These were the most common and well-known tree names. According to dialectal evidence, these trees grow mostly in western and northern Estonia since the climate there is maritime. As for animals, examples can mostly be found of merino sheep (*saksamaa lammas*). The most noteworthy bird is the European roller (*saksamaa vares*), a rare migratory bird in the 19th century.

However, in the Estonian context, the word *saksa* referred not only to Germany, as there were many Baltic Germans living in Estonian towns and manors. They were known as the *linnasaks* or *mõisasaks*, where *saks* was a general marker of social status. It identified them as belonging to the upper class, and did not indicate their nationality. Furthermore, the dialectal archive offers us many examples of the usage of the attribute *saksa* or *saksamaa* as a qualifying adjective linked to the lifestyle of people of higher ranking (e.g. *saksa mood*, *riie* and *roog*).

The designations found in the dialectal archive are contrasted with those presented in J. F. Wiedemann's Estonian-German dictionary (1869/1893), since the dictionary was used as a basis for collecting dialectal vocabulary. As parts of it come from older lexicons, the results have also been compared to the 17th century masterpiece H. Göseken's German-Estonian dictionary (1660).

Contrasting linguistic materials shows clearly and accurately how Estonian society used to be German-oriented. Despite the existence of (toponym) examples of other nations and countries, *saksa* and *saksamaa* are so wide-spread that it is clear that most of the economic and cultural contacts occurred in/via Germany. It seems that, in a symbolic way, to Estonians Germany represented, if not the Europe of those days, at least the centre of Europe.

Keywords: *Estonian dialects, ethnonyms, ethnobotany, lexicography, Estonian*

Täienduseks kreevinite ja nende keele ajaloole

Eberhard Winkler
Göttingeni ülikool

Ülevaade. Artikli eesmärk on anda mõningaid täiendusi ja täpsustusi kreevinite ajaloo, nimetuse, eluolu ja keele kohta. Käsitletakse kreevini keele suhet seda mõjutanud keelte, eelkõige vadja keelega. Senistes käsitlustes – Wiedemann (1871) ja Winkler (1997) – on neid küsimusi mainitud vaid muu seas, ilma piisava selguseta.

Võtmesõnad: *läänemeresoome keeled, vadja keele ajalugu, kreevinite eluolu, kreevini keel, vadja keel*

Ekskursioonil Latgalesse ja kreevinite kunagisele asualale 2011. aasta suvel äratas mu tähelepanu asjaolu, et nii mõndki tähenduslikku seika kreevinite ja nende keele kohta pole ei Wiedemann (1871) ega ka käesolevate ridade autor (Winkler 1997) veel tarviliku selgusega välja toonud. Kuna ka juubilar Mati Hint tolsamal väljasõidul suure entusiasmiga osales, võtan ma tema 75. sünnipäeva põhjenduseks, et neid täiendusi lugejatega jagada.

Ajaloost

Kreevinite ajaloo rekonstrueeris Wiedemann (1871: 111–119), lähtudes oma keelelisest analüüsist, mille järgi kreevinite keel on üks vadja keele vorme. Mina olen seda käsitlust omakorda täiendanud (Winkler 1997: 13–24). Asjaolu, et kreevinite ajalugu on rekonstrueeritud, mitte ajalooliselt dokumenteeritud, on andnud alust kriitikaks

ja kahtlusteks. Näiteks Erich Pabst (1990: 155) lõpetab oma mõttearenduse järgnevalt: „Zusammenfassend kann gesagt werden, daß die Sprache zwar mit hoher Wahrscheinlichkeit auf eine Abstammung von den Woten hinweist, durch die historischen Erkenntnisse dieses aber ... wenig eindeutig bestätigt worden ist ...“.⁴⁷ Pabsti (1990: 154) häirib ajalooliste tõendite puudumine selle kohta, et „der Ordensmeister Heidenreich Vincke in seinen zwei Einfällen in das Novgoroder Gebiet [also nach Watland] in größerer Zahl Gefangene genommen hat“⁴⁸, st et need vangid Bauska lossi tõepoolest ehtasid ning seejärel sealt ida poole elama asusid.

Pole üllatav, et saksakeelsed allikad seda küsimust ei kajasta. Tegemist on tavapärase hiliskeskaegse sõjasündmusega: mida eriliselt märkimis- või kiiduväärset peaks olema selles, et pika sõjategevuse käigus oli ühes lahingus Novgorodi riigi kaugest piirkonnast paar tuhat vangi võetud (minu arvates kõige rohkem 2500, sealhulgas muidugi ka naised ja lapsed, ning tegemist polnud isegi mitte vangistatud venelaste, vaid põlisasukatega)?! See oli keskaegne sõjaline rutiin, mille triviaalseid aspekte ei arutatud. Vastupidiselt Pabsti eeltoodud väitele märgib siiski üks vene allikas (Wiedemann 1871: 117), et sakslased võtsid palju vange. Lõppude lõpuks olidki venelased ju need, kes rohkem kaotusi kandsid.

Vadjamaalt võetud vangide viimise kohta u 500 km kaugusele Leedu piiri äärde aga kirjeldusi ei ole. Üksnes Paul Einhorn on 1649. aastal märkinud (Einhorn 1649/1968), et kreevinid „vorzeiten, als das Hauß Bauschke von dem Orden erbawet, auß Estland dahin bracht“⁴⁹. Tõepoolest, Vadjamaalt Bauskasse pidi neid viidama Eesti

⁴⁷ „Kokkuvõtteks võib öelda, et keel viitab küll suure tõenäosusega vadjapäritolule, mida aga ajaloolised andmed ... niisama ühemõtteliselt ei kinnita...“.

⁴⁸ [et] „ordumeister Heidenreich Vincke oleks oma kahel sissetungil Novgorodi aladele [st Vadjamaale] suure hulga vange võtnud“

⁴⁹ „olid sinna toodud Eestist enne seda aega, kui ordu Bauschke lossi ehtas“

kaudu. Pabst näib seda märkust ebaoluliseks pidavat, mis võib aga viidata ka tema teadmatusetele Paul Einhorni kirjutise olemasolust. Kuramaa superintendent Paul Einhorn (täpne sünniaeg teadmata, 1590ndad–1655, vrd Kallmeyer 1910: 331 jj) oli esimene, kes kreevineid mainis (Wiedemann 1871: 3). Tema ülestähendusi võib pidada usaldusväärseteks, sest ta mitte ainult ei elanud ise Bauska lähedal, vaid seal käis 1570. aastal (st vähemalt 130 aastat pärast kreevinite asumist sellesse piirkonda) ka tema vanaisa Alexander Einhorn kirikut visiteerimas (Kallmeyer 1910: 329 jj), tema isa Paul Einhorn aga oli Bauska lähikonnas pastor (Kallmeyer 1910: 331). Kuivõrd Einhorn ei viita oma märkuses kroonikutele ega lossi ehitada lasknud ordumeistrile, võib oletada (nagu Wiedemann 1871: 112), et tema teave pärineb nii isiklikest tähelepanekutest kui ka eelmiste pastorate teadaannetest kreevinite traditsioonide kohta.

Pole andmeid, et kreevineid oleks kaasatud Bauska lossi ehitamise. Aga miks muidu nad sinna toodi? Mulle teadaolevalt ei ole ajaloolisi andmeid ka selle kohta, kes Sankt-Peterburgi ehitasid (ja seda 250 aastat hiljem!). Et suur osa töölistest pidi olema läänemeresoomlased – linn ehitati ju vanale läänemeresoome alale –, on minu arvates vaieldamatu. Seega ei arutatud selliseid banaalsusi isegi 18. sajandil.

Ajaloolist kinnitust on niisiis leidnud sõjalised kokkupõrked Vadjamaa piirialal Heidenreich Vincke von Overberchi juhtimisel, sõjavangide võtmine sakslaste poolt, kreevinite viimine Bauskasse Eesti kaudu ning Overberchi osalemine Bauska lossi ehitamisel. Minu arvates on see Wiedemanni rekonstruktsioonile piisav alus. Väide, et millel pole tunnistajaid, see ei saa ka juhtunud olla, on minu meelest ebaajalooline, sest kõike, mis 15., 16. või 17. sajandil toimus, kirja ei pandud ja kirjapandustki pole kõik säilinud.

Nimetusest

Kreevinite nimetus (17.–19. sajandil saksa keeles *Kreewingen*⁵⁰ või *Kreewinen*), pärineb teatavasti lätikeelsest sõnast *krievs* ('venelane'), mis vanas läti ortograafias kirjutati kujul *kreews*. Sellest vormist tuleneb eesti (ja saksa) monoftongiline hääldus, st ei öelda mitte *krieviniid* vaid *kreeviniid*. Sõnale on lisandunud läti liite⁵¹ *-inš* mitmuslik vorm *-in*. Nimetuses peegeldub seega nimeandjate, selle Läti piirkonna elanike arvamus nimetatute päritolust. Paul Einhornil (1636/1968: 51) oli see 1636. aastal veel teada: „die Krewingen oder Reussische [russische] Bauern genannt“⁵², samas kui hilisemad autorid nägid kreevinites eestlasi, liivlasi või isegi krivitšeid. Asjaolu, et vadjalased enne Wiedemanni identifitseerimiskatset mingit rolli ei mänginud, johtub sellest, et nende endi olemasolu avastati alles 1783. aastal ning esimesed pikemad ülestähendused vadja keelest tegi Sjögren 1831. aastal (Winkler 1997: 12).

Kuidas nimetuse *kreevin* saanud vadjalased end Zemgaleperioodi algul (15. sajandi 2. poolel ja 16. sajandil) ise nimetasid, pole teada. Silma torkab aga 1774. aastast pärinev märkus: „Die Kreewinen, die sich selbst so nennen, ...“⁵³ (Wiedemann 1871: 5). See tähendab, et 300 aasta jooksul võtsid kreevinid neile võõras keskkonnas antud nimetuse omaks. Sarnast juhtumit võõraste antud nimetuse ülevõtmisest teame ka leivude puhul, olgugi et nad mäletasid veel oma traditsioonilist eestikeelset enesenimetust *maarahvas*. Nimetuse *leivu* päritolu selgitatakse nii: Lätis oli neid peetud liivlasteks

---

⁵⁰ Saksakeelses vormis esinev < ng > on ilmselt üle võetud vanast läti ortograafiast, kus < ng > tähistas häälikut [ŋ], vrd Bergmane/Blinkena (1986: 69).

⁵¹ Endzelini (1922: 230–233) järgi on see deminutiivi moodustav sufiks; see tuletusliide on läti keeles väga iseloomulik ka etnonüümidele.

⁵² „krewingideks või vene talupoegadeks nimetatud“

⁵³ „Kreevinid, kes end nii ise nimetavad...“

ja *liivolaste* ülemläti vormi järgi *leivudeks* nimetatud, ja leivud olevat selle nimetuse ise üle võtnud (vrd Vaba 1989: 55, 1997: 39).

Usust

Võib oletada, et Lätis *kreeviniteks* nimetatud vadjalased puutusid ristiusuga kokku juba Vadjamaal, kus nii katoliku kui ka vene õigeusu vaimulikud vadjalasi oma usku pöörata püüdsid. Selgusetuks on aga jäänud, mil määral vadjalased enne 1445. aastat ristiusuga seotud olid (vrd Winkler 1997: 18 ja sealne kirjandus). Heikki Kirkineni (1991: 58 jj) järgi jõudis kristlus Ingerimaale rahumeelselt ja aeglaselt ning sealse rahvakultuuriga kohandudes.

Aastal 1636 aga on kreevinid juba luterlased, isegi kui eelpool mainitud Paul Einhorn, uue usuvoolu tulihingeline järgija, seda eksplitsiitselt ei väljenda (1636/1968: 52): „sie [verrichten] ihren Gottesdienst auff Unteutsch“⁵⁴, st nad peavad jumalateenistust läti keeles. Kui tegemist poleks olnud luterliku jumalateenistusega, oleks Einhorn selle kindlasti suure tülgastusega välja toonud, nagu ta seda nimetatud kirjutises korduvalt teinud on. Seega olid kreevinid saja kaheksakümne aasta jooksul ümbruskonnaga ka usuliselt kohanenud.

Eluolust

Eeltoodud tsitaat osutab, et kreevinid olid selleks ajaks juba kakskeelsed, kusjuures Einhorn lisab samas (1636/1968: 52), et „sie die Sprache [das Undeutsche] ganz ubel pronunciren“⁵⁵. Lisaks võõraste antud nimetuse ja konfessiooni ülevõtmisele ilmneb sellestki nende kiire kohanemine Läti ümbruskonnaga.

---

⁵⁴ „nad [peavad] oma jumalateenistust mitesaksa keeles“

⁵⁵ „nad seda [mitesaksa] keelt päris halvasti hääldasid“

Kreevinite eluolu kohta ei ole sama hästi kui mitte midagi teada. Nad olid kindlasti pärisorjad (vähemalt kuni 1819. aastani, kui Kuramaal pärisorjus kaotati), lihtsad inimesed, kes ilmselt kaldusid ebausku (Wiedemann 1871: 21 jj). Nende vaimsest kultuurist ei ole samuti midagi teada, kuid ainelise kultuuri osas leidub väheseid ülestähendusi kreevinite rahvariiete silmatorkavamate joonte kohta. Vadjalaste vaimset kultuuri on seevastu põhjalikult üles tähendatud (vrd Salminen 1928).

Küllalt kiire loobumine oma kultuurist (erandiks mõned jooned rahvariietes) ja kohanemine eelpool mainitud oludega kõneleb sellest, et kreevinite puhul pidi olema tegemist küllalt väikese rahvakilluga, mistõttu nad ümbritseva läti keskkonna assimilatsioonisurvele vara ja kiiresti järele andsid, ja ilmselt olid ka sunnitud järele andma. Järeldus sobib hästi kreevinite ajaloorekonstruktsiooniga, mille järgi oli tegu piiratud arvu sõjavangidega (ehk vast 2000–2500). Seda, et kreevinid oma identiteeti niigi kaua säilitasid – kreevinid ja kreevini keel eksisteerisid omaette umbkaudu 400 aastat –, võime seletada nende asuala paiknemisega väga hõredalt asustatud ääremaal (see piirkond on perifeerne veel tänapäevalgi). Oli ju Saksa Ordu valinud nende elukoha nimelt sinna, et kindlustada seni asustamata piiriala Leeduga.

Kreevini ja vadja keele ühisjoontest

Vadja keele olemasolu sai keeleteadlaste ringkonnas teatavaks niisiis alles 19. sajandi algupoolel ja vadja keele alusel õnnestus Wiedemannil 1871. aastal tuvastada ka kreevinid. Kreevini keeles aga ei esine vadja keele kõige silmatorkavat joont, nimelt algupärase *k* asendumist *tš*-ga eesvokaali ees (nt soome ja eesti *käsi*, aga vadja *tšäsi*). Seega tekib küsimus, milliseid ühisjooni kreevini ja vadja keelel üleüldse on. Ei Wiedemann (1871) ega mina (Winkler 1997) ole

neid ühisjooni eksplitsiitselt kõrvutanud, seetõttu loendan siinkohal kõige olulisemad häälikulised kattuvused (kreevini keelenäidete kirjutusviisi kohta vt Winkler 1997:419 jj).

1) Täishäälikud:

- (1) pika täishääliku lühenemine 1. silbis *h* ees: *-VVhV- > -VhV-: kr <maha>, vdj *mahā*, sm *maahan* 'maha';
- (2) *i* kadu rõhutu silbi *i*-diftongis: *-Vi- > -V-: kr <punnan>, vdj *punan(ō)*, sm *punainen* 'punane';
- (3) *ö* delabialiseerumine *i* ees: *-öi- > -ei-: kr <scheit>, vdj *seiväd*, sm *söivät* 'soid'.

2) Kaashäälikud:

- (4) Astmevaheldus:
  - a) *t* nõrk aste, seega astmevaheldus *t* : Ø: kr <küa>, vdj *keā*, sm *kodan* 'koja';
  - b) *t* nõrk aste diftongi järel: kr <meggi>, vdj *med'dē*, sm *meidän* 'meie (om)'; kr <rawwi>, vdj *ravvā*, sm *raudan* 'raua';
  - c) *k* nõrk aste tagavokaali ees, seega astmevaheldus *k* : *g*: kr <rāgad>, vdj *rāgaD* 'põõsad', (sm murd *raaka* 'vits'), vrd *raod*;
  - d) *lk* nõrk aste tagavokaali ees, seega astmevaheldus *lk* : *lg*: kr <oelgad>, vdj *elgeD*, sm *oljet* 'õled';
  - e) astmevahelduse laienemine helitutele häälikuühenditele (*tk*, *sk*, *šk*, *tts*, *s*, *ss*, *hs* ja *rs*);
  - f) *sk* nõrk aste tagavokaali ees, seega astmevaheldus *sk* : *zg*: kr <usgun>, vdj *uzgon*, sm *uskon* 'usun';
  - g) *tk* astmevaheldus tagavokaali ees, seega astmevaheldus *tk* : *dg*: kr <itgan>, vdj *idgen*, sm *itken* 'nutan';
  - h) *ss* astmevaheldus, seega *ss* : *s*: kr <musse> : <muhsatt>, vdj *mussa* : *musaD*, sm *musta* : *mustat* 'must : mustad';
- (5) **ks* ja **ps* > *hs*: kr <kachs>, vdj *kahsi*, sm *kaksi* 'kaks'; kr <lachs>, vdj *lahsi*, sm *lapsi* 'laps'.

- (6) *st > ss: kr <musse>, vdj *mussa*, sm *musta* 'must'.
- (7) Sulghäälik säilib sonoorse hääliku ees (helilisena): kr <addre>, vdj *adra*, sm *aura* 'ader';
- (8) *h* kadu eri positsioonides, seega *h* > 0: kr <ennta>, vdj *äntä*, sm *häntä* 'händ'; kr <*wanna*>, vdj *vana*, sm *vanha* 'vana';
- (9) *n* kadu sõna lõpus, seega (-) *n* > 0: kr <küa>, vdj *keä*, sm *kodan* 'koja'; konsonantühendis *ns* on nasaal vokaliseerunud, mis on põhjustanud eelneva vokaali pikenemise: kr <kühse>, vdj *tšüsi*, sm *kynsi* 'küüs';
- (10) *ll* lühenemine pika esisilbi järel ja järgsilpides üldiselt, seega **-ll-* > *-l-*: kr <bēli>, vdj *pālē*, sm *päälle* 'peale'; kr <lahasili>, vdj *lahzilē*, sm *lapsille* 'lastele';
- (11) Muutus *l* > *λ* tagavokaali ees: kr <tulwu>, vdj *tulē*, sm *tulen* 'tule (om)'

Nendest häälikulistest kõrvutustest ilmneb selgesti kreevini ja vadja keele lähedus ning erinevus eriti soome, aga osaliselt ka eesti keelest. Kreevini ja vadja keele ühisjoonte arv ei ole suurem seetõttu, et need keeled pärast eraldumist omaette edasi arenesid, kujuures kreevini keel osaliselt ka läti keele mõju all (Winkler 1997: 428 jj).

Vene keele mõjust

Algupärase *k* muutumist *tš*-ks eesvokaali ees ning *k* ja *tš* nõrgaastmelise asenduse (*g*-ks tagavokaali ja *d*-ks eesvokaali ees) väljakujunemist vadja keeles on Lauri Posti (1958) vastavalt oma substituutsiooniteooriale seletanud vene mõjudega. Mõjude alguseks on ta märkinud 15. sajandi kohanime *Itšäpäivä* esinemise ühes vene maksuraamatus⁵⁶ umbes aastal 1500 (Posti 1958: 15). Nagu eespool

⁵⁶ Maksuraamat on ilmunud toenäoliselt aastal 1500, kohanimi oli seega juba varem olemas, nimelt 15. sajandil.

mainitud, ei kinnistunud kreevini keeles muutus $k > t\check{s}$ eesvokaali ees (küll aga muutus $k > k'$ eesvokaali ees, nagu Kukkusi murdes), samas esinevad kreevini keeles asendused $k > g$ ja $k > d'$ (viimane ka vadjja keeles $< *kj$; vrd vdj *lad'ja* 'lai'). Posti üritab vältida dilemmat, selgitades neid häälikusuhteid sellega, et

- a) vene keele mõju, mis viis g tekkeni, oli muutusest $k > t\check{s}$ varasem, nii et g pidi tekkima enne kreeviniteks nimetatud vadjjalaste eraldumist (1450);
- b) d' kujunemine kreevini keeles oli hilisem läti mõju.

Vastuolu, mis esineb Posti muudiski oletustes, ja konstateering, et vene laensõnu vadjja keeles (enne 1445. aastat) vaevalt tuvastada õnnestub (vrd Winkler 1997: 424 ja eriti Winkler 2000) – sügavuti tungiv vene mõju kreevini häälikusüsteemile on seega ebatõenäoline –, on viinud mind arvamusele, et vene keele mõju ei mängi terves kogumis üldse mingit rolli. Palju enamal määral on tegu loomulike häälikumuutustega, nagu Ariste (1964) juba muutuse $k > t\check{s}$ puhul on oletanud.

Eesti keele mõjust

Eespool on mainitud enne Wiedemanni esitatud arvamusi kreevinite eesti päritolu kohta. Nende hulka kuulub ka pastor Watsoni 1824. aastast pärinev märkus (vrd Wiedemann 1871: 20), mille järgi talle olevat usutavalt jutustatud, et pärast 18. sajandi alguse suurt katku olevat elanikkond sama hästi kui välja surnud ning seetõttu ostenud maa harimiseks Saaremaalt talupoegi. Seesama märkus mängib rolli ka hilisemates allikates (vrd Wiedemann 1871: 27, 37). Kuna eestlaste hilise sisserände seisukoht Wiedemanni arutluses enam ei kajastu, otsis Julius Mägiste (1934), kes kreevinite vadjja päritolus ei kahelnud, eesti keele jooni kreevini keele ainestikust ja tuvastas 17 laensõna ning kaheksa häälikulist ja morfoloogilist tunnust (vrd

Mägiste 1934: 141 jj; Winkler 1997: 350 jj), mis rändeteooriat toetama peaksid.

Mõne eesti talupoja sisserännet ei tohiks niisiis välistada – kõne all on kolm vankrit ehk kõige enam 35 inimest – ka juhul, kui sellele otseseid ajalootõendeid ei leidu. Küsitav on aga, kas nii väike hulk eestlasi avaldas kreevini keelele sellises ulatuses mõju, nagu Mägiste seda kirjeldab. Sellele vastust otsides jõudsin kvalitatiivselt teistsugustele järeldustele: leidsin kokku vaid üheksa laensõna, aga mitte ühtegi äratuntavat mõjutust keele struktuuris. Põhjused on järgmised:

- a. Mägiste võttis oma uurimuse aluseks Wiedemanni ülestähendatud kreevini keelenäited. Wiedemanni keeleandmete analüüs ja töötlus on aga suurel määral ekslik, ebatäpne, ebatäielik ja mõnikord ka vale (vrd Winkler 1997: 30 jj). See on Mägiste interpretatsioone kahtlemata mõjutanud. 18. ja 19. sajandi allikaid ei saa tõlgendada samamoodi nagu 20. sajandi foneetilises transkriptsioonis üleskirjutusi.
- b. Ülalpool viidatud suhe – 17 laensõna ja 8 tuvastatud mõjutust keelestruktuuris – on ebausutav. Struktuurilisi mõjusid võib reeglina märgata alles keelte pikaajalise, pideva ja sügava kokkupuute korral, mis kõigepealt avaldub rohkete laensõnade näol. Antud juhul neid pole. Mägiste (1934: 144) õigustab seda asjaoluga, et „meie ajani säilinud kreev. keeleainestik on väga napp“, kuid see kehtib kogu kreevini keeleainestiku kohta ega tohiks tähendada, nagu oleksid allikad üksnes eesti keele mõju väga napilt edasi andnud. Teisisõnu, isegi kui allikates oleks keeleainestikku oluliselt rohkem, ei tähendaks see eesti keele suurema mõju ilmnemist.

Nõustun, et üksikutes punktides ilmneb juhuslikku eesti mõju. See on kooskõlas eespool kirjeldatud ajaloolise olukorraga, millest tulevalt ei kuulunud laensõnad ühtegi ühtsesse semantilisse välja.

Teiste keelte mõjust

Kreevini keeles võib ootuspäraselt suure läti keele mõju kõrval tuvastada kolm saksa, kaks leedu ja kaks vene laensõna. See asjaolu ei üllata. Kolmest saksa laenust kaks on metallinimetused (*kuper* 'vask', *mesink* 'messing'), kolmas aga *krõhe* 'kõrts' (vrd Winkler 1997: 380). Peaaegu kõik need saksa laensõnad esinevad ka läti keeles ning Salatsi ja Kuramaa liivi keeles. Nagu teada, moodustasid sakslased selles piirkonnas ühiskonna kõrgema kihi. Leedu asus kreevinite asuala vahetus läheduses ja näib, et esines piiriüleseid kontakte. Mõlemad leedu laensõnad (*kapaliüs* 'kübar' ja *kapa* 'meeste seelik') märgivad riidesemeid; leedu mõjust kreevinite riietusele jutustavad ka ajalooallikad (vrd Winkler 1997: 381). Semgalid liideti 1795. aastal Kuramaa osana Vene riigi koosseisu. Vene laensõnad on *krättsinät* 'tatar e tatrad' ja *ozeret* 'järved' (viimane on mõnevõrra kaheldav); vrd Winkler 1997: 382–383.

Läti mõju ulatub lisaks sõnavarale ka kreevini keele struktuuri. Üldse moodustavad 594 kreevini keelest säilinud lemmast 19% (113 lemmat) läti laen- ja võõrsõnad. Ühtlasi on laensõnade hulgas tosin läti tõlke- ja tähenduslaenu (vrd Winkler 1997: 377 jj). Kreevini keele struktuuris ilmnenud mõjude hulgas (vrd Winkler 1997: 434) on kindlasti kõige tähelepanuväärsem katketooni ülevõtmine läti keelest. Kirjapanekutest võib seda kahtlusteta tuvastada (vrd ka Winkler 2010) ja väga tõenäoliselt ei ole tegu autohtoonse arenguga. Torkab silma, et katketoon on kreevini keeles pärast läti keelest ülevõtmist laiinenud (nt silbistruktuuride puhul, kus see läti keeles esineb): Kreevini keeles tuleb katketooni ette ka struktuurides, kus seda läti (kirja)keeles ei esine.⁵⁷

⁵⁷ Murrete vahekordade kohta vrd LVDAK, Kaart II. See atlas kajastab viimase saja aasta vahekordi (enne atlase ilmumist), vrd LVDA 309. Vahekorrad 18. sajandil on ebaselged. Ülevaadet raskendab veel asjaolu, et kreevinid elasid

Katketoonist

Tõdemus, et katketooni saab üle võtta, on viinud mind uurima sarnaseid jooni ka teistes Läti läänemeresoome keelekujudes. Katketoon esineb teatavasti ka Kuramaa ning kahtlemata Salatsi liivi keeles, samuti eestlastest leivude keeles, mitte aga lutside keeles. Viimane asjaolu ei üllata, kui võtta arvesse, et lutside keelekeskkond ei hõlmanud pelgalt läti keelt (nagu nelja ülejäänud keelekuju puhul), vaid mitmekesisest keeltesegu (lisaks läti keelele ka vene javalgevene keel, jidiš ning küllap ka mustlaskeel), mis välistas ühe (ehk läti) keele ülekaaluka mõju. Et katketoon võeti üle ka leivude keelde, annab põhjust kaaluda, kas see võis toimuda ka liivi keele mõlemas variandis, olgugi et Kuramaa liivi keele katketoonile omistatakse alates Postist (1942) teatavasti autohtoonset kujunemist (vrd ka Viitso 2007). Olen sel teemal avaldanud uurimuse (Winkler 2000b), mis autohtoonse kujunemise küsitavuste tõttu näitab ülevõtmise võimalust siiski tõenäolisemana.

Kirjandus

- Ariste, Paul 1964. Velaarpalataalse sulghääliku *k* afrikaadistumine. –Töid eesti filoloogia alalt I. Tartu Riikliku Ülikooli toimetised 164, 3–20.
- Bergmane, Anna; Blinkena, Aina 1986. Latviešu rakstības attīstība. Rīga.
- Einhorn, Paul 1636. Reformatio Gentis Letticae in Ducatu Curlandiae. Riga. – Ueber die religiösen Vorstellungen der alten Völker in Liv- und Ehstland. Drei Schriften von Paul Einhorn und eine von Johann Wolfgang Böckler, aufs neue wieder abgedruckt mit einer seltenen Nachricht Friedrich Engelken's über den großen Hunger 1602. Riga 1857. 39–72. [Fotomechanischer Nachdruck Hannover-Döhren 1968].
- Einhorn, Paul 1649. Historica Lettica. Dorpt in Liefland. – [Vgl. 1636]. 3–38.
- Endzelin, Jan 1922. Lettische Grammatik. Riga.

---

väga heterogeensel siirdealal, vrd Kaart II, Murded 236, 237, 245, 246 ja 247, seega ei ole tolleaegsed seosed eri piirkondade vahel üheselt mõistetavad.

- Kallmeyer, Theodor 1910. Die evangelischen Kirchen und Prediger Kurlands. Bearbeitet, ergänzt und bis zur Gegenwart fortgesetzt von Dr. med. G. Otto. Zweite Ausgabe. Riga.
- Kirkinen, Heikki 1991. Inkerin keskiaika ja uuden ajan alku vuoteen 1617. – Inkeri – Historia, kansa kulttuuri. Toim. Pekka Nevalainen ja Hannes Sihvo. Helsinki. 35–66.
- LVDA = Latviešu valodas dialektu atlants: Leksika. Rīga. 1999.
- LVDAK = Latviešu valodas dialektu atlants: Leksika. Kartes. Rīga. 1995.
- Mägiste, Julius 1934. Eesti ja kreevinite keelelisist kokkupuuteist. – Eesti Rahva Muuseumi aastaraamat. IX–X. 139–144
- Pabst, Erich 1990. Die Kriewinen in Kurland. Jahrbuch des baltischen Deutschtums 1991. 150–157.
- Posti, Lauri 1942. Grundzüge der livischen Lautgeschichte. Helsinki.
- Posti, Lauri 1958. Zur Geschichte des Wandels $k > tš$ im Wotischen. JSFOu 60₃.
- Salminen, Väinö (toim). 1928. Suomen kansan vanhat runot IV:3. Keski-Inkerin ja vatjalaiset runot. Helsinki. 671–780.
- Vaba, Lembit 1989. F. J. Wiedemann leivude uurijana. – Ferdinand Johann Wiedemann. Toim Seppo Suhonen. Helsinki. 53–57.
- Vaba, Lembit 1997. Uurimusi läti-eesti keelesuhetest. Tallinn – Tampere.
- Vitso, Tiit-Rein 2007. Survey of Previous Research on Livonian Prosody. – LU XLIII, 23–28.
- Wiedemann, Ferdinand Johann 1871. Über die Nationalität und die Sprache der jetzt ausgestorbenen Kreewinen in Kurland. – Mémoires de l'Académie Impériale des Sciences de St.-Pétersbourg, VIIe Série, Tome XVII, No. 2.
- Winkler, Eberhard 1997. Krewinisch. Zur Erschließung einer ausgestorbenen ostseefinnischen Sprache. Wiesbaden 1997.
- Winkler, Eberhard 2000a. Früher russischer Einfluß auf das Wotische. – Inter dialectos nominaque. Pühendusteos Mari Mustale 11. novembril 2000. Toim Jüri Viikberg. Tallinn. 448–461.
- Winkler, Eberhard 2000b. Zum Stoßton im Ostseefinnischen. – Aspekte bal-tistischer Forschung. Toim Jochen D. Range. Essen. 344–363.
- Winkler, Eberhard 2010. Katketooni märkimisest vanades läänemeresoome allikates. – Väikoq keeleq mitmõkeelitsen ütiskunnan. Toim Jüvä Sullöv. Võro. 68–78.

Anmerkungen zur Geschichte der Krewinen und ihrer Sprache

Die Geschichte des Krewinischen, einer mittelalterlichen Abspaltung des Wotischen, wurde im Wesentlichen von Wiedemann (1871) rekonstruiert und von Winkler (1997) in wichtigen Punkten ergänzt. Einige historische Folgerungen aus dieser Rekonstruktion wurden in der letztgenannten Arbeit nur en passant behandelt: Ein erstes Ziel dieses Artikels ist es, diese zu explizieren. Ein zweites Ziel ist die Zusammenstellung der sprachlichen Erscheinungen, die die unmittelbare Verwandtschaft des Krewinischen mit dem Wotischen erweisen. Schließlich wird noch kurz der fremde Einfluss auf das Krewinische in seinem Eigenleben zusammenfassend dargestellt, der für die Sonderentwicklungen dieser Variante in ihrer 400 Jahre dauernden Existenz maßgeblich war.

Stichworten: *Ostseefinnische Sprachen, Geschichte des Wotischen, Lebensumstände der Krewinen, Krewinisch, Wotisch*